

Man van twee werelden:

A. G. van Hamel

als keltoloog en germanist

EEN UITGAVE VAN DE STICHTING A. G. VAN HAMEL VOOR KELTISCHE STUDIES TER GELEGENHEID VAN HET HONDERDJARIG JUBILEUM VAN DE KELTISCHE STUDIES IN NEDERLAND

2023

Man van twee werelden:

A. G. van Hamel

als keltoloog en germanist

Een uitgave van de

Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies

ter gelegenheid van het honderdjarig jubileum

van de Keltische studies in Nederland

redactie

Bart Jaski, Lars Nooij, Sanne Nooij-Jongeleen, Nike Stam

Utrecht 2023

De zee is vlak zoover ik voor me zie
Maar telkens rijzen hoog uit louter speling
en wit gekruind van overmoed de golven
En juichen op van zonnigheid wanneer bedolven
De zwarte rots zich schaamt om zijn verheling

Zijn nijd verbreekt hun opgeloken kracht
Gedachtenloos verdwijnen ze in de strooming
De hooge rots staat star en ziet ze dalen
Maar ik weet dat het kort verrijzen voor dat falen
Schoon is geweest en schitt'rend zonder tooming

Zoo wil ik ook dat eens mijn eind zal zijn
Mijn lot staat als zie die donk're steen te wachten
Maar hoog wil ik me heffen uit de zeeën
En wit getooid tot feest dien tegenstand vertreeën
En schoon geweest zijn door het licht van mijn gedachten

AG van Hamel,

Ballyferriter

8 Aug. 08

Deze uitgave is tot stand gekomen met financiële ondersteuning van het Maartje Draakfonds van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Omslag: Documenten uit de Collectie Van Hamel en de Collectie Draak van de Universiteitsbibliotheek Utrecht. Ontwerp: Bart Jaski. Scan: Janet Slob.

Boekverzorging: Margreet van de Burgt.

Een uitgave van de Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies,
Ranonkelstraat 22, 3812 XR Amersfoort.

stichting.vanhamel.nl

Inhoud

Voorwoord

In 2023 vieren we dat de Keltische talen en culturen precies 100 jaar deel uitmaken van de onderwijs- en onderzoeksactiviteiten van de Universiteit Utrecht: in 1923 werd bij Koninklijk Besluit de leeropdracht van de hoogleraar in de oudgermanistiek, A. G. van Hamel, uitgebreid met een leeropdracht Keltisch. Na Van Hamels plotselinge dood in 1945 verdween het Keltisch even uit Utrecht, ten gunste van het Oudgermaans. Vanuit de Letterenfaculteit werd zelfs beweerd dat de toevoeging van Keltisch aan de leeropdracht in 1923 op een misverstand zou berusten.

De schitterende ongelukken bleven zich echter ook in de jaren erna opstapelen. Met de benoeming van Van Hamels leerlinge Maartje Draak tot lector (1950), daarna hoogleraar (1957) aan dezelfde universiteit, verkreeg het Keltisch een zelfstandige leerstoel, die niet langer gekoppeld was aan het Oudgermaans. Ook Maartje Draaks opvolging en die van haar opvolger Doris Edel verliepen niet zonder slag of stoot maar ze kwamen uiteindelijk wel tot stand, met als gevolg dat het Keltisch aan de Universiteit Utrecht de sprong naar de internationale universiteit van de eenentwintigste eeuw heeft gemaakt, relatief klein maar fijn wat betreft studentenaantallen, met een groot interdisciplinair vakgebied, dat met niet minder dan vier vaste wetenschappelijke posities wordt bestreken.

Honderd jaar lijkt kort, maar uit de lectuur van het voor u liggende boek blijkt toch vooral hoe sterk de tijden zijn veranderd. Anton Gerard van Hamel was een kind van de *Belle Époque*, opgegroeid voor de Eerste Wereldoorlog in een welgestelde en voorname familie. Hij ontwikkelde zich tot een typisch voorbeeld van de *gentleman scholar*: wellevend, zijn vreemde talen sprekend (hij leerde als volwassene ook nog Welsh, Iers, IJslands en zelfs een beetje Bretons spreken), vele trouwe internationale vriendschappen aangaand, en zich wetenschappelijk ontplooiend op een veelheid van terreinen die in de academische wereld van nu ondenkbaar is. En met een grote afkeer van de uitwassen die het botte, met name Duitse nationalisme over Europa uitstortte en waaraan zijn wereld tussen de jaren dertig en 1945 te gronde zou gaan, en met die wereld ook hijzelf.

Van Hamel dus als vertegenwoordiger van een verloren wereld. Maar in andere opzichten was hij iemand die in de moderne academie helemaal op zijn plaats zou zijn: hij verbond academische studie van wat we nu immaterieel erfgoed zouden noemen aan een grote maatschappelijke geëngageerdheid voor kennis en begrip van andere talen en culturen in de moderne wereld, in zijn geval voor de talen en culturen van Wales, Ierland en IJsland, die in het *interbellum* vanuit Nederlands perspectief als exotische bestemmingen golden. Als pleitbezorger voor intercultureel begrip mengde hij zich in politieke en maatschappelijke debatten en nam studenten mee op zijn intellectuele en fysieke zwerftochten. Van dat laatste is wel het mooiste voorbeeld dat Van Hamel succesvol Nederlandse studenten ronselde om IJslandse boeren te helpen met het hooien en hen zo diep onderdompelde in een vreemde wereld, zoals Arend Quak in zijn bijdrage aan deze bundel vertelt.

Het is voor mij een eer om in de lange lijn van zijn opvolgers te staan. Ik feliciteer de bezorgers en auteurs van deze bundel met hun geslaagde expeditie in de wereld van A. G. van Hamel.

Peter Schrijver, 3 maart 2023

Inleiding en bronnen

In 1923 werd Anton Gerard van Hamel (1886-1945) de eerste hoogleraar Keltisch in Utrecht en heel Nederland. Daarmee bestaan in 2023 deze leerstoel en de studie Keltisch als Nederlandse academische discipline 100 jaar, een mijlpaal die zonder Van Hamel nooit gevierd had kunnen worden. Dankzij hem is de keltologie sterk geworteld in Nederland, ondanks een af en toe roerig bestaan. Wie de geschiedenis van het wel en wee van Keltisch in Utrecht kent, weet dat haar voortbestaan verschillende malen is bedreigd, maar steeds wist ze te overleven, niet in het minst vanwege de academische en maatschappelijke steun die ze gedurende de afgelopen 100 jaar heeft verworven in binnen- en buitenland.

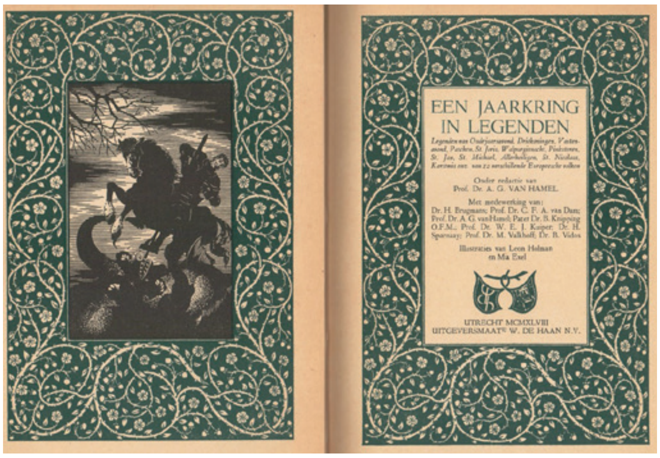

Afb. 1. Van Hamel met snor, wellicht in de jaren 1910. Den Haag, Nationaal Archief, 2.21.081 (Archief van J.A. van Hamel), nr. 290.

Van Hamel had in 1923 niet kunnen bevroeden dat zijn positie als hoogleraar Keltisch zo'n lange en rijke traditie zou opleveren: zijn interesse in het vakgebied was uitzonderlijk, want totdat hij op het toneel verscheen was deze in Nederland op zijn best marginaal geweest. Dat hij het eerst in hemzelf en daarna in Utrecht en Nederland tot bloei bracht, is te danken aan zijn persoonlijke passie en initiatief,[1] maar de vestiging van de leerstoel Keltisch werd uiteindelijk vooral mogelijk omdat Van Hamel eerder in 1923 professor was geworden in de oudgermanistiek. Keltisch werd daar later in het jaar aan vastgekoppeld.[2] De combinatie van de twee vakgebieden was onlosmakelijk met Van Hamel verbonden, die beide vanaf zijn studietijd had beoefend, en nu in staat werd gesteld zijn diepe liefde voor beide disciplines uit te dragen. Dit gaf hem een unieke positie in Nederland en daarbuiten als iemand die zowel de oudgermanistiek als de keltistiek in taalkundig en literair opzicht uitoefende op internationaal academisch niveau. Hij deed dat niet alleen in zijn publicaties, maar ook in de collegezalen en in publieke activiteiten. Van Hamel was al een valorisator toen dat woord nog niet bestond.

Door zijn interesse in en het samenbrengen van de oudgermanistiek en de keltistiek kan Van Hamel met recht een 'man van twee werelden' worden genoemd. In deze bundel ligt de focus op Van Hamel als keltoloog, maar we verliezen daarbij de oudgermanistiek geenszins uit het oog. We volgen Van Hamel vanaf zijn jeugd, als telg van een vooraanstaande familie,[3] die als student Nederlands een ongebruikelijke interesse opdoet voor het Keltisch. We doen verslag van zijn weg naar Wales, en zijn correspondentie met zijn leraar Welsh, Henry Parry-Williams. Daarna trekt hij naar Ierland, en we zien hoe hij in Ballyferriter in Co. Kerry zich op het Modern Iers stort, en persoonlijke en academische contacten opdoet. Hij sluit een levenslange vriendschap met Richard Irvine Best, directeur van de National Library of Ireland, zoals we kunnen zien aan hun uitgebreide correspondentie. We zien ook hoe Van Hamel in zijn persoonlijk en academisch leven met tegenslagen en kritiek te maken krijgt, totdat hij uiteindelijk in Utrecht zijn ambities vervuld ziet. Daarmee is niet gezegd dat al zijn problemen uit de weg zijn, maar zijn doorzettingsvermogen, liefde voor zijn vakgebieden en de steun van anderen stellen Van Hamel in staat zijn naam nationaal en internationaal te vestigen en bestendigen. Zijn notitieboeken getuigen van zijn inzet om zich de Oudierse grammatica eigen te maken, en we volgen zijn weg als redacteur van Oudierse teksten. Een relatief korte opleving van zijn belangstelling voor het Bretons passeert de revue, een onderwerp dat later opgepakt werd door zijn leerling Theodor Chotzen. Meer duurzaam was zijn interesse in de literaire overlevering over koning Arthur, die zijn andere leerling en latere opvolger Maartje Draak zou inspireren. Hier vinden we ook de raakvlakken met de oudgermanistiek, en zijn lange carrière in dat vakgebied wordt nu voor het eerst onder de loep gelegd, met een aparte behandeling van zijn grote voorliefde voor IJsland.

1 Zie Draak 1947, 71-74, over wat Van Hamel zo aantrok in de keltistiek en waarom hij de uitoefening ervan zo belangrijk vond, met daarin een centrale plaats voor het complexe, 'irrationele' Keltische wereldbeeld en eenheidsbesef, en het hervinden van beleving, vervoering en het intuïtieve (tegengesteld aan de Grieks-Romeinse nadruk op het analytische). De oudgermanistiek zal eenzelfde aantrekkingskracht op hem hebben gehad.
2 Zie het artikel ''Die gekke eerzucht van mij': A. G. van Hamel in Bonn tijdens de Eerste Wereldoorlog' van Bart Jaski in deze bundel.
3 Jaski 2023.

Afb. 2. Titelpagina van *Een jaarkring in legenden*, uitgegeven in 1948 (privécollectie).

In en tussen de artikelen komen verschillende facetten van Van Hamels persoonlijkheid en activiteiten bij elkaar en worden aspecten van zijn loopbaan belicht die voorheen verborgen zijn gebleven. De belangrijkste teksten over zijn leven, geschreven door Maartje Draak en door Marc Schneiders,[4] snijden al de belangrijkste punten aan. Ook enkele andere auteurs noemen Van Hamel in specifieke contexten, maar in deze bundel wordt voor het eerst geprobeerd een diepgaand en divers beeld te schetsen van Van Hamel als wetenschapper en mens. Dit neemt niet weg dat er nog veel onderbelicht is gebleven. Wat zijn academische leven betreft gaat dat bijvoorbeeld om zijn rol als recensent. Van Hamel heeft pakweg 250 publicaties op zijn naam staan,[5] waarvan 138 recensies. Het werpt de vraag op welke boeken Van Hamel recenseerde, en met welke insteek, als we dat vergelijken met tijdgenoten die dezelfde boeken bespraken, en of hij kritischer was op 'concurrenten', zoals Julius Pokorny of Jan de Vries, dan op anderen.[6] Ook zijn visies op en substantiële bijdragen aan bepaalde studies wachten nog op nadere beschouwing, zoals de Keltische, Germaanse en Indo-Europese taalwetenschap;[7] middeleeuwse Ierse annalen en pseudo-historische teksten zoals *Lebor gabála* en *Lebor Breatnach*; en sagen, legenden en sprookjes met bijbehorende concepten en thema's in Keltische en Germaanse talen. Verder is er ook nog zijn niet geringe rol op het gebied van populariserende activiteiten en publicaties over Ierland en IJsland, zoals zijn redacteurschap in uitgaven als *De tuin der goden* (1940 en postuum, 1947) en *Een jaarkring in legenden* (postuum, 1948), beide bedoeld voor een breed publiek.

Van Hamel was dus niet een ivoren-toren academicus, al zou je dat misschien kunnen veronderstellen aan de hand van zijn publicaties in uiteenlopende vooraanstaande internationale tijdschriften zoals *Acta philologica Scandinavica*, *Arkiv för nordisk filologi*, *English studies*, *Études celtiques*, *Journal of English and Germanic philology*, *Revue celtique* en *Zeitschrift für celtische Philologie*. Hij is ook de enige Nederlander die de Sir John Rhŷs Memorial Lecture heeft gegeven (in 1934), die gepubliceerd werd in de *Proceedings of the British Academy*.[8] Van Hamel publiceerde ook veel in het Nederlands, in tijdschriften zoals *Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde* (waarvan hij lid was), *Museum*, *Neophilologus* (waarvan hij redactielid was), *Onze eeuw*, *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, *Vragen des tijds*, *De witte mier* en zelfs *Tijdschrift voor parapsychologie*. Maar we vinden zijn naam ook als auteur van monografieën, tekstedities, handboeken en bijdragen in bundels, tot aan artikelen in kranten en zelfs de *Radiobode* van de AVRO aan toe. Van Hamel richtte zich dus op een divers publiek, en moet daarmee een relatief bekende hoogleraar zijn geweest die zijn vakgebieden succesvol uitdroeg.

Natuurlijk stopt een academische carrière niet bij publicaties of lezingen. Van Hamels rol als docent en begeleider van studenten, wat het Keltisch betreft met name van Theodor Chotzen en zijn latere opvolger Maartje Draak,[9] kan nog verder worden uitgediept. Vooral zijn brieven aan Draak vormen een rijke bron van informatie.[10] Van Hamel speelde ook een rol in de universitaire politiek, tot aan de Tweede Wereldoorlog aan toe, en verschafte tussen de bedrijven door ook aan minstens twee studenten een onderduikadres.[11] Van Hamels plaats en reputatie binnen de Utrechtse academische kringen is des te meer van belang omdat het een context biedt voor een voorval dat hem bijna zijn carrière kostte en daarmee het voortbestaan van de leerstoel Keltisch op losse schroeven zette. Omdat dit voorval een belangrijke impact had op zijn leven en het hele verhaal bij weinigen bekend is, bespreken wij het hier in enig detail.

4 Draak 1947; 1951 (gereviseerde versie in 1977, 43-59, 177-179); Schneiders 1995, 2002. Zie ook de lijst in Schneiders en Veelenturf 1992, 150 (in die lijst wordt ook verwezen naar het ongesigneerde artikel 'Anton Gerardus van Hamel' in *Neophilologus* 30 (1946) 2-3, dat is geschreven door de Amsterdamse germanist Jan Hendrik Scholte, zie NA 307). Zie daarnaast ook Dijkhuis 1945a en 1945b (beide in NA 307), Hammerich 1947, Jóhannesson 1946 (knipsel in NA 307, met apart een Franse vertaling). Een getypte 'In memoriam Van Hamel' van zes pagina's door C. G. N. de Vooys, uitgesproken op de rouwzitting van de senaat van de Universiteit Utrecht op 26-11-1945, bevindt zich ook in NA 307.

5 Zie de bibliografie aan het einde van deze bundel. Ruim honderd zijn er (mede) op het vlak van de keltistiek.

6 Zie over hen de artikelen van Nike Stam en Alderik Blom in deze bundel.

7 Zie bijvoorbeeld Frýba-Reber 1994, 44-55, en 213-215, een transcriptie van een opzet van een brief van de Zwitserse taalkundige Albert Sechehaye (1870-1946) aan Van Hamel, toen secretaris-generaal van het Comité International Permanent des Linguistes, opgericht in Den Haag in 1928.

8 Van Hamel 1934c.

9 Toorians en Veelenturf 1993; Gerritsen 2009.

10 Zo bevinden zijn briefkaartjes en brieven aan Maartje Draak zich alle in UBU, Archief Draak, C 4. Andere vrouwelijke leerlingen van Van Hamel in de oudgermanistiek waren bijvoorbeeld Petronella Maria (Nel) Boer-den Hoed (1899-1973), later hoogleraar Scandinavische taal- en letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam, en Elisabeth Johanna Gras (proefschrift 1931).

11 Volgens Schneiders 2002. Ook was hij lid van het Utrechtse universitaire hooglerarengezelschap DECEM (zie UBU, Hs. 34 A 13-14), en enige jaren voorzitter van de Faculteit der Letteren, maar hij werd overgeslagen voor het rectoraat, zie Van Walsum 1995, 94.

Eind oktober 1928 had Van Hamel, toen 42 jaar oud, een werkloze, negentienjarige jongen enkele keren van de straat naar huis meegenomen en hem aanzienlijke sommen geld toegestopt. De kringen waartoe de jongen behoorde hebben toen 'Loetje', zoals Van Hamel bij hen bekend stond, onder druk gezet en afgeperst toen ze eenmaal doorhadden dat hij een man van status en reputatie was. Ze begonnen hem lastig te vallen en een van hen schopte zo'n stennis in zijn huis dat Van Hamel ten einde raad de politie belde. Tijdens het onderzoek vertelde de negentienjarige jongen dat hij seksuele handelingen met Van Hamel had verricht. Prompt werd Van Hamel ervan beschuldigd de wet te hebben overtreden op grond van artikel 248bis, dat verbood dat een meerderjarige ontucht pleegde met een minderjarige van hetzelfde geslacht. Minderjarig was in die context jonger dan 21 jaar, bij heteroseksueel seksueel contact echter jonger dan 16 jaar. Tot 1971, toen de wet werd geschrapt, kon iemand daar maximaal vier jaar gevangenisstraf voor krijgen, maar meestal was de straf drie tot zes maanden hechtenis. Door de getuigenis van de jongen achtte de rechtbank Van Hamel schuldig, maar de straf was relatief mild: hij kon kiezen tussen een geldboete of tien dagen hechtenis. Mede op aanraden van Piet Meertens (1899-1985), de stichter van het latere Meertens Instituut, maar toen werkzaam in de Universiteitsbibliotheek, besloot Van Hamel in hoger beroep te gaan. Hij had de aantijgingen van ontucht altijd ontkend en gezegd dat hij zijn homoseksuele neigingen al vijftien jaren had onderdrukt. Volgens een psychiater was Van Hamel homo-erotisch aangelegd: hij voelde zich aangetrokken tot mannen, maar zocht geen seksuele bevrediging. Uiteindelijk werd Van Hamel op 21 maart 1929 vrijgesproken. Het curatorium van de universiteit had intussen aan Van Hamel geopperd om zelf ontslag te nemen, en wilde hem anders schorsen. Toen het Openbaar Ministerie hem ging vervolgen, werd hem aangeraden verlof op te nemen, om zo het risico op maatregelen zoals ontzegging tot colleges en mogelijke negatieve publiciteit te voorkomen. En zo werd Van Hamel tot 1 juni op verlof gestuurd; later werd dit nog verlengd.

Na zijn vrijspraak verzocht Van Hamel intrekking van zijn verlof, maar dat ging zomaar niet. De Utrechtse rechtbank had een kopie van stukken van de zaak aan de curatoren doorgespeeld, en die vroegen zich af of Van Hamel niet een gevaar voor zijn mannelijke studenten was, en of zijn gedrag niet een hoogleraar onwaardig was. De kwestie werd aan de minister van Onderwijs voorgelegd, en Van Hamel werd bij hem op het matje geroepen. Hij had Van Hamel het liefst ontslagen, maar dat ging de meerderheid van het curatorium te ver, want Van Hamels uitleg bood daar strikt gezien geen grond toe. De Faculteit der Letteren wilde zelfs dat het verlof zo snel mogelijk werd opgeheven. Ondertussen waren Van Hamels studenten onrustig geworden, en 45 studenten ondertekenden eind april een 'adres' aan het curatorium, opgesteld door Meertens, om Van Hamel toe te staan zijn colleges weer te hervatten. Er dreigde zelfs een demonstratie. De minister ging echter nog niet overstag. Hij won inlichtingen in over het gedrag van Van Hamel, maar dat leverde hem geen belastende verklaringen op. De senaat van de universiteit besloot eind juli eveneens dat er geen grond was om Van Hamel te ontslaan, en de minister was nu wel gedwongen om Van Hamels verlof op te heffen. Hij merkte nog wel fijntjes op dat het curatorium verantwoordelijk was voor het toezicht op hoogleraren, en schoof zo dit hete hangijzer weer terug naar de universiteit. Van Hamel verbleef onderwijl in IJsland en reageerde pas in september, waarbij hij toezegde zich te blijven onthouden van 'ongeoorloofde aandrift'.

Van Hamel was hiermee nog steeds niet uit de gevarenzone. Een van de curatoriumleden, de politicus A. I. M. J. baron van Wijnbergen, kaartte in december 1929 de zaak weer aan in de Tweede Kamer. Hij kreeg nul op het rekest, maar de kranten pikten het verhaal over een 'Utrechtschen hoogleraar' op; Van Hamels naam werd echter niet genoemd. In april 1930 vroeg Van Wijnbergen de universiteit om een reactie, en de Letterenfaculteit schreef hem dat 'de moreele positie van den hoogleeraar Van Hamel niet in het minst is geschokt, maar dat deze zich integendeel in de algemeene sympathie en hoogachting zijner ambtgenooten en leerlingen verheugt'. Van Hamel had diep door het stof moeten gaan, maar had zijn positie uiteindelijk behouden.

Het hele proces is beschreven door Theo van der Meer, gebaseerd op archiefstukken in Het Utrechts Archief.[12] Hij wijst ook op het dagboek van Meertens, die al wist van verhalen over Van Hamels 'intiemere leven' voordat de hele kwestie speelde, en ook opmerkt dat Van Hamel zich af en toe overgaf aan zijn gevoelens.[13] Dit lijkt te worden bevestigd door andere bronnen, die niet door Van der Meer zijn geraadpleegd. Het gaat met name om Van Hamels 'Dagboek' waarin hij homo-erotische gedichten schreef,[14] onder andere over zijn ontmoetingen met jongemannen in Praag en Parijs in het begin van de jaren 1920.[15] Omdat er verschillende onduidelijkheden zijn, verdient de kwestie een hernieuwd onderzoek.

De gebeurtenissen maken echter wel duidelijk dat Van Hamel de steun genoot van zijn studenten en collega-hoogleraren, en ook uit andere bronnen blijkt dat hij alom geliefd was en gerespecteerd werd. Dat men zelfs voor hem op de bres sprong bij aantijgingen van homoseksualiteit (met voor de wet minderjarigen) onderstreept dit nog eens, want zelfs in de 'roaring

12 Van der Meer 2011a.
13 Van der Meer 2011a, 89. Het dagboek bevindt zich in de Collectie P. J. Meertens van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Meertens zou later ook zelf met soortgelijke beschuldigingen te maken krijgen, zie Van der Meer 2011b.
14 Het bestaan hiervan wordt al gemeld in Schneiders 2002.
15 Zie bijvoorbeeld Dagboek, pp. 109-117, NA, 298. Ze zijn zelfs door Van Hamel uitgetypt, zie UBU, Archief Van Hamel, H 3.

Afb. 3. Van Hamel met sigaret en een onbekende medepassagier voor een Fokker VIIa van de KLM, tweede helft jaren 1920. Den Haag, Nationaal Archief, 2.21.081 (Archief van J.A. van Hamel), nr. 290.

twenties' was dit in het nog Christelijke en conservatieve Nederland allerminst geaccepteerd. Het kan ook verklaren waarom Van Hamel in zijn gedichten (wederom vooral in zijn 'Dagboek') overkomt als een getormenteerde ziel. Ze tonen een man die worstelt met zichzelf, met eenzaamheid, met zijn gevoelens, met God en met gedachten aan de dood. Op 9 november 1931 dicht hij bijvoorbeeld het volgende in 'In koorts':[16]

> Vergeten heengaan is al wat ik vraag:
> Nooit heb ik God gehinderd met gebeden,
> Geduldig heb ik iedren dag geleden,
> En denkt ook nog niet, menschen, dat ik klaag.
>
> Mijn leven is nu eenmaal mij een plaag,
> Ik zie het zonder doel en zonder reden;
> Nu hoop ik eindlijk op den langen vrede...
> Is dat te veel? Ik wilde het zoo graag.

Maartje Draak zegt hierover dat hoewel Van Hamel enige gedichten had gepubliceerd ('Verzen (van dood en zonde)'),[17] hij er meer in portefeuille had gehouden, 'en dit – naar het mij wil voorkomen – terecht. Want zeker getuigen Van Hamel's strophen van een vers-gevoelige begaafdheid, echter niet van de noodwendigheid zich als dichter te uiten'.[18] Dat uiten deed hij vooral tegen zichzelf, en tegen diegenen met wie hij een bijzondere connectie voelde. De affectie waar hij naar op zoek was konden de meeste mensen om hem heen, ook al waren ze nog zo vriendelijk en collegiaal, hem niet geven.

Van Hamel was in meerdere opzichten een man die in twee werelden leefde. Voor de buitenwacht was hij waarschijnlijk een sympathieke, behulpzame en hardwerkende geleerde, maar innerlijk zat hij aan allerlei kanten ingeklemd tussen zijn gevoelens, zijn reputatie en zijn plaats in de maatschappij. Ook dit gegeven maakt van Van Hamel zo'n intrigerende persoon, en de hier gepresenteerde bundel met artikelen over hem kan nog geen recht doen aan zijn leven in al zijn facetten. Verschillende van deze facetten komen bij elkaar in de beschrijving van Van Hamel door Louis Leonor Hammerich (1892-1975), professor Germaanse taalkunde in Kopenhagen en met een interesse in het Nederlands, die hem in 1946 kortstondig zou opvolgen als hoogleraar. In 1925 gaat Hammerich naar Hilversum voor een sabbatical. In de memoires van zijn vrouw Clara vertelt zij over hun bezoek aan 'Ton' van Hamel in Utrecht:

> We werden toen ook bij hem thuis uitgenodigd, hij woonde bij zijn moeder in een van de oude wijken van de stad. De moeder was een zachtaardige en zeer sympathieke dame, sprak Frans tegen mij en liet fijne Franse wijn schenken. Ton pakte zijn cello en speelde heel mooi voor ons. Ondanks zijn grote geleerdheid was hij een beetje een bohémien, in schril contrast met zijn broer, de Hoge Commissaris van Danzig. Ton was geen openbaring van schoonheid, een beetje onhandig, een beetje blozend, een beetje maagklachten, maar met de meest trouwe, blauwe ogen en een ongeëvenaarde behulpzaamheid jegens ons.[19]

Bronnen

Na Van Hamels plotselinge overlijden eind 1945 werden veel persoonlijke papieren overgenomen door zijn broer Joost, een jurist van internationaal aanzien. Ze zijn daardoor onderdeel geworden van diens nalatenschap, die zich nu in het Nationaal Archief bevindt.[20] In Van Hamels

16 Dagboek, p. 134, NA, 298. Ook in UBU, Archief Van Hamel, A 31, p. 38.
17 Van Hamel 1920e.
18 Draak 1947, 77.
19 Hammerich 1973, 73: 'Vi blev så også inviteret hjem til ham, der boede sammen med sin mor i et af byens gamle kvarterer. Moderen var en mild og meget sympatisk dame, talte fransk til mig og lod servere fin, fransk vin. Ton hentede sin cello og spillede kønt for os. Han var trods sin megen lærdom noget af en bohème, en hel modsætning til sin bror, højkommissæren i Dantzig. Ton var ingen skønhedsåbenbaring, lidt klodset, lidtrødblisset, lidt mavesvær, men med de mest trohjertige, blå øjne og af en hjælp-somhed uden lige over for os.' (vertaling Bart Jaski)
20 Den Haag, Nationaal Archief, 2.21.081 (Archief van J.A. van Hamel), nrs. 290-307.

nalatenschap bevinden zich veel persoonlijke documenten, inclusief zijn 'Dagboek'; correspondentie, vooral uit zijn jongere jaren, maar ook met enkele buitenlandse academici; en opzetten van artikelen waaraan hij werkte vlak voordat hij stierf.

Van Hamels boekencollectie werd overgedragen aan de Universiteitsbibliotheek Utrecht, waar het nog steeds de kern vormt van de bibliotheekcollectie Keltisch.[21] Hieronder bevonden zich ook een aantal collegedictaten en notities,[22] een opzet voor een publicatie 'De beschaving der Kelten',[23] en een negentiende-eeuws handschrift met de Cornishe tekst 'Mount Calvary or History of the Passion' door John Keigwin uit 1682 met daarbij een Engelse vertaling.[24]

Zijn academische nalatenschap raakte verspreid. In 2007 trof Bart Jaski drie dozen aan met documenten van Van Hamel in het archiefmateriaal van de opleiding Keltisch dat zich in het algemene archief van de Universiteit Utrecht bevond. Het geheel zou te zijner tijd aan Het Utrechts Archief worden overgedragen. Maar aangezien het om een hoogleraarsarchief ging, werd het naar de Universiteitsbibliotheek overgebracht en geïnventariseerd door vrijwilligster Arwen van Zanten. Ten slotte bevatte het archief van Maartje Draak ook relevant materiaal. Dit archief werd in 2021 aan de Universiteitsbibliotheek overgedragen door haar compagnon Frida de Jong, die het archief van Draak al had geïnventariseerd en ingedeeld, zodat het gelijk kon worden gebruikt voor de onderzoeken in deze bundel. De dozen met materiaal van Van Hamel zijn nu in het Archief Van Hamel ondergebracht.[25] In zijn geheel genomen ligt in dit deel van Van Hamels archief vooral de nadruk op voorwerk voor academische publicaties en aantekeningen over verschillende onderwerpen, de meeste keltologisch van aard.[26]

Er is ook veel verloren gegaan. Zo hebben we bijvoorbeeld de brieven van Van Hamel aan Maartje Draak, maar niet haar brieven aan hem.[27] Ook zijn brieven aan R. I. Best in Dublin zijn bewaard gebleven, maar slechts enkele antwoorden aan hem.[28] Wel hebben we brieven van hem aan bijvoorbeeld Henry Parry-Williams in Wales en aan drie IJslandse geleerden.[29] Uiteindelijk kan het verhaal van zijn leven en carrière alleen verteld worden aan de hand van wat er nu nog is overgeleverd aan bronnen en memoires, en gelukkig is dat nog zoveel dat er ook voor aanvullend onderzoek nog keuze te over is.

Wij verheugen ons dan ook op de volgende honderd jaar, en willen hier graag de kans grijpen om een aantal mensen en fondsen te bedanken die de viering van 100 jaar Keltisch mogelijk hebben gemaakt. Allereerst, de auteurs voor hun bijdragen, en dan met name ook Angharad Price, die haar stuk in sneltreinvaart heeft moeten schrijven, en Mícheál Ó Flaithearta, voor zijn gouden tip over Angharad Price haar werk met Van Hamels correspondentie; Peter Schrijver voor zijn eloquente voorwoord en Ranke de Vries voor haar vertaalwerk, en het bestuur van de Stichting A. G. van Hamel als ook Linus Band en Daan van Loon voor het meedenken over de vorm van het jubileum. Daarnaast ook Geert Goorhuis (Universiteitsbibliotheek Utrecht) voor het transcriberen van veel documenten in collecties in de Universiteitsbibliotheek Utrecht en het Nationaal Archief, en Arwen van Zanten voor het opstellen van een inventaris van het Archief Van Hamel in de Universiteitsbibliotheek Utrecht, voor haar hulp met het archief van Van Hamel in het Nationaal Archief en voor het transcriberen van de brieven van Van Hamel aan Maartje Draak. Medewerkers van de Universiteitsbibliotheek Utrecht voor hun inzet om materiaal ter beschikking te stellen en te scannen. Natuurlijk ook de archivarissen in de National Library of Ireland te Dublin en het Nationaal Archief in Den Haag, en Bertram Maurits van het Literatuurmuseum in Den Haag. Daarnaast willen we ook graag onze grote dank uiten aan de volgende fondsen voor hun financiële bijdragen: het Maartje Draakfonds van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen voor het drukken en vertalen van deze biografie en de Ierse Ambassade in Den Haag voor het drukken van de Engelstalige versie. Voor de publieksdag gaat onze dank uit naar het Prof. van Winterfonds, het JAN Alumnifonds, het Departement Talen, Literatuur en Communicatie van de Universiteit Utrecht, de Gilles Hondius Foundation, het Fentener van Vlissingenfonds, en het K. F. Heinfonds.

De redactie:

Bart Jaski
Lars Nooij
Sanne Nooij-Jongeleen
Nike Stam

21 Zie ook Uit het Broek 2020. In zijn boeken werden ook brieven aangetroffen, nu UBU, Hs. 19 A 2 (zie Jaski 2008) en UBU, Hs. 19 A 6 (zie Band-Dijkstra 2013), en notities, nu UBU, Hs. 34 A 26.
22 UBU, Hs. 11 D 20-21, alle op het gebied van de oudgermanistiek, Hoogduits en Nederlands, zie Van der Horst 1994, 152-153.
23 UBU, Hs. 12 A 9, welke hij in mei 1944 stuurde naar de redacteur Jan Willem Berkelbach van der Sprenkel, die december dat jaar overleed. Zie ook Draak 1947, 80.
24 UBU, Hs. 12 A 12. Het is een kopie van Oxford, Bodleian Library, Gough Cornwall 3, met een ex libris van Davies Gilbert (die in 1826 een editie publiceerde) en plakker met Trelissick library K 4. Er zijn aantekeningen van Van Hamel waarin hij het handschrift vergelijkt met de editie van Stokes 1860-1861.
25 Zie nu https://repertorium.library.uu.nl/collectie/van-hamel/ (geraadpleegd op 11-3-2023). De archiefdozen zijn nu onderverdeeld in respectievelijk A-C (overgeplaatst uit het algemene archief van de universiteit), D (Oudierse werkwoordsvormen) en E-H (uit het Archief Draak).
26 Zie onder andere de bijdrage van Ranke de Vries in deze bundel.
27 Zie noot 7 boven. In de Universiteitsbibliotheek Utrecht bevinden zich ook enkele brieven van Van Hamel aan verschillende Utrechtse geleerden.
28 Zie de bijdrage van Nike Stam in deze bundel, die deze brieven transcribeerde in de NLI voor dit project.
29 Zie de bijdragen van Angharad Price en Arend Quak in deze bundel, en Quak 2018.

Bibliografie

- Band-Dijkstra, Linus, 'Van Hamel, spreek uw moerstaal?', *Kelten* 58 (2013) 2-3; erratum *Kelten* 59 (2013) 22.
- Broek, Nina uit het, 'De bijzondere boekencollectie van Van Hamel', *Kelten* 83 (2020). https://kelten.vanhamel.nl/k83-2020-broek-collectie-van-hamel (geraadpleegd op 11-3-2023).
- Davies, Gilbert (red.), *Mount Calvary: or the history of the passion, death and resurrection of our Lord and Saviour Jesus Christ [...] interpreted in the English tongue [...] by John Keigwin* (Londen 1826).
- Dijkhuis, J., 'In memoriam prof. Van Hamel', *Mededelingenblad van de Utrechtse studentenfaculteiten* (december 1945a) 1.
- -----, 'Herinneringen aan Van Hamel', *Vox veritas* no. 196-198 (7 december 1945b) 1.
- Draak, Maartje, 'Anton Gerard van Hamel (Hilversum, 5 juli 1886 – Utrecht, 23 november 1945)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 1945-1946 (1947) 70-80.
- -----, *A. G. van Hamel als keltoloog*. Openbare les gegeven bij het aanvaarden van het ambt van lector in de Keltische taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 14 maart 1951 (Utrecht 1951).
- -----, *Schimmen van het wester-eiland: verkenningen in de Keltische traditie van het oude Ierland* (Amsterdam 1977).
- Frýba-Reber, Anne-Marguerite, *Albert Sechehaye et la syntaxe imaginative. Contribution à l'histoire de la linguistique saussurienne* (Genève 1994).
- Gerritsen, Willem, *Verhalen van de drakendochter: leven en werk van Maartje Draak (1907-1995)* (Hilversum 2019).
- Hammerich, Louis Leonor, 'A. G. van Hamel', *Arkiv för nordisk filologi* 63 (1948) 212-214.
- -----, *Duo: Clara og Louis Hammerichs erindringer* (Kopenhagen 1973).
- Horst, Koert van der, *Catalogus van de collectie collegedictaten van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek* (Utrecht 1994).
- Jaski, Bart, 'Een brief aan Van Hamel in de Universiteitsbibliotheek Utrecht', *Kelten* 39 (2008) 15-16.
- -----, '"Hoe karakteristiek": de boeken van Maartje Draak in de Universiteitsbibliotheek Utrecht', *Kelten* 78 (2019). https://kelten.vanhamel.nl/k78-2019-jaski-boekencollectie-maartje-draak-utrecht (geraadpleegd op 11-3-2023).
- -----, 'De voorouders en familie van A. G. van Hamel', *Kelten* 93 (2023). https://kelten.vanhamel.nl/k94-2023-jaski-genealogie-van-hamel-100-jaar-keltisch (geraadpleegd op 11-3-2023).
- Jaski, Bart en Arwen van Zanten, 'Het Utrechtse archief van Anton Gerard van Hamel', *Kelten* 40 (2008) 5-7.
- Jóhannesson, Alexander, 'A. G. van Hammel [sic] prófessor látinn', *Morgunblaðið*, 15-1-1946, 5.
- Meer, Theo van der, m.m.v. Yair da Costa, 'Professor Anton van Hamel. Collegiaal- en studentenprotest, anno 1929', *'Bewaar me voor de waanzin van het recht'. Homoseksualiteit en strafrecht in Nederland*, red. Gert Hekma en Theo van der Meer (Diemen 2011a) 85-95.
- ----, 'Dien Avonden-die Rooze. De veroordeling van Piet Meertens in 1941', *'Bewaar me voor de waanzin van het recht'. Homoseksualiteit en strafrecht in Nederland*, red. Gert Hekma en Theo van der Meer (Diemen 2011b) 123-133.
- Quak, Arend, 'Korrespondenz zwischen A. G. van Hamel und drei isländische Gelehrten', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 78.2-3 (2018) 336-372.
- Schneiders, Marc, 'Anton Gerard van Hamel (1886-1945). Een biografische schets', in *Vijf jaar Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies*, red. Mick van Rootseler, Nicki Bullinga, Erwin Matheeuwsen en Lauran Toorians (Utrecht 1995) 14-18.
- -----, 'Hamel, Anton Gerard van (1886-1945)', *Biografisch woordenboek van Nederland.* https://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/hamel [12-11-2013] (geraadpleegd op 11-3-2023), gebaseerd op *Biografisch woordenboek van Nederland* 5 (Den Haag 2002).
- Schneiders, Marc en Kees Veelenturf, *Celtic studies in the Netherlands: a bibliography* (Dublin 1992).
- Stokes, Whitley (red.), 'The Passion, a Middle Cornish poem [...] from a British Museum MS, Harleian N 1782', *Transactions of the Philological Society* 7 (1860-1861) Appendix 1-100.
- Toorians, Lauran en Kees Veelenturf, *Dr Th. M. Th. Chotzen (1901-1945): een biografische schets met een bibliografie* (Utrecht 1993).
- Walsum, Sander van, *Ook al voelt men zich gewond: de Utrechtse universiteit tijdens de Duitse bezetting 1940-1945* (Utrecht 1995).

‘Ik ben nog niet af’: A. G. van Hamel in zijn jonge jaren

BART JASKI

Het is de frustratie van menig biograaf dat hij of zij zo weinig of in ieder geval onvoldoende af weet van de jeugd van zijn subject. Het familieleven en belangrijke voorvallen die bepalend kunnen zijn voor de vorming van iemands karakter en latere ambities en overtuigingen blijven veelal verborgen of zijn te anekdotisch van aard om er veel waarde aan te hechten of om er conclusies uit te trekken. Ook over de jeugd van Van Hamel weten wij vrijwel niets, alleen dat Anton Gerard, geboren in Hilversum op 5 juli 1886, de jongste zoon was van de jurist en politicus Gerardus Antonius van Hamel (1842-1917) en Maria s’Jacob (1854-1928).

Anton Gerard was naar zijn oom vernoemd, en zijn oudere broer Joost Adriaan zowel naar een andere oom als naar zijn grootvader. Joost Adriaan van Hamel (1880-1964) promoveerde in 1902 in de rechten aan de Universiteit van Amsterdam en volgde in 1910 zijn vader aldaar op als hoogleraar strafrecht. In 1914 werd hij hoofdredacteur van *De (Groene) Amsterdammer*, en in 1917 nam hij ontslag als hoogleraar om zich te richten op de politiek. In de Eerste Wereldoorlog was hij uitgesproken anti-Duits. Hij vervolgde later zijn juridische carrière bij de Volkenbond, de in 1919 opgerichte voorloper van de Verenigde Naties.

Hun moeder was in Nederlands-Indië geboren in een vooraanstaande familie aldaar, en hun vader Gerardus Antonius had zes broers en zussen, waaronder een tweelingbroer Antonius Gerardus (1842-1907). Die was eerst predikant geweest, maar nadat hij zijn religieuze overtuigingen was kwijtgeraakt, werd hij in 1884 benoemd als de eerste hoogleraar Frans in Groningen. Hij werd onder andere bekend vanwege zijn Oudfranse studies zoals over *Cligès* en *Tristan* van Chrétien de Troyes.

Anton Gerard was dus in een vooraanstaande en welgestelde familie geboren,[1] en dat heeft hem de achtergrond en mogelijkheden gegeven om een academische carrière na te streven. Maar dat hij daarbij het pad van de Oudgermaanse en Keltische studies op zou gaan, lag zeker niet voor de hand. Het eerste vakgebied was relatief jong, het tweede bestond niet, al hield een enkeling zich zijdelings bezig met het Keltisch. Er moesten veel horden genomen worden voordat Van Hamel in 1923 in Utrecht hoogleraar werd in beide vakgebieden en daarmee stichter van de keltologie in Nederland.

Afb. 1. A. G. van Hamel in 1906, als hij ongeveer 20 jaar oud is. Den Haag, Nationaal Archief, 2.21.081 (Archief van J.A. van Hamel), nr. 290.

Reizen

De eerste keer dat we uit eerste hand meer komen te weten over de jeugdige (Anton Gerard) Van Hamel is als hij in juli 1904 achttien jaar oud wordt en voor het eerst alleen naar het buitenland op vakantie gaat. Hij verblijft in het zuiden van Zwitserland bij de familie De la Harpe. Tot en met 1910 schrijven zijn ouders elke zomervakantie naar hun jongste zoon,[2] en die correspondentie neemt ons mee naar de leefwereld van Van Hamel aan het einde van de Belle Époque, voordat de internationale spanningen opdoemen die zouden leiden tot de Eerste Wereldoorlog. De ouders schrijven over belangrijke zaken die hen bezighouden. Zo gaat het in de brieven uit 1904 over dat zijn broer Addy (Joost Adriaan) een speech hoorde van Van Heutz, de nieuwe gouverneur-generaal van Nederlands-Indië; later gaat Addy naar Schaffhausen om Rie (zijn toekomstige vrouw Maria) te ontmoeten, waarna ze naar de omgeving van Sankt Moritz in Zwitserland reizen. Oom Anton verblijft

1 Zie ook Jaski 2023.
2 Brieven van zijn ouders aan VH, NA, 291.

in de Jura, en tante Gle (Celia) nabij Versailles. De ouders zelf moeten hun vakantie naar Zwitserland uitstellen vanwege de nieuwe verkiezingen. Ze zijn ook bevriend met Francis William Reitz, een belangrijk politicus tijdens en na de Zuid-Afrikaanse Boerenoorlog. Een vriend van Reitz, Jacobus Coenraad Pretorius, die geneeskunde studeert in Dublin, komt op bezoek.

Het is duidelijk dat we hier niet met de familie Doorsnee te maken hebben. Van Hamel groeit op in een gezin met internationale politieke en academische contacten, en in ieder geval in de zomer lijkt iedereen in het buitenland te verblijven. De vooraanstaande academische carrières van zijn vader en oom, de politieke rol van zijn vader (hij zou in 1905 zelfs in aanmerking komen om premier te worden), gesteund door diens vrouw met haar connecties in Nederlands-Indië, en de juridische ambities van zijn broer kunnen niet anders dan van invloed zijn geweest op de jonge Van Hamel. En de drang om zelf ook carrière te maken, om te presteren en naam te maken, speelt een belangrijke rol in Van Hamels academische ontwikkeling.

De brieven van Van Hamels vader zijn hartelijk maar zakelijk. Hij begint bijvoorbeeld met 'Caro Tonio' en eindigt met 'Yours, Pater', alsof hij zijn affectie niet goed in het Nederlands kan uitdrukken. Van Hamels moeder heeft daar totaal geen moeite mee, en noemt haar oogappel kindlief, lieveling, mijn schat en Teuntjelief. Ze is continue bezorgd: 'Ben ik er heel zeker van dat je geen onvoorzichtigheden doet? Beloof me dat op je eerewoord', schrijft ze in 1904. Vooral zijn gezondheid baart haar zorgen: heeft hij nog kousen nodig? Is zijn neuswater bereid volgens recept? In 1908, als Van Hamel in Dublin verblijft, drukt ze hem op het hart: '[...] om alle hygiënische voorzorgen te blijven volhouden – niet verslappen! Ik ben ook in voortdurende bezorgdheid over de weinige kleêren die je hebt meêgenomen'. Haar zoon 'geheel eenzaam op een afgelegen eiland' (ze doelt op Ierland) vindt ze maar 'onheimelijk'. Is zijn verblijf daar wel 'zindelijk'? En vergeet hij niet het water steeds te koken? Van Hamels sterke band met zijn moeder is een geruststelling voor zijn vader, die in deze periode met zijn gezondheid begint te kampen. In 1908 schrijft hij: 'Het is mij een heerlijke gedachte dat je zoo hartelijk aan je moeder gehecht zijt'. Als zijn vader in 1917 uiteindelijk bezwijkt, is dat een zware slag voor Van Hamel. Als zijn moeder eind 1923 het huis aan Prins Hendriklaan 19 in Utrecht betrekt, trekt Van Hamel bij haar in, en blijft ook na haar overlijden in 1928 in het huis wonen.

Van Hamel wordt steeds weer aangespoord om vooral te vragen naar wat hij nodig heeft, en als zijn geld op is kan het worden opgestuurd: 'wees niet te krenterig'. Het is ook in andere opzichten duidelijk dat de Van Hamels zich weinig financiële zorgen maken, en dit is ook wat Van Hamel in staat stelt een internationale academische carrière na te streven, en de zomers door te brengen in Londen (1906), Wales (1907) en Ierland (1908). Hij sluit onderweg verschillende vriendschappen.[3] In 1909 neemt hij de boot in Southampton om via Lissabon naar Genua te varen. Hij ontmoet zijn ouders in Como, die daarna verder trekken naar Tirol en de Dolomieten. Een jaar later spreekt hij met ze af in Stockholm, nadat hij eerst in Kristiania (nu Oslo) verbleef.[4] 'Zal ik je nog herkennen met je lange baard?', vraagt zijn moeder zich af. Het is duidelijk dat Van Hamel opgroeit in een reislustige familie die graag in de bergen verblijft, en de voorliefde voor de wat ruige natuur kan verklaren waarom vooral IJsland hem zo aansprak.

Studie Nederlands

In 1904, voordat hij zijn eerste zelfstandige reis naar Zwitserland maakte, had Van Hamel zijn middelbare schoolopleiding aan het openbare Stedelijk (nu: Barlaeus) Gymnasium in Amsterdam afgerond. Maartje Draak schrijft over die tijd dat 'hij [...] reeds toen een jongen [was] die niet ongaarne alleen was, zich bezighoudend met verschillende studieliefhebberijen. Aanvankelijk voelde hij zich getrokken tot de sterrenkunde, later tot talen. Ook had hij reeds zeer jong een grote en trouwe liefde voor de muziek; hij speelde viool en musiceerde geregeld'.[5] Tot de zomer van 1906 had Van Hamel twaalf jaar les gehad van G. O. van 't Hooft.[6] Muziek was een van Van Hamels grootste passies, en toen hij in 1904 op vakantie ging, leende hij een viool van de dominee en boden zijn ouders hem aan snaren op te sturen. Ook in zijn andere correspondentie, zoals die van de vrienden die hij tijdens het reizen maakte, wordt verwezen naar Van Hamels vioolspel. Uit zijn academische contacten blijkt dat Van Hamel door zijn muzikaliteit makkelijk(er) contacten legde en waardering vond.[7]

Na de zomer van 1904 vangt Van Hamels studie Nederlandse taal en literatuur aan de (Gemeente) Universiteit van Amsterdam aan. Hij verkrijgt een kamer aan de Nicolaas Witsenkade 48, pal aan de zuidelijke Singelgracht, en wordt lid van het Westersch Litterarisch Dispuutgezelschap van de studentenvereniging UNICA.[8] Hij stort zich ook in het toneel- en muziekleven en speelt een uitmuntende 'Kellner' in het toneelstuk 'You never can tell' van de

3 Brieven aan VH van J(ames) Rorke Jr, uit Carbonear, Newfoundland (16-1-1906); Charles Flensborg, uit Tour-de-Peilz nabij Montreux (18-2-1906), 'Blackie', student te Princeton (9-1906 en 27-12-1906); W. I. H. Hunter (1-5-1907); Basil im Thurn, uit Torquay, z.d., alle NA, 297.

4 Zie beneden.

5 Draak 1947, 74. Ze zal deze informatie hebben gekregen van Van Hamel zelf, ze leerde hem zelf pas in het begin van de jaren 1930 kennen.

6 G. O. van 't Hooft aan VH (13-7-1906), NA, 297, waarin hij Van Hamel bedankt voor de ets van Beethoven die hij hem als dank voor de lessen had gestuurd. Wellicht dezelfde als de amateurfotograaf en beeldend kunstenaar G. O. van 't Hooft (1870-1947), die ook aan de Parkweg in Amsterdam woonde.

7 Zie ook het artikel van Nike Stam in deze bundel.

8 Brief van het Dispuut aan VH (30-9-1904), NA, 296, om zijn benoeming te bevestigen, foutief geadresseerd aan G. A. van Hamel Jr. Tot hij in 1914 naar Bonn ging zou Van Hamel nog blijven corresponderen met leden van UNICA over activiteiten, regelmatig geschreven in de studententaal van die tijd.

Afb. 2. Briefkaart aan Van Hamel van zijn vader, gestuurd naar de zomerschool in Wales, poststempel 19 augustus 1907. Den Haag, Nationaal Archief, 2.21.081 (Archief van J.A. van Hamel), nr. 291.

Ierse schrijver George Bernard Shaw.[9] Via de epische gedichten van Ossian, de romantische verzinsels van de Schot James Macpherson (1736-1796), die gebaseerd waren op karakters uit de Ierse Finn-cyclus, ontwikkelde Van Hamel al snel een belangstelling voor het Keltisch.[10] Tegelijkertijd kwam hij via prof. Richard Constant Boer (1863-1929) in aanraking met de oudgermanistiek.[11] Al in zijn tweede jaar als student schrijft Van Hamel aan J. H. Staples om informatie te krijgen over ‘de Gaelische en Keltische dialecten’.[12] In juni 1906 schrijft hij Adriaan Ernst Hugo Swaen (1863-1947), zijn leraar aan het Stedelijk Gymnasium te Amsterdam, in het kader van zijn reis naar Londen. Swaen was toen lector Engels in Groningen. In zijn antwoord aan zijn ‘lievelingsleerling’ geeft Swaen adressen van professoren in Londen en Oxford die Van Hamel zou kunnen bezoeken.[13]

In juli 1907 gaat Van Hamel op studiereis naar Wales. In het begin wordt hij vergezeld door zijn ouders, daarna gaat hij alleen verder naar Rhyd Ddu, een gehucht in Snowdonia ten zuidoosten van Caernarfon. Hier neemt hij lessen Welsh bij de leraar en dichter Henry Parry-Williams, die ieder jaar een zomerschool (‘county school’) organiseert, en waar verschillende keltologen al Welsh hadden geleerd, zoals Heinrich Zimmer (al in 1899), Joseph Loth, Joseph Vendryes en Rudolf Thurneysen.[14] Van Hamel verkreeg er enkele boeken die zich nog steeds in zijn collectie bevinden.[15]

Van Hamel is onder de indruk van Wales. Van december 1906 tot april 1909 is hij redacteur van het Amsterdamse studentenblad *Propria cures*, en hierin publiceert hij in 1907 zijn eerste artikelen, om te beginnen een driedelig stuk over ‘Land en volk van Wales’.[16] Maar het is al snel Ierland dat zijn voorliefde wint, en zijn tweede publicatie in *Propria cures* is een vertaling van het verhaal over Deirdre (*Longes mac nUislenn*, ‘De ballingsschap van de zonen van Uisliu’) uit het twaalfde-eeuwse Boek van Leinster.[17] In februari 1908 zoekt hij contact met Richard Irvine Best (1872-1959) in Dublin, om een zomercursus aan de School of Irish Learning te volgen onder Osborn Bergin.[18] Hij schrijft over zijn ervaringen in Ballyferriter (Co. Kerry) in *Propria cures*.[19] Volgens Draak begon bij Van Hamel nu ook de drang te leven om mensen buiten het in Nederland nog zo onbekende vakgebied te informeren over zijn bevindingen.[20]

Van Hamels gedrevenheid om als germanist zowel Welsh als Iers te leren is opmerkelijk, en in snel tempo sluit hij, terwijl hij nog maar 21 of 22 jaar oud is, vriendschappen met de toonaangevende keltologen van het moment. Begin juli 1908 ontmoet hij in Dublin ook Kuno Meyer,[21] dan de belangrijkste en meest actieve Duitse keltoloog, die het echter betreurt hem niet langer te hebben kunnen spreken. Kan Van Hamel in de winter niet verder studeren, in Dublin, of aan Meyers eigen universiteit te Liverpool? Hij raadt hem voor alles aan om ook de handschriften te gaan bestuderen, want daar zou Van Hamel nog wel niet aan zijn toegekomen. ‘Een ijverige germanist die tegelijkertijd thuis is in het Keltische vakgebied, kan wonderen verrichten’. Hij zou dan geen problemen hebben om een werkgebied te vinden en een geweldige voorsprong op anderen hebben. Het vergt wel veel studie en tijd, maar Van Hamel zou van een dergelijke gelegenheid, die zich niet snel weer voordoet, gebruik moeten maken.[22] Dit moet Van Hamel gesterkt hebben in zijn ambities, en hij werkt hard door om het Oudiers onder de knie te krijgen. Hij schrijft een recensie van Holger Pedersens *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen* voor het Nederlandse tijdschrift *Museum*.[23] De taalkundige

9 Draak 1947, 75.
10 Draak 1947, 71.
11 Zie het artikel van Alderik Blom in deze bundel.
12 J. H. Staples (Lissan, Co. Tyrone) aan VH (18-9-1905): ‘the Gaelic and Keltic dialects’. Staples is de auteur van drie publicaties over Gaelische dialecten in de *Transactions of the Philological Society* 22 (1891-1894) en 23 (1895-1898).
13 A. E. H. Swaen aan VH (2-7-1906 en 31-1-1913), NA, 297. Zie ook beneden.
14 Parry 2001; Huws 2018. Zie verder het artikel van Angharad Price in deze bundel.
15 Uit het Broek 2020.
16 Van Hamel 1907-1908a.
17 Van Hamel 1907-1908b. Dit is bijna tien jaar voordat A. Roland Holst zijn Nederlandse bewerking als *Deirdre en de zonen van Usnach* publiceerde, eerst in *De Gids* 80 (1916) 302-352, in 1920 in boekvorm.
18 Zie de bijdrage van Nike Stam in deze bundel.
19 Van Hamel 1907-1908c. Zie ook Ó Lúing 1991, 62-62. Er is een aantekenboekje uit Ballyferriter overgeleverd, UBU, Archief van Hamel, E 12, en een brief van Maurice Bowler in het Modern Iers van 11-1-1909, NA, 297. Zie verder het artikel van Mícheál Ó Flaithearta in deze bundel.
20 Draak 1947, 75.
21 Ó Lúing 1991, 67.
22 K. Meyer aan VH (15-7-1908), NA, 297; ‘Ein tüchtiger Germanist, der zugleich auf dem celtischen Gebiete heimisch ist, kann Wunderdinge verrichten‘ (vertaling Bart Jaski).

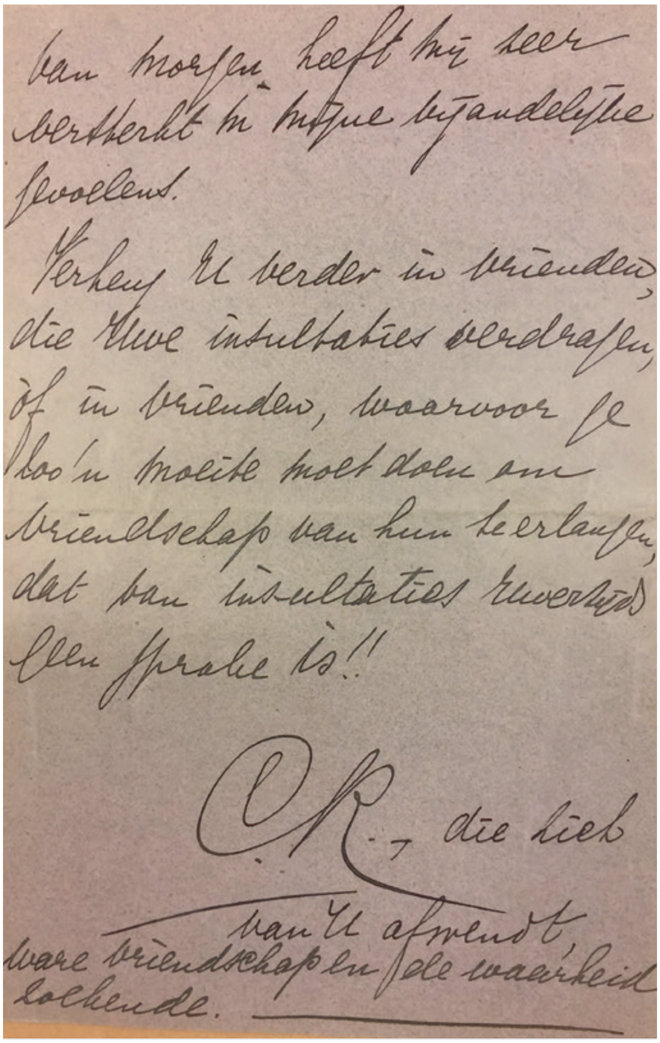
Christianus Cornelius Uhlenbeck (1866-1951), hoogleraar in Leiden, is niet verwonderd dat Van Hamel op een gegeven moment wat overwerkt is: naast zich voor te bereiden voor de reguliere examenvakken voor zijn studie ontwikkelt hij zich tegelijkertijd tot een filoloog en kenner van het Keltisch. Prof. Boer is vol lof over hem.[24] Het lijkt erop dat Van Hamel, als hij in de zomer van 1909 zijn studie Nederlands afrondt, een mooie academische carrière tegemoet kan zien. Dit spreekt ook uit Maartje Draaks karakterschets van Van Hamel, waarin zij de eigenschappen van de man zoals zij die rond 1930 leerde kennen, projecteert op het verleden:

> Ik kan mij de student-Van Hamel voorstellen en herleiden uit de docent die ik gekend heb: zéér intelligent, gezag hebbend in zijn kring, echter nooit polemisch; van een ontwapenende (zelf) ironie; idealistisch; vriendelijk en belangstellend maar niet uitbundig; waarschijnlijk in vriendschappen steeds de gevende partij: zowel door zijn grotere rijkdom van gemoed, als door een innerlijke reserve, voortkomend uit een vreemde versmelting van bescheidenheid en trots. Vrolijker en luchthartiger was hij dan later, toen het leven hem een strenge beheersing had geleerd, met niet weinig resignatie ondermengd.[25]

Dit verhult echter dat op het persoonlijke vlak Van Hamel tijdens zijn studietijd een bewogen tijd achter de rug had. De veelbelovende academicus bleek ook op het relationele vlak nog dure lessen te moeten leren.

Moeilijke vriendschappen

Tijdens zijn studietijd leerde Van Hamel een meisje kennen met wie hij uiteindelijk een langdurige relatie zou beginnen: Ina Elisa Willekes-McDonald (1886-1979), de oudste dochter van de advocaat François Willekes-McDonald (1859-1925). Ina kreeg een progressief liberale opvoeding. Nadat ze in 1905 het gymnasium te Haarlem had doorlopen, ging ze in Amsterdam rechten studeren. Ze had bewondering voor de professoren Van Hamel – Anton Gerards vader – en Max Conrat (1848-1911).[26] Het is waarschijnlijk via deze connectie dat Ina kennis maakte met Anton Gerard zelf. We bezitten vrijwel geen informatie over hun relatie, behalve dat in juni 1906 Kees Boeke felicitaties aan Van Hamel stuurt: 'Je neemt in Ina een van mijn twee vrienden weg, maar wat een blijdschap is er in mijn hart, dat zij het geluk gevonden heeft!'.[27] Dit wijst op een verloving. We weten meer over de wat stormachtige afloop via drie brieven die Ina's vader in juni 1907 aan Van Hamel stuurde, die toen bijna 21 was. Hij schrijft dat zijn eerste indruk van Van Hamel correct was geweest: 'een slappe handdruk die ook niet om meer innige stevigheid van de begroeter vraagt'. Het thema van de handdruk komt ook in

van morgen heeft hij zeer
versterkt in mijne vijandelijke
gevoelens.
Verheug U verder in vrienden,
die Uwe insultaties verdragen,
of in vrienden, waarvoor je
zoo'n moeite moet doen om
vriendschap van hun te erlangen,
dat van insultaties eenerzijds
geen sprake is!!
C.R., die lieb
van U afwendt,
ware vriendschap en zelfs waarheid
lochende.

Afb. 3. Brief van Cok Ritter aan Van Hamel, 14 december 1906. Den Haag, Nationaal Archief, 2.21.081 (Archief van J.A. van Hamel), nr. 294.

de andere brieven terug, en symboliseert Van Hamels gebrek aan flinkheid om de relatie af te breken. François Willekes-McDonald verwijt Van Hamel geen oneerlijke bedoelingen of berekendheid, en vergeeft hem ook zijn dralen, maar vindt wel dat hij Ina een beetje heeft gebruikt om 'door een jaar van saaie studie heen te komen'. Dieper gingen Van Hamels gevoelens blijkbaar niet. Ina wilde weten waar ze aan toe was, maar Van Hamel hield haar aan het lijntje. Gelukkig was Van Hamel uiteindelijk voor de waarheid uitgekomen, en had zo iedereen erger bespaard. Ina's vader ziet dat Van Hamel nog aan karaktervorming moet doen, en besluit zijn laatste brief met: 'Je zult je weg verder wel goed maken, daar twijfel ik niet aan, misschien zal je eens iets ontberen wat je had kunnen hebben, misschien ook

23 VH aan R. I. Best (4-1-1909), NLI; Van Hamel 1909 en 1910b; dit werd in 1910 gevolgd door een recensie van Thurneysens *Handbuch des Alt-Irischen,* Van Hamel 1910a en 1910c.
24 C. C. Uhlenbeck aan VH (26-3-1909), NA, 297.
25 Draak 1947, 75.
26 Voor Ina's carrière, zie Schreven 1987 en Hornstra 1973.
27 Brief K. Boeke (1884-1966, pedagoog) aan VH (14-6-1906), NA, 297.

niet, maar voor jouzelf blijf ik dit hopen’.[28] En daarmee voorspelde hij precies wat Van Hamel zou meemaken en hoe dat hem zou vormen.

De relatie tussen Ina Willekes-McDonald en Van Hamel en hoe de laatste daar mee omging staat niet op zichzelf. In de turbulente vriendschap tussen Van Hamel en Cornelis Wilhelmus ‘Cok’ Ritter (1885-1982) wordt Van Hamel ook beschuldigd van een zekere zelfzuchtigheid. In december 1906, nadat beiden inmiddels aan de Universiteit van Amsterdam studeerden, en zich verzoend hadden na een eerdere ruzie jaren terug, schrijft Ritter aan Van Hamel over het ronselen van een vriend voor een studievereniging waarin Van Hamel actief is. Ritter voelt zich in deze gebruikt en schrijft dat hij niet als speelpop gebruikt wenst te worden. Van Hamel hoeft niet op zijn vriendschap te rekenen als deze alleen zijn vriendschap zoekt bij gebrek aan beter. De aanleiding is misschien klein, maar er zijn veel grieven aan vooraf gegaan, en hij heeft zich dom genoeg te veel door Van Hamels ‘schoone phrazen’ laten meeslepen. De woede van Ritter spat van de brieven af.[29] In juli 1907 doet Van Hamel een geslaagde poging tot verzoening, waarschijnlijk niet toevallig heel kort nadat zijn relatie met Ina is beëindigd.[30]

In beide relaties wordt Van Hamel beticht van het voorrang geven aan eigenbelang en het te gemakkelijk omspringen met de gevoelens van zijn vrienden. Hij moest zichzelf nog verder ontwikkelen van jongeman naar volwassene. Van Hamel voelde dat zelf ook aan, zoals blijkt uit het ‘Dagboek’ waarmee hij in de herfst van 1909 begint.

Van Hamels dagboek annex gedichtenbundel

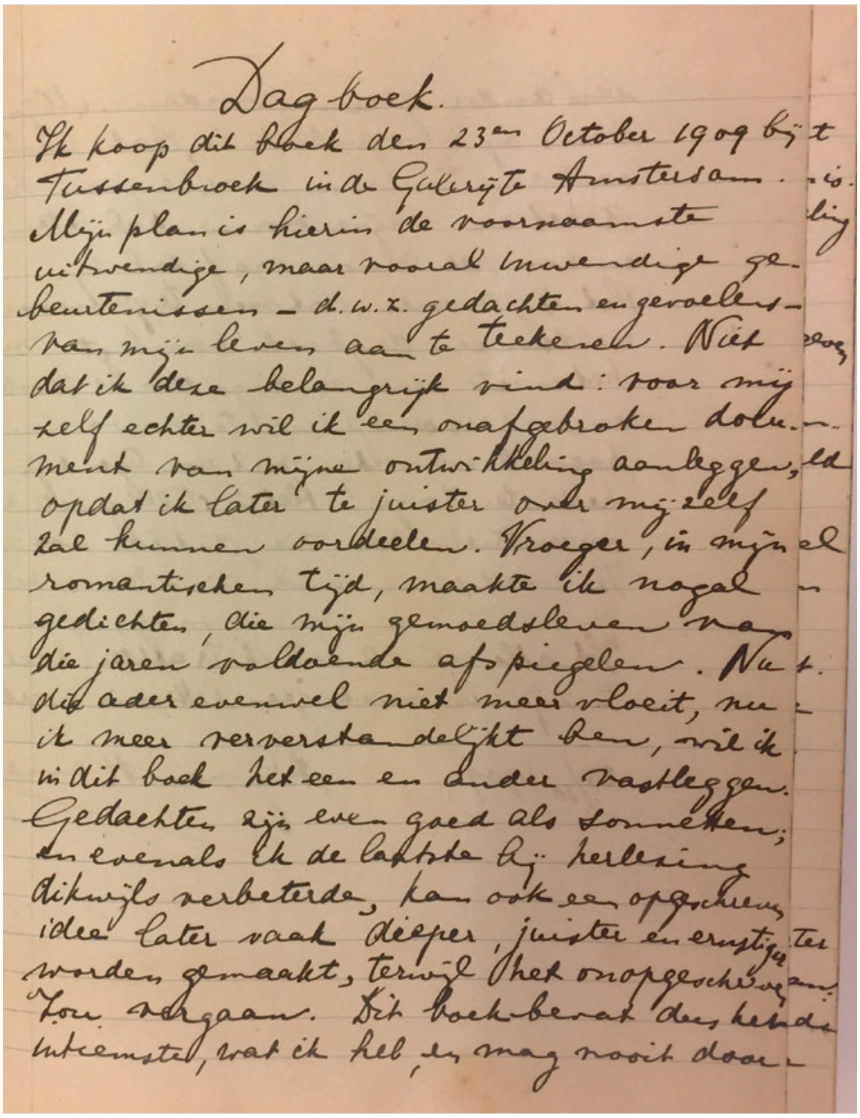
Van Hamels ‘Dagboek’ begint in 1909 en loopt door tot 1938, en is tot en met pagina 134 beschreven. Tot en met eind 1912 (p. 33) schrijft hij met soms lange intervallen iets op over gebeurtenissen of zijn gedachten, de rest wordt vrijwel uitsluitend in beslag genomen door gedichten, waarmee Van Hamel vermocht uit te drukken wat hem in proza niet lukte. Via de inleidende woorden maken we direct kennis met de jongeman Van Hamel – hij is nu 23 – en zijn zelfbeschouwing. Hij begint het Dagboek met een uiteenzetting wat hij er mee beoogt: zijn gedachten en gevoelens opschrijven zodat hij later over zijn eigen ontwikkeling kan oordelen. Vroeger, in zijn romantische periode, schreef hij gedichten die zijn gemoedsleven weerspiegelden, maar nu is hij meer ‘verstandelijkt’, en zet hij zijn gedachten meer direct op papier. En hij benadrukt:

> Dit boek bevat dus het intiemste, wat ik heb, en mag nooit door een ander gezien worden. Mijn grootste vrees op ’t oogenblik is, dat, wanneer ik ooit aan trouwen mocht gaan denken, ik het aan mijne vrouw zal laten lezen en zoo het mooie er af zal zijn. […] Een dagboek […] is iets zeer nuttigs om de groote lijn in onze persoonlijkheid te bewaren […] Het is stellig iets zeer excentrieks van me, dat ik zoo iets begin. Ik word of iemand, die – menscherlijkerwijs gesproken – er wezen mag, of een kletskous. In alle geval wil ik trachten heel oprecht te zijn: ik maak geen litterair werk.[31]

Je kan stellen dat romantiek en verstand bij Van Hamel zowel in zijn persoonlijke als academische leven steeds om de voorrang strijden.[32] In zijn Dagboek overwint de romantiek: al snel grijpt hij weer terug naar dichten om zijn gevoelens uit te drukken. Zijn angst dat een toekomstige vrouw zijn intieme gedachten zou kennen is veelzeggend, en Van Hamel lijkt moeite te hebben gehad om langdurige relaties met anderen aan te gaan, waar ook romantiek en verstand met elkaar botsen: ‘Naar mate ik de menschen meer leer kennen, kan ik de meesten van hen beter waardeeren, doch minder goed uitstaan: voor het verstand worden hunner goede eigenschappen steeds duidelijker, voor het gevoel worden hunne onaangename zijden steeds hinderlijker’.[33] Hij trekt dat door naar intimiteit, waarvan er volgens hem twee soorten zijn: de innige, kleverige intimiteit die allerlei wederzijdse verplichtingen oproept, en de onbewuste intimiteit waarbij men elkaar simpelweg geneigd is ter wille te zijn. ‘Vroeger hield ik wel van de eerste, nu walg ik ervan’.[34] Dat wil niet zeggen dat hij intimiteit afwijst, het zijn juist de verplichtingen van een relatie die hem tegenstaan:

> Niets gaat boven warm liefhebben, met het geheele wezen opgaan in een andere ziel, naar iemand met het eenige doel hem bij zich te hebben. Dat geeft een gemeenschap, die bovenmenschelijke zaligheden doet vermoeden. Wanneer men dat gevoel kent, hoe begrijpelijk wordt dan Tristan und Isolde! Maar het is gelukkiger deze liefde te hebben voor iemand van de eigen sexe: anders toch loopt ze op een huwelijk uit en voor een huwelijk zijn andere grondslagen gewenscht.[35]

28 Brieven F. Willekes-McDonald aan VH (23, 25 en 29 juni 1907), NA, 297. Ina promoveerde in 1911, en trouwde kort daarop met Adriaan Pieter (Apie) Prins. Ze werd als Ina Prins vooral bekend als vertaalster, feministe en aanhanger van het communisme.
29 Brieven van C. W. Ritter aan VH (5-7-1906, 13-12-1906 (al staat er 1901) en 14-12-1906), NA, 294. Zie ook de brief van Gerard Jacob van Brakel (1885-1960, rechter) aan VH (gedateerd: woensdagavond), NA, 297, waarin hij verwijst naar de verbroken vriendschap met Ritter.
30 Brieven van C. W. Ritter aan VH (9-7-1907, 5-8-1907 en 16-11-1910), NA, 294. Cok Ritter was de zoon van Pierre Henri Ritter Sr. (1851-1912), hoogleraar Letteren en wijsbegeerte aan de Universiteit Utrecht, en jongere broer van Pierre Henri Ritter Jr. (1882-1962), de meest invloedrijke literaire criticus van Nederland in de decennia rondom de Tweede Wereldoorlog. Cok Ritter werd kassier-generaal van De Nederlandsche Bank en hielp Walraven van Hall (1906-1945) om de ‘bankier van het verzet’ te worden door fraude te plegen met schatkistpromessen.
31 Dagboek, pp. 1-2, NA, 298.
32 Zie ook Draak 1947, 71-72.
33 Dagboek, pp. 3-4 (26-10-1909), NA, 298.
34 Dagboek, p. 5 (2-11-1909), NA, 298. Als voorbeeld van de eerste noemt hij zijn omgang met Flipje [Philip Gerard] Gunning (1886-1972, studeerde klassieke letteren in Amsterdam), van de tweede [Cok] Ritter (zie boven) en [Willem] Van Maanen (1890-1989, studeerde Engels in Amsterdam).
35 Dagboek, p. 6 (22-11-1909), NA, 298.

Dagboek.
Ik koop dit boek den 23en October 1909 bij
Tussenbroek in de Galerijte Amsterdam.
Mijn plan is hierin de voornaamste
uitwendige, maar vooral inwendige ge-
beurtenissen – d.w.z. gedachten en gevoelens –
van mijn leven aan te teekenen. Niet
dat ik deze belangrijk vind: voor mij
zelf echter wil ik een onafgebroken docu-
ment van mijne ontwikkeling aanleggen,
opdat ik later te juister over mijzelf
zal kunnen oordeelen. Vroeger, in mijn
romantischen tijd, maakte ik nogal
gedichten, die mijn gemoedsleven van
die jaren voldoende afspiegelen. Nu
die ader evenwel niet meer vloeit, nu
ik meer ververstandelijkt ben, wil ik
in dit boek het een en ander vastleggen.
Gedachten zijn even goed als sonnetten;
en evenals ik de laatste bij herlezing
dikwijls verbeterde, kan ook een opgeschreven
idee later vaak dieper, juister en ernstiger
worden gemaakt, terwijl het onopgeschrevene
zou vergaan. Dit boek bevat dus het
intiemste, wat ik heb, en mag nooit door-

Afb. 4. Begin van Van Hamels ‘Dagboek’, 23 oktober 1909. Den Haag, Nationaal Archief, 2.21.081 (Archief van J.A. van Hamel), nr. 298.

Dat hij naar liefde of genegenheid van de eigen sekse zoekt, wordt al duidelijk in het begin van het Dagboek, en die hem blijkbaar dezelfde ervaring opleverde als die van Ina Willekes-McDonald met hem:

> De onaangenaamste verhouding is wel die, dat je voelt, dat iemand meer om jou geeft dan jij om hem, dat hij je zelfs eenigzins liefheeft of bewondert. Zoo is ’t tusschen Jhr. Mr. W. D. de Jonge en mij: nu kan ik ook nooit meer in Den Haag wonen.

Het gaat hier om Willem Dignus de Jonge (1883-1942), die in Leiden staatswetenschap studeerde en in 1909 in Den Haag woonde.[36] De aard van de relatie is verder niet duidelijk, en Van Hamel sluit een relatie met een vrouw nog steeds niet uit. Begin januari 1911, ‘verhit door wijn en musiceeren’, keert hij ’s avonds terug en er ligt een brief van Ina. Hij was nog nooit zo geschrokken, en had al besloten om naar haar terug te keren als ze daarom zou vragen: zij was zijn enige liefde, en hij was overtuigd dat een huwelijk hen beiden gelukkig zou maken. Maar ze vroeg slechts haar oude opstelcahiers terug, omdat die herinneringen aan haar onlangs gestorven broer Frans bevatten. Van Hamel had deze echter al verbrand om zo met zijn verleden te breken. Bijna had hij met een Latijns gedicht zijn bereidheid verklaard om de relatie voort te zetten, maar wat als ze het dan had aanvaard? ‘Dan zou ik vast gezeten hebben’. Hij concludeert:

> Ik wil wel trouwen op den duur, maar ik voel, dat ik er nog niet aan toe ben: ik ben nog niet af. Eerst als ik zoover ben zal ik iemand zoeken, met wie ik mijn dood zal afwachten. Op ’t oogenblik zou ik geen ander weten dan Ina: dat zal echter nooit meer gaan.[37]

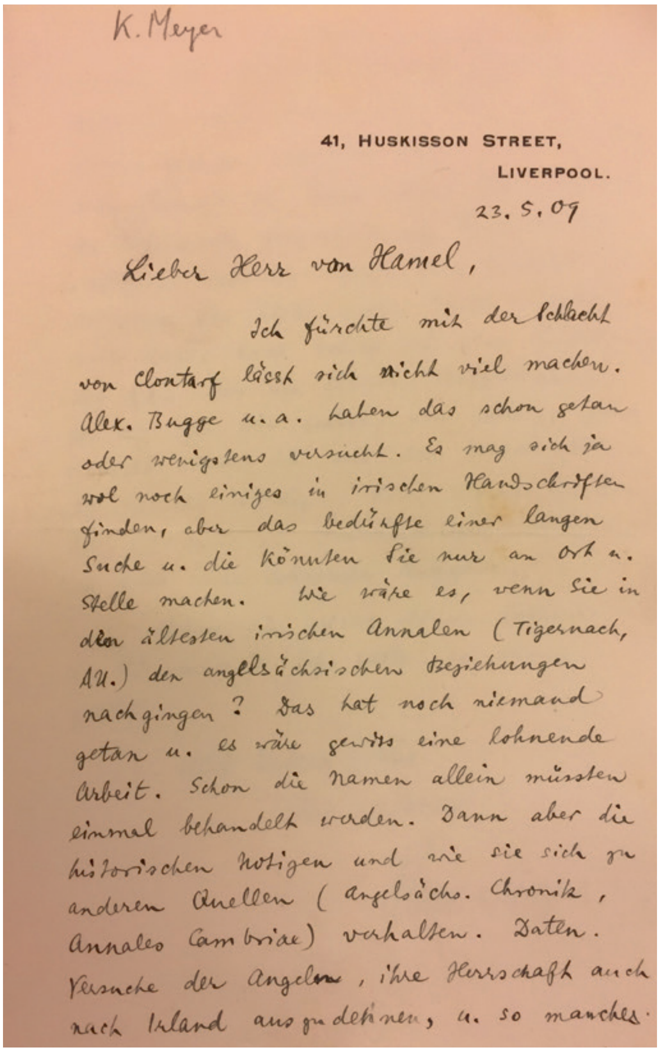
En in de laatste jaren moet het hem ook duidelijk zijn geworden dat hij liever vriendschap en genegenheid zocht bij andere mannen dan bij vrouwen.

36 ‘Van de Afdeelingen’, *Neerlandia* 13 (1909) 73, waar als bestuurslid voor Den Haag wordt gekozen Jhr. Mr. W. D. de Jonge, die een voordracht gaf over: Steunt eigen nijverheid.
37 Dagboek, pp. 11-12 (15-1-1911), NA, 298.

Op weg naar promotie

Nadat hij zijn studie Nederlands had afgerond, zet Van Hamel zijn zinnen op promoveren – zonder dat zou hij ook geen serieuze academische carrière kunnen maken. Hij wil iets doen op het snijvlak van Keltische en Germaanse studies, maar wat? Nog voordat zijn studie Nederlands is afgerond, gaat hij op zoek naar een geschikt onderwerp. In april of mei 1909 schrijft hij naar Alexander Bugge (1870-1929), de Noorse professor geschiedenis in Kristiania, die in Ierland was geweest om daar de taal te leren.[38] Van Hamel stelt voor hem in mei te bezoeken, maar Bugge raadt hem dat af: vanwege de examens worden er dan tot halverwege juni geen colleges gegeven, en de bibliotheek heeft weinig Keltisch materiaal. Maar omdat Van Hamel nog geen onderwerp voor zijn proefschrift heeft gekozen, stelt Bugge voor een vergelijking te maken tussen (Noordse) skaldische en de Ierse dichtkunst, of Ierse invloed op de Noordse sagen; beide onderwerpen zijn nog niet echt onderzocht. Hij is natuurlijk welkom om langs te komen, maar september zou een betere maand zijn.[39]

Van Hamel wendt zich dan tot Meyer met het voorstel om iets over de tradities over de veldslag van Clontarf (ten noorden van Dublin) te doen, waar in 1014 Ieren en Vikingen elkaar bestreden en de machtige Ierse koning Brian Boróime werd gedood. Wellicht dat dit idee hem ook door Bugge van de hand was gedaan. In een brief van 23 mei 1909 wijst Meyer dit voorstel echter af: Bugge heeft zich daar al enigermate mee bezig gehouden, en het vergt langdurig bronnenonderzoek ter plaatse.[40] Maar als Van Hamel nu eens in de oudste Ierse annalen de oudste Angelsaksische betrekkingen zou nagaan? Dat heeft niemand nog gedaan en zou een lonende studie zijn. Hij kan zich met namen, chronologie en gebeurtenissen bezighouden, en Meyer kan hem aan materiaal helpen en hem bij problemen bijstaan.[41]

K. Meyer

41, Huskisson Street,
Liverpool.
23. 5. 09

Lieber Herr van Hamel,

Ich fürchte mit der Schlacht von Clontarf lässt sich nicht viel machen. Alex. Bugge u. a. haben das schon getan oder wenigstens versucht. Es mag sich ja wol noch einiges in irischen Handschriften finden, aber das bedürfte einer langen Suche u. die könnten Sie nur an Ort u. Stelle machen. Wie wäre es, wenn Sie in den ältesten irischen Annalen (Tigernach, AU.) den angelsächsischen Beziehungen nachgingen? Das hat noch niemand getan u. es wäre gewiss eine lohnende Arbeit. Schon die Namen allein müssten einmal behandelt werden. Dann aber die historischen Notizen und wie sie sich zu anderen Quellen (angelsächs. Chronik, Annales Cambriae) verhalten. Daten. Versuche der Angeln, ihre Herrschaft auch nach Irland auszudehnen, u. so manches.

Afb. 5. Brief van Kuno Meyer aan Van Hamel, 23 mei 1909, waarin Meyer hem een onderwerp voor diens proefschrift voorstelt. Den Haag, Nationaal Archief, 2.21.081 (Archief van J.A. van Hamel), nr. 297.

Van Hamel gaat hiermee aan de slag, maar blijft ook in contact met Bugge. Eind juli vertrekt hij naar Noorwegen. Hij bezoekt de westkust bij Bergen, is begin augustus in Kristiania, ontmoet zijn ouders in Stockholm en bezoekt ook Uppsala en Visby.[42] Het is het einde van een relatief onbezorgde tijd, want hierna vertrekt hij, inmiddels 24 jaar oud, uit het ouderlijk huis om aan het Stedelijk Gymnasium Middelburg Nederlands te doceren. Hij moet nu opeens de eindjes aan elkaar knopen en hij vindt zijn salaris te laag. Hoewel hij wel van het lesgeven zelf geniet, biedt de positie weinig aanlokkelijke vooruitzichten voor iemand met zijn ambities.[43] Hij voelt zich eenzaam en ongelukkig,[44] en alleen zijn studie lijkt hem nog voldoening te geven.[45] Het lukt hem om naast zijn baan en huishouden zijn promotieonderzoek voort te zetten. In december 1910 leest Boer zijn eerste opzet en hij is over het algemeen heel tevreden.[46]

In april 1911 is Van Hamel – zover na is te gaan voor het laatst – op een meisje verliefd. Zijn jeugdige idealisme

38 Hij is onder keltologen vooral bekend als de redacteur en vertaler van *Caithréim Chellacháin Chaisil* (‘De militaire loopbaan van Cellachán van Cashel’), uitgegeven in Kristiania in 1905.
39 Brief A. Bugge aan VH (5-11-1909), NA, 297.
40 Van Hamel heeft dit idee echter niet losgelaten, en in 1939 promoveerde zijn student Albertus Johannes Goedheer op *Irish and Norse traditions about the battle of Clontarf*.
41 Brief K. Meyer aan VH (23-5-1909), NA, 297.
42 Dagboek, pp. 9-11, NA, 298. Hij schrijft in die periode sonnetten, ‘bedoeld als voorrede tot eene reeks gedichten, waarin de waarde van het individu verheerlijkt zou worden – maar daar is nooit iets van gekomen’.
43 Draak 1947, 75.
44 Dagboek, p. 22 (21-5-1911), NA, 298, een kort gedicht dat begint met ‘Een dag kan hier zoo eenzaam zijn / En al de menschen onverschillig’, waarin hij ook verzucht dat hij zijn moeder en thuis mist.
45 Dagboek, pp. 23-24 (19-6-1911), NA, 298, het gedicht ‘Het bewuste leven’.
46 R. C. Boer aan VH (11-12-1910), NA, 295.

verbaast hem, en dat ze geen geld heeft vindt hij niet belangrijk. Maar binnen nog geen drie weken breekt hij de prille verhouding weer af: er was alleen verliefdheid, geen geestelijke verwantschap; economisch gezien kan hij als leraar ook niet trouwen, hij zou dan zijn gebruikelijke luxe moeten ontberen. Tijdens het Paasweekend op het eiland Wight sprak hij er nog met zijn moeder over. De conclusie was: 'Als ik in arme omstandigheden trouw, help ik mijzelf naar den grond'.[47]

In de strijd tussen romantiek en verstand wint hier de laatste. Zijn bindingsangst is te sterk, zijn financiële situatie te slecht, en zijn hang naar luxe te groot. Op 2 juni 1911 vindt zijn promotie plaats en verkrijgt hij het doctoraat Nederlandse letteren op zijn proefschrift *De oudste Keltische en Angelsaksische geschiedbronnen*.[48] Naast zijn promotor Boer en enkele Nederlandse hoogleraren bedankt hij ook Bergin, Meyer, Best en Parry-Williams. Van Hamels onderzoek mag baanbrekend worden genoemd, en hij vangt hiermee een discussie aan die tot op de dag van vandaag gevoerd wordt, vooral als het gaat om de onderlinge relatie tussen de verschillende Ierse annalen, hun verhouding met het werk van de Angelsaksische geleerde Beda (672/3-735), en de plaats van de *Historia Brittonum* en de Ierse versie *Lebor Bretnach* in de middeleeuwse Ierse geschiedschrijving. Van Hamel vergelijkt de geschiedbronnen tot het jaar 1066 (wanneer Willem van Normandië Engeland verovert), en concludeert dat de voornaamste Ierse annalen tot omstreeks 1040 uit dezelfde werken zijn samengesteld, en dat rondom die tijd ook Angelsaksische bronnen aan de gemeenschappelijke tekst zijn toegevoegd.[49] Al houdt deze hypothese tegenwoordig niet meer stand, als een eerste onderzoek, uitgevoerd met een grondige kennis van de betrokken Keltische en Germaanse talen en bronnen, is de cum laude die hij ontving zeker verdiend geweest.[50] Aan het einde presenteert Van Hamel 31 stellingen waarmee hij zijn kennis van het Oudiers, Welsh, Oudgermaans, Oudnoords en Middelnederlands verder etaleert. Hij had zich daarmee, zoals Meyer al had gezien, een unieke positie weten te verwerven. Nadeel was wel dat zijn proefschrift in het Nederlands was geschreven, en dat het internationaal derhalve niet veel aandacht verkreeg,[51] terwijl het onderwerp in de Nederlandse academische wereld nogal uitzonderlijk was voor een studie Nederlands. Van Hamel had zijn kwaliteiten bewezen, maar hoe kon hij deze letterlijk en figuurlijk ten gelde maken?

Een gooi naar de leerstoel Engels

De eerste gelegenheid om een nieuwe stap in zijn carrière te zetten komt als de Universiteit van Amsterdam in 1911 aankondigt een leerstoel Engelse taal- en letterkunde te willen instellen.[52] Van Hamel besluit te solliciteren, maar heeft nog geen enkele publicatie in het vakgebied op zijn naam staan. In zijn archief bevindt zich een tiental cahiers die gaan over een onderwerp waar Van Hamel overweegt nu snel over te publiceren: de Engelse essayisten uit de zestiende en zeventiende eeuw.[53] Maar in januari 1912 vraagt hij Best of hij van publicaties weet over 'Anglo-Irish', want hij wil dat aspect van vooral de dichter William B. Yeats nader belichten voor geleerden op het continent.[54] Hij schrijft in ijltempo een artikel over dit onderwerp en mijmert intussen over zijn toekomst in zijn Dagboek.

Van Hamel wil niet alleen professor worden vanuit een financieel oogpunt. Hij vindt zichzelf te opgewekt, te werelds en te oppervlakkig; 'wetenschappelijke wrijving ontbreekt, en gezelligheid is er te over'. Hij vraagt: 'Ben ik dezelfde als de eenzame en bedeesde van vroeger? [...] Ondanks alles ben ik mensch geworden, en een verfijnd mensch. En al neem ik meer dan voorheen deel aan het uiterlijk leven, dat neemt niet de stellige overtuiging weg, dat het mij volmaakt onverschillig blijft'. Hij voelt alleen genegenheid voor zijn ouderlijk huis en de wetenschap. 'Het vooruitzicht eerlang professor te worden is intusschen niet iets gerings. Want de geregelde omgang met wetenschappelijke menschen moet iets buitengewoons zijn'. Zijn leraarschap brengt dat hem niet: 'Sleur en oppervlakkig gebazel zijn een vloek, waaraan op den duur niemand ontkomt, ook ik niet. Moge ik er tijdig uit komen!'. En hij besluit:

> Dan is er nog één ding, waar ik over aarzel: zou ik, mocht ik tot professor benoemd worden, maar niet trouwen, vóórdat ik Middelburg verlaat? De gelegenheid is éénig en doet zich allicht nooit meer voor. Ik weet alleen niet, of ik het met 't oog op mama's toekomst maar niet laten moet. Het is echter iets om over te denken. Edoch geen huwelijk, zonder diepe en bezonken (d.w.z. verstandige en gevoelde) genegenheid.[55]

In april 1912 bezoekt hij Parijs, dat hem wat tegenvalt, Londen ademt wat hem betreft meer geschiedenis in verschillende fasen uit. Hij is veel enthousiaster over

47 Dagboek, pp. 17-19 (8 en 28-4-1911), NA, 298. Hij citeert hierna uit George Bernard Shaws toneelstuk *Getting married* (1908).
48 Van Hamel 1911b (196 pp.). Zie ook de aantekeningen in UBU, Archief Van Hamel, A 11 en A 12.
49 Van Hamel 1911b, p. 118 en stelling III.
50 Over deze kwesties, zie nu Mc Carthy 2008; Evans 2010; Mc Carthy 2018.
51 Recensies waren er in het Frans (Vendryes 1911, meer een samenvatting) en het Duits (Deutschbein 1913).
52 Er was sinds november 1904 al wel een privaatdocent, Willem van der Graaf.
53 UBU, Archief Van Hamel, B 2, 3, 11, 12, C 1, 2, 5, 7, 8, 9, 14. In het Dagboek, p. 27 (27-2-1912), NA, 298, citeert hij Sir William Temple, een van die essayisten (zie ook B 12).
54 VH aan R. I. Best (5-1-1912), NLI.
55 Dagboek, pp. 25-26 (18-2-1912), NA, 298. Vergelijk ook de citaten van de Ierse auteur George Moore (1852-1933): 'De man over wie ik droom, verlegen, onopvallend en eenzaam, wiens interesses literair zijn, en wiens leven niet wordt lastig gevallen door vrouwen [...]; Er is een waardevolle afzondering in de vroege uren van het alleenstaande leven' ('The man of whom I am dreaming, shy, unobtrusive and lonely, whose interests are literary, and whose life is not troubled by women [...]; There is a dear privacy in the morning hours of single life'); Dagboek, p. 31 (1-6-1912) en p. 35 (7-3-1913), NA, 298.

Venetië, het bezoek is een van de voorrechten van zijn leven; ‘dáár staat het nog vrij, te voelen wat uitmunten is’. Hij voegt er twee gedichten over toe in zijn Dagboek.[56] Na de zomer blijkt dat zijn missie om te publiceren is geslaagd: in september 1912 wordt ‘On Anglo-Irish syntax’ gepubliceerd in het Duitse tijdschrift *Englische Studien*.[57]

Van Hamel is een van de eersten die hierover publiceert, en hij maakt goed gebruik van zijn kennis van het Modern Iers om bepaalde constructies te verklaren.[58] Hij is ook de eerste Nederlander die iets over Yeats publiceert.[59] Maar de euforie die hij moet hebben gevoeld nu zijn eerste internationale publicatie een feit was, keert snel om. Op 14 oktober schrijft hij: ‘Aan het Engelsche professoraat wanhoop ik vrij wel’.[60] Wellicht dat het hem begon te dagen dat zijn artikel niet de impact zou hebben die hij er initieel van had gehoopt, en misschien was hij via Swaen al op de hoogte gebracht dat Johan Frederik Bense (1867-1942), leraar Engels aan de HBS in Arnhem, een kritisch stuk erover voorbereidde.[61] Bense deed dat middels een ‘open brief’, een brief aan een persoon die in gedrukte vorm openbaar werd gemaakt, en die in dit geval wellicht is verstuurd naar verschillende universiteiten.[62] In vier pagina’s wordt Van Hamels artikel door de mangel gehaald, door te wijzen op series fouten in het Engels, redenaties, aannames, beperkingen en conclusies. Bense schrijft dat hij had gehoord dat Van Hamel al tijdens zijn studie in Amsterdam zich op het Keltisch had toegelegd, en om zo’n vakgebied goed te beheersen vergt ‘diepgaande studie en nauwgezet onderzoek’. Des te vreemder is het dat Van Hamel zich nu op een zijpad begeeft, zonder daarvoor de vereiste studie in acht te nemen. Daarnaast publiceert hij het in een tijdschrift dat zowel onder Engelse als Ierse taalkundigen nauwelijks gelezen zal worden, terwijl de gebruikelijke lezers van *Englische Studien* niet in Anglo-Irish geïnteresseerd zullen zijn. Wie over dat onderwerp wil schrijven moet verder niet alleen de Ierse maar ook de Engelse taal grondig beheersen. En Van Hamel toont telkens aan dat hij wat dat betreft nog tekort schiet. Van Hamels zin ‘Everybody attempting to speak a language he doesn’t know thoroughly, will forge strange things’ kaatst Bense genadeloos terug: ‘Indien ik alle *strange things* wilde aanhalen, die U heeft *forged*, dan zou ik zoowat alles wat U *zelf* zegt in Uw artikel kunnen overschrijven’. Maar helemaal pijnlijk is Benses slotopmerking dat het maar goed is dat Van Hamel leraar Nederlands is, en niet leraar Engels, want hij brengt de Nederlandse reputatie van kennis van vreemde talen in diskrediet, wat des te meer te betreuren heeft, omdat een andere Van Hamel de Nederlandse naam wat dat betreft wel altijd hoog heeft gehouden.

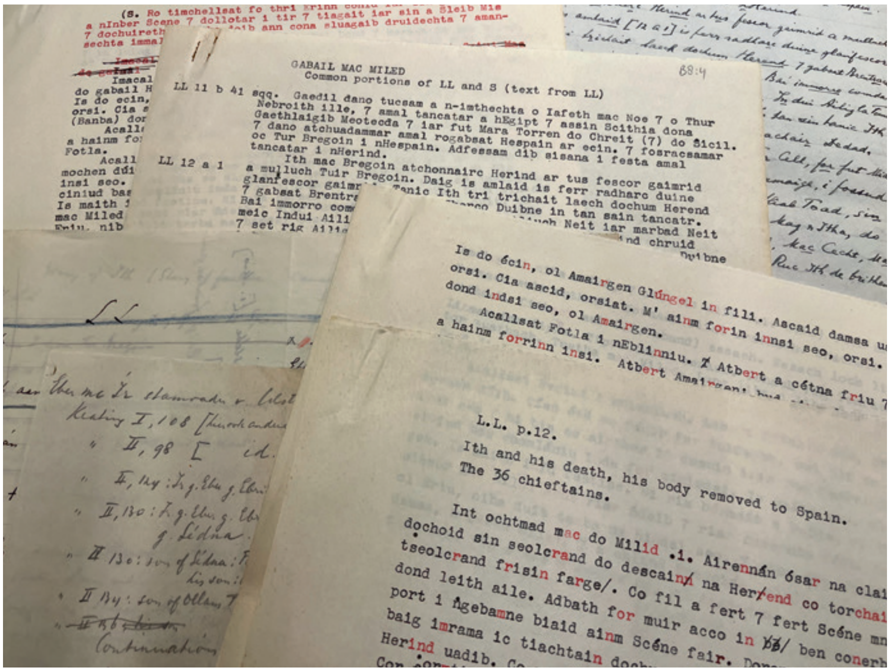
Dat laatste moet vooral Van Hamel hebben gestoken, want we mogen aannemen dat de academische carrière van zijn oom en naamgenoot Antonius Gerardus hem tot inspiratie heeft gediend.[63] En nu was de naam Van Hamel het doelwit geworden van kritiek dat qua venijn en impact niet onderdoet voor wat gemeengoed is geworden in hedendaagse *social media* en *cancel culture*. Bense had natuurlijk ook voor een minder openbare en harde manier kunnen kiezen, hoe terecht zijn kritiek op de meeste punten ook mag zijn. Het is echter niet bekend of hij een persoonlijke vete met Van Hamel had, of dat hij zich simpelweg enorm stoorde aan Van Hamels opportunistische publicatie om een professoraat te bemachtigen – al noemt Bense deze context niet. Hoe dan ook, Van Hamels missie was hiermee kansloos geworden. Eind november wordt dat bevestigd, maar dan heeft Van Hamel er al in berust, en neemt het voor kennisgeving aan. Dan volgt een *reality check*:

> Ik mag mij wel diep schamen, dat ik niet vooruit begrepen heb, hoe weinig wenschelijk voor mij het Engelsche professoraat te Amsterdam was. Heb ik mij daarvoor op een weloverwogen, bewust en redelijk leven toegelegd?[64]

Dit inzicht wordt door anderen gedeeld. De nieuwe professor Engels, aangesteld in januari 1913, wordt nota bene Swaen, Van Hamels vroegere leraar aan het Amsterdamse gymnasium. Van Hamel feliciteert hem, en Swaen schrijft terug dat hij blij was dat de kwestie niet tot een verwijdering tussen beiden leidt. En hij steekt hem nog een hart onder de riem:

> Er wordt zoo gunstig over U geoordeeld dat ge stellig op jeugdiger leeftijd dan ik professor zult worden, dat is de algemeene meening in academische kringen. En geloof mij, Van Hamel, als oudere: ge zult wanneer u eenmaal hoogleraar zijt in uw eigen vak – hetzij het Nederlandsch of het Keltisch – veel meer tevredenheid en voldoening hebben dan wanneer ge een vak had moeten doceren dat toch eigenlijk niet uw levenskeuze was.[65]

56 Dagboek, pp. 28-30, NA, 298.
57 Van Hamel 1912a.
58 Zijn werk wordt nog steeds gebruikt, zie bijvoorbeeld Filppula 1999, 13, 22, 25, 34, 197, 218.
59 Supheert 1995, 73.
60 Dagboek, p. 31, NA, 298.
61 Bense promoveerde in 1924 op latere leeftijd in Amsterdam op het proefschrift *Anglo-Dutch relations from the earliest times to the death of William the Third, being an historical introduction to a dictionary of the Low-Dutch element in the English vocabulary* (handelsuitgave: Oxford, 1925). Hij noemt daarin op p. xii zijn vriend Swaen.
62 J. F. Bense, *Open brief aan dr. A. G. van Hamel, te Middelburg* (Arnhem, 23-10-1912). Ik dank de pdf van dit document, met een stempel van de Universiteitsbibliotheek Leiden, aan Kees Veelenturf.
63 Volgens Draak 1947, 74, viel dat overigens wel mee: ‘Dat de neef evenwel speciaal de invloed van zijn oom zou hebben ondervonden – verder dan de algemene sfeer van het culturele milieu waarin hij opgroeide – bleek mij niet’.
64 Dagboek, p. 31 (9 en 19-12-1912), NA, 298.
65 A. E. H. Swaen aan VH (31-1-1913), NA, 297. Swaen was ook nauw verbonden aan het tijdschrift *Neophilologus*, opgericht in 1916, waarin Van Hamel vanaf 1919 ook regelmatig zou publiceren, en waar hij van 1925 tot zijn overlijden in 1945 redactielid van zou zijn; vgl. A. E. H. Swaen aan VH (2-9-1906), NA, 297.

Afb. 6. Een deel van Van Hamels aantekeningen over *Lebor gabála*, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Archief Van Hamel, B 8.

Swaen had gelijk. Van Hamel zette zich over deze tegenslag heen en koos nu nog meer onvoorwaardelijk voor het Keltisch.

Strijd over *Lebor gabála*

In april 1913 is Van Hamel klaar in Middelburg, en in september 1913 verhuist hij naar Nieuwehaven 93 in Rotterdam, waar hij Nederlands gaat geven aan het Erasmiaans Gymnasium.[66] Hij had al in de herfst 1912 besloten om aan het eind van het schooljaar naar het buitenland te gaan om Keltisch te studeren.[67] Het is waarschijnlijk dat hij daarna Meyer heeft gepolst of hij naar hem in Berlijn kon komen. En hiermee werd Van Hamel in een wetenschappelijke strijd gezogen die hem, misschien voor het eerst, een indruk gaf van de wedijver waarmee het vakgebied maar al te vaak mee is besmet.

Hiervoor moeten we terug naar 1908, toen R. A. S. Macalister (1870-1950), van huis uit archeoloog, zijn editie van de O'Clery recensie van *Lebor gabála* inleverde bij de Irish Texts Society. Deze editie was gebaseerd op een kopie van de tekst van de Ierse franciscaan Michael O'Clery (Mícheál Ó Cléirigh) uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. *Lebor gabála* ('Boek van Invasies') is de Ierse middeleeuwse pseudo-historische reconstructie over hoe Ierland vanaf het begin der tijden werd bevolkt. Om de editie te beoordelen werd onder andere Meyer gevraagd, die botweg vertelde dat ze geen moeite hoefden te doen: Macalister was simpelweg te incompetent om een goede editie te produceren.[68] Macalister trok daarna zijn editie in, en was van plan die elders uit te geven.

Nu wilde het toeval dat Meyer in 1907 zelf een manuscript van de O'Clery recensie had gekocht, nota bene een autograaf van Michael O'Clery zelf. Dit kan mede zijn negatieve opstelling hebben bepaald. Hij heeft misschien zelf een editie willen voorbereiden, maar liet het idee varen totdat Van Hamel zich aanmeldde. Ter voorbereiding stuurde hij Van Hamel (waarschijnlijk aan het einde van 1912) het zeventiende-eeuwse handschrift per post om eraan te gaan werken. Maar in januari 1913 meldt de Ierse geleerde en politicus Eoin MacNeill (1867-1945) dat hij Macalister ging helpen diens editie weer vlot te trekken.[69] Tevens schrijft hij over zijn visie op de ontwikkeling van *Lebor gabála*, waarvan Van Hamel later een kopie maakte.[70] Maar omdat Macalister ook aan andere aspecten van *Lebor gabála* had gewerkt, besefte Meyer nog niet dat de editie van Macalister en MacNeill om de O'Clery recensie ging.

Van Hamel wist ook van niets. In maart 1913 schrijft hij aan Best dat hij begonnen is met een editie van Meyers handschrift. Best informeert gelijk MacNeill, die de 'groteske' situatie betreurt, te meer omdat nu wordt begonnen met zeventiende-eeuwse handschriften in plaats van die uit de twaalfde eeuw. Macalister komt ook in actie en wil de editie in juni klaar hebben om Van Hamel voor te zijn.[71] Meyer probeert ondertussen MacNeill ervan te overtuigen dat hij Macalister beter niet kan helpen. Maar hij zegt ook toe Van Hamel te informeren, die in mei naar Berlijn komt. Macalister biedt Van Hamel dan aan om na anderhalf jaar, als hij er tijd voor heeft, samen te gaan werken. Van Hamel, toch wel gedesillusioneerd door deze ontwikkelingen,

66 Dat besluit was al eerder gevallen, Dagboek, p. 31 (14-10-1912), NA, 298; zie ook VH aan R. I. Best (7-3-1913), NLI.
67 Dagboek, p. 31 (14-10-1912), NA, 298; Ó Lúing 1991, 124.
68 Flahive 2009, 83, waar hij uit stukken van het archief van de Irish Text Society citeert.
69 Flahive 2009, 84-85. MacNeill stuurde waarschijnlijk zijn brief op 26 januari 1913 (zie beneden), niet in februari zoals Flahive denkt.
70 UBU, Archief Van Hamel, A 26 add. 6; zie Jaski 2009, 48-49, waar de brief wordt geciteerd.
71 Flahive 2009, 86 (' to choke him off if possible', doelend op Van Hamel).

maar ook beseffend wat voor een zware opgave een editie is, weigert dit. Ridderlijk besluit hij zich terug te trekken en Macalister de vrije hand te geven. Hij besluit zich te richten op de ontwikkeling van *Lebor gabála*, iets waar hij in zijn editie sowieso al aandacht aan had willen geven.[72]

Eind juli vertrekt hij via Londen naar Dublin, waar hij in de Royal Irish Academy handschriften gaat raadplegen. Hij verblijft bij Best en ontmoet ook MacNeill.[73] Van Hamels vooronderzoek is te vinden in meer dan een dozijn schriftjes, waar sommige stukken geschreven zijn door Meyer, ongetwijfeld gedurende de tijd dat Van Hamel in Berlijn was.[74] In november 1913 is hij zo goed als klaar en biedt Best aan het te lezen om te kijken of het in *Ériu* gepubliceerd kan worden. In januari 1914, nadat Van Hamel een korte vakantie in Zwitserland heeft gehouden, stuurt hij de drukproeven op naar Best. Dit zijn de drukproeven van Van Hamels artikel ‘On *Lebor gabála*’ dat uiteindelijk zou worden gepubliceerd in *Zeitschrift für celtische Philologie* 10 (1915) 97-197.[75] Het is een van de langste eendelige artikelen dat ooit in dit tijdschrift verschenen is, dat toen de onvermoeibare Meyer als redacteur had.

De ontwikkeling van *Lebor gabála* in al zijn dynamiek, verschillende bewerkingen en verwant materiaal is een complex geheel, maar van groot belang voor de ontwikkeling van de middeleeuwse Ierse literatuur en (pseudo-) geschiedenis vanwege de invloed die van de tekst uitging. Van Hamels onderzoek liep al toen Thurneysen in 1913 zijn visie gaf op de handschriften van *Lebor gabála*, hun onderlinge verwantschap en ontwikkeling.[76] Van Hamel begint zijn veel uitgebreidere studie dan ook met een kritiek op Thurneysen. Al in de drukproef die hij naar Best stuurde, geeft Van Hamel toe dat Best gelijk had toen hij stelde dat Van Hamel de grote geleerde enigszins respectloos had behandeld. Van Hamel kon of wilde zijn tekst echter niet meer aanpassen. Wie het nu leest, kan de indruk krijgen dat Van Hamel wilde scoren in zijn eerste grote internationale publicatie in de keltologie door een gerespecteerde geleerde te bekritiseren. Deze geldingsdrang leverde hem echter een riposte op van Thurneysen zelf, maar deze was gentleman genoeg om aan het eind van 1914 de drukproef daarvan ook naar Van Hamel te sturen. Van Hamel had in zekere zin zijn hand overspeeld. Hij schrijft aan Best dat Thurneysen correct is dat hij hem niet fair had behandeld, maar probeert dan zijn gezicht te redden door te stellen dat Thurneysen voor de rest kleinigheidjes najoeg en niet kan ontkennen dat hij onvoldoende de handschriften had bestudeerd.[77] Hiermee wuift hij Thurneysens kritiek wat te gemakkelijk weg. De Duitse geleerde merkt in zijn artikel scherp op dat alhoewel zijn eerste artikel uit 1913 maar acht pagina’s besloeg, Van Hamel het blijkbaar maar vluchtig gelezen had, maar het wel meerdere malen bekritiseert. Thurneysen toont aan dat dit op bepaalde punten duidelijk onterecht was, en zet ook twijfels bij andere aannames die door Van Hamel zijn geponeerd. Maar hij geeft ook toe dat hij op sommige punten fout zat, en ziet ook dat Van Hamels studie waardevolle inzichten heeft opgeleverd.[78]

Van Hamel had dus de degens gekruist met Thurneysen, had bravoure getoond, maar was niet helemaal ongeschonden uit de strijd gekomen. Uiteindelijk kon hij tevreden zijn, met wat de belangrijkste bijdrage van een Nederlander aan de moderne keltologie tot dan toe kan worden genoemd. En daar bleef het niet bij, want in hetzelfde jaar publiceerde hij in *Revue celtique* een artikel over notities van buiten Ierland in de Ierse *Fragmentary Annals* – qua onderwerp verwant aan zijn proefschrift.[79] Een jaar later publiceerde hetzelfde tijdschrift door Van Hamel geëditeerde Ierse teksten.[80] Hiermee had hij zich bewezen als een van de opkomende onderzoekers in het vakgebied. Van Hamel had naam gemaakt, nog voor hij dertig jaar oud was. Maar alhoewel de grote keltologen van zijn tijd hem nu vaak persoonlijk kenden, bleef hij in de Nederlandse academische wereld relatief onbekend. Het zou nog bijna een decennium duren voordat hij daar vaste voet aan de grond kreeg, en wederom niet zonder tegenslagen en kritiek.[81] Ondanks zijn achtergrond en connecties moest Van Hamel zich nog steeds bewijzen – wat dat betreft was hij nog steeds niet ‘af’.

72 Zie ook de bijdrage van Ranke de Vries in deze bundel.
73 Flahive 2009, 89-90, waar op 89 Van Hamels brief aan R. I. Best van 10-6-1913 wordt geciteerd.
74 UBU, Archief Van Hamel, A 16, A 6, A 21 en A 25 (*Important details* I-IV), A 14 (opzet editie), A 15 en A 9 (*Inhoud der versies van LG onderling vergeleken* I-II), A 18 I-III (*Poems*), A 7 (Boek van Leinster), A 19 en A 28 (*Book of Lecan*), A 26 (*Lebor gabala, Glinne Da Locha*), en losse aantekeningen in B 8. In A 18, 26 en 28 zitten aantekeningen van Meyer (alsmede in enkele andere schriftjes). Zie ook Van Zanten en Jaski 2008.
75 VH aan R. I. Best (14-1-1914), NLI; Van Hamel 1915b. Het eerste en enige deel van de O’Clery editie (Macalister en MacNeill 1916) werd door recensenten unaniem neergesabeld. In hoeverre MacNeill er uiteindelijk aan heeft bijgedragen is onduidelijk, see Flahive 2009, 90-92. Ook Macalisters vijfdelige editie van *Lebor gabála*, uitgegeven door de Irish Texts Society, ontving veel kritiek, maar is desondanks nog steeds de standaard editie. Zie onder andere Carey 1993.
76 Thurneysen 1913.
77 VH aan R. I. Best (8-12-1914), NLI: ‘for the rest he is hunting trifles’.
78 Thurneysen 1915. Volgens Meyer had Van Hamel Thurneysens korte artikel gedetailleerd bestudeerd, zie Flahive 2009, 88-89.
79 Van Hamel 1915-1916b. Hij had in december 1914 eerst Best gepolst of *Ériu* belangstelling voor een artikel over dit onderwerp had, VH aan R. I. Best (8-12-1914), NLI.
80 Van Hamel 1915-1916c en 1915-1916d. In beide gevallen werden door de moeilijke communicatie in de Eerste Wereldoorlog de gereviseerde versies gepubliceerd. Dit werd het jaar daarna rechtgezet. Zie ook UBU, Archief Van Hamel, B7 en B6 voor zijn voorstudies, in het gedicht over Crimthann met een vertaling die nooit is uitgegeven. Hij had de teksten uit de handschriften in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel in 1913 gekopieerd, zie brief VH aan R. I. Best (30-1-1918), NLI. Zie ook het artikel van Ranke de Vries in deze bundel.
81 Zie het volgende artikel in deze bundel.

Bibliografie

- Bense, Johan Frederik, *Open brief aan dr. A. G. van Hamel, te Middelburg* (Arnhem, 23-10-1912).
- -----, *Anglo-Dutch relations from the earliest times to the death of William the Third, being an historical introduction to a dictionary of the Low-Dutch element in the English vocabulary* (Oxford 1925).
- Broek, Nina uit het, 'De bijzondere boekencollectie van Van Hamel', *Kelten* 83 (2020). https://kelten.vanhamel.nl/k83-2020-broek-collectie-van-hamel (geraadpleegd op 25-3-2023). Ook gepubliceerd in *Jaarboek van de Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies* 5 (2020) 32-37.
- Carey, John, *A new introduction to Lebor gabála Érenn: the book of the taking of Ireland, edited and translated by R. A. Stewart Macalister, D.Litt.*, Irish Texts Society, Subsidiary Series 1 (Londen 1993).
- Deutschbein, Max, recensie van: Anton Gerard van Hamel, *De oudste Keltische en Angelsaksische geschiedbronnen*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam (Middelburg 1911), in: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 54.3/4 (1913) 220-225.
- Draak, Maartje, 'Anton Gerard van Hamel (Hilversum, 5 juli 1886 – Utrecht, 23 november 1945)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 1945-1946 (1947) 70-80.
- Evans, Nicholas, *The present and the past in medieval Irish chronicles* (Woodbridge 2010).
- Filppula, Markku, *The grammar of Irish English: language in Hibernian style* (Londen 1999).
- Flahive, Joseph J., 'Macalister and the Ó Cleirigh *Leabhar gabhála*', *Lebor gabála Érenn: textual history and pseudohistory*, red. John Carey, Irish Texts Society, Subsidiary Series 20 (Dublin 2009) 76-93.
- Hamel, Anton Gerard van: zie de bibliografie van Van Hamel aan het einde van deze bundel.
- Hornstra, Lieuwe, 'Kronyk 4: Ina, it libben fan een frou', *Trotwaer, Frysk literair tidskrift* 5.2 (1973) 62-67.
- Huws, Bleddyn Owen, *Pris Cydwybod – T. H. Parry-Williams a Chysgod y Rhyfel Mawr* (Talybont 2018).
- Jaski, Bart, 'The Irish origin legend: seven unexplored sources', *Lebor gabála Érenn: textual history and pseudohistory*, red. John Carey, Irish Texts Society, Subsidiary Series 20 (Dublin 2009) 48-75.
- -----, 'De voorouders en familie van A. G. van Hamel', *Kelten* 93 (2023). https://kelten.vanhamel.nl/k94-2023-jaski-genealogie-van-hamel-100-jaar-keltisch (geraadpleegd op 25-3-2023).
- Macalister, Robert Alexander Stewart en John MacNeill (red.), *Leabhar gabhála. The Book of the conquests of Ireland. The recension of Micheál Ó Cléirigh. Part I* (Dublin 1916).
- Mc Carthy, Daniel P., *The Irish annals: their genesis, evolution and history* (Dublin 2008).
- -----, 'The genesis and evolution of the Irish annals to AD 1000', *Frühmittelalterliche Studien* 52 (2018) 119-155.
- Ó Lúing, Seán, *Kuno Meyer 1858-1919: a biography* (Dublin 1991).
- Parry, Thomas, 'Parry-Williams, Henry (1858 - 1925), schoolmaster and poet', *Dictionary of Welsh Biography*. https://biography.wales/article/s3-PARR-HEN-1858 (geraadpleegd op 25-3-2023).
- Schrevel, Margreet, 'Willekes Macdonald, Ina Elisa', *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 2 (1987) 183-185. https://socialhistory.org/bwsa/biografie/willekes-macdonald (geraadpleegd op 25-3-2023).
- Supheert, Roselinde, *Yeats in Holland: the reception of the work of W. B. Yeats in the Netherlands before World War Two* (Amsterdam 1995).
- Thurneysen, Rudolf, 'Zu irischen Handschriften und Litteraturdenkmälern II', *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Philologisch-Historische Klasse 14.3 (Berlin 1913) 1-9 (*Leabhar gabhála*).
- -----, 'Zum Lebor gabála', *Zeitschrift für celtische Philologie* 15 (1915) 384-395.
- Vendryes, Joseph, recensie van: Anton Gerard van Hamel, *De oudste Keltische en Angelsaksische geschiedbronnen*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam (Middelburg 1911), in: *Revue celtique* 32 (1911) 348-350.
- Zanten, Arwen van en Bart Jaski, 'Het Utrechtse archief van Anton Gerard van Hamel', *Kelten* 40 (2008) 5-7.

‘Die gekke eerzucht van mij’: A. G. van Hamel in Bonn tijdens de Eerste Wereldoorlog

BART JASKI

Een van de meest opvallende gebeurtenissen in het leven van A. G. van Hamel was zijn professoraat in Bonn tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hij was 28 jaar oud toen hij zijn lange ambitie eindelijk vervuld zag, nadat een eerdere poging om professor Engels in Amsterdam te worden op een deceptie was uitgelopen.[1] Zijn betrekking in Bonn bleek echter bezaaid met grote en kleine hindernissen die hem meermaals in een lastig parket brachten.

Eind juli 1914 brak in Europa de Eerste Wereldoorlog uit, en begin augustus rukten de Duitse legers op naar Frankrijk door het neutrale België. Van Hamel verbleef op dat moment in Zweden en moest via Noorwegen en Engeland zijn weg terug vinden naar Rotterdam, waar hij Nederlands doceerde aan het Erasmiaans Gymnasium. In Bonn was de Nederlander Johannes Franck (1854-1914) sedert 1886 buitengewoon hoogleraar en in 1912 gewoon hoogleraar in de Nederduitse en Nederlandse filologie. Als hij op 23 januari 1914 overlijdt, komt zijn leerstoel vacant.[2] Uiteindelijk wordt Van Hamel benoemd als zijn opvolger, en hij zou 1 oktober moeten beginnen, de aanvang van het wintersemester 1914-1915.[3] Maar Van Hamel is helemaal niet van plan om gedurende de oorlog naar Duitsland te gaan. Hij schrijft aan zijn Ierse vriend en academicus Richard Irvine Best (1872-1959) dat hij enige morele bezwaren heeft om te leven in dat land van verraders en moordenaars; wie weet overvallen ze Holland zoals ze dat ook met België hebben gedaan.[4] Bonn is wel een goed opstapje naar een academische carrière die hij in Nederland ambieert, maar voorlopig blijft hij in Rotterdam en fungeert als een doorgeefluik van post tussen keltologen in Duitsland en Ierland en elders. Zijn vriend Kuno Meyer (1858-1919) komt nog bij hem langs in november 1914, op doorreis voor een tour door de Verenigde Staten. Van Hamel heeft niet veel op met diens nationalistische houding en zijn vriendschap met de Duitse keltoloog bekoelt, maar hij blijft wel met hem corresponderen.[5]

Naar Bonn

In Bonn is men niet blij met Van Hamels aanvraag om uitstel, en de rector vraagt zich met zijn studenten af of deze Nederlander de Duitsers wel goed gezind is.[6] In maart 1915 begeeft Van Hamel zich dan toch naar Bonn, want hij wil zijn vooruitzichten niet weggooien. Hij schrijft aan Best, met een flinke dosis sarcasme, dat hij les gaat geven aan 60 dames en 6 heren; het laatste aantal zal echter snel toenemen door de toestroom van eenbenige of blinde oorlogsgewonden.[7] Hij zou uiteindelijk vier colleges gaan geven, met als onderwerpen Gotisch, Oudsaksisch, Middelnederlandse poëzie en Joost van den Vondel.[8] Hij ontmoet de Duitse keltoloog Rudolf Thurneysen (1857-1940), en hij vindt hem een aardige man die zich op de vlakte houdt over de oorlog en over het gedrag van Meyer. Na enige tijd vindt Van Hamel een leuk appartement aan de Venusbergweg 49, op de hoek bij de Reuterstraße en uitkijkend op de Botanische Tuinen van de aangrenzende Rheinische Friedrich-Wilhelms Universität. Dat is een opsteker in een voor de rest donkere tijd waarin het eten eentonig is, de stemming bedrukt en gezelschap zeldzaam. Hij verwacht dat de oorlog nog wel enkele jaren zal duren. Hij leeft alleen op als hij zijn ouders in Amsterdam kan bezoeken en als hij van juni tot en met augustus vakantie kan nemen. Vanuit Nederland schrijft hij naar Best en doet openlijk verslag van het leven in Bonn – iets wat anders nooit door de Duitse censuur heen zou zijn gekomen – en hoe de Duitsers vastberaden zichzelf als slachtoffer zien van een oorlog die ze moeten en zullen winnen.

Eenzaamheid

In de loop van 1915 verslechtert de situatie en Van Hamels leven in Bonn wordt alleen maar soberder, benauwder en eenzamer. Zijn bezwaren tegen de Duitse stellingname in de oorlog filteren door naar de Duitse autoriteiten. Dat intensiveert als hij in de winter van 1915-1916 voor enige tijd terug in Nederland is. Hij geeft vier voordrachten die de basis vormen voor zijn in 1917 uitgegeven *Inleiding tot de Keltische taal- en letterkunde*,[9]

1 Zie het vorige artikel in deze bundel.
2 Grave 2012.
3 Grave 2018, die in het inleidende gedeelte schrijft: ‘Die twee jaar in Bonn zijn in Van Hamels levensloop vrijwel te verwaarlozen’.
4 VH aan R. I. Best (26-8-1914), NLI.
5 Ó Lúing 1991, 164-166, 176; vergelijk de brieven van VH aan R. I. Best (26-11-1914 en 7-4-1916), NLI.
6 Grave 2018, 41, waar hij zich baseert op een brief van de rector aan de Pruisische minister van Onderwijs te Berlijn, te vinden in het archief van de Universiteit Bonn, dossier Van Hamel. Zie ook het artikel van Alderik Blom in deze bundel.
7 VH aan R. I. Best (9-3-1915), NLI.
8 Grave 2018, 42.
9 Van Hamel 1917a. Over de vier verhandelingen, zie de tekst van de Rouwzitting van de Senaat van de Rijksuniversiteit Utrecht (26-11-1945), p. 2, NA, 307.

de eerste substantiële moderne verhandeling over dit onderwerp in de Nederlandse taal. De Duitsers houden hem echter in de gaten. Vanuit Berlijn meldt men in februari 1916 aan de universiteit in Bonn dat Van Hamel deel uitmaakt van Nederlandse kringen die vijandig tegenover de Duitse politiek staan, inclusief zijn broer die als redacteur bij *De (Groene) Amsterdammer* duidelijk niet op hand van de Duitsers is.[10] Zijn collega's in Bonn moeten terughoudend zijn in hun gesprekken met hem, want hij zou negatieve berichten in Nederland kunnen verspreiden. Hij moet dan ook geen documenten meer ontvangen die hem toestaan naar Nederland te reizen. Van Hamel heeft als professor in Bonn automatisch de Pruisische nationaliteit verkregen, maar hij blijkt ook nog steeds zijn Nederlandse paspoort en staatsburgerschap te bezitten.[11] En dus kan Van Hamel nog steeds heen en weer reizen. In maart 1916 doceert hij tijdens zijn vakantie (waarschijnlijk in Amsterdam) met groot succes Ierse en Welshe literatuur.[12] Als hij in de zomer wederom ruim een week in Amsterdam is, schrijft Van Hamel voor de laatste keer een lange verhalende tekst in zijn dagboek annex gedichtenbundel, en het is ook de laatste keer dat hij zich tot zichzelf richt en zijn eigen ontwikkeling als mens beschouwt. Het is 15 juni 1916, een paar weken voor zijn dertigste verjaardag.

> Er zijn al vele Bonnsche perioden voorbij gegaan, en ik schreef toch niets op. Natuurlijk want ik heb in het eerste jaar daarginds weinig doorgemaakt. Ik leerde het absolute alleen-zijn kennen, niet tot mijn onverdeeld genoegen, maar tevens tot vermeerdering van mijne heerschappij over mijzelf. Deze laatste schijnt nu wel volkomen gevonden te zijn – een heugelijk feit. Mijn eigen innerlijk leven voelde ik echter in dat eerste jaar weinig rijker worden. Wetenschappelijk ging ik wel vooruit, werd ik vaster en zelfbewuster, maar in dat opzicht is toch nog veel te bereiken. Mijn mensch-zijn verruimde zich niet veel, alleen waren de intermitteerende verblijven in Holland altijd overheerlijk en leidden tot het smaken van echt jonge vreugde, gelijk ik die alleen in Middelburg gekend had. Daarentegen was de druk van het Duitsche oorlogsmilieu daarna weer heel sterk en bracht mij soms tot vertwijfeling. Maar ik moet volhouden – voor de toekomst. Wanneer zal ik ooit aan het heden mogen denken? Het tweede Bonnsche jaar bracht echter goed nieuws. Ik ben innerlijk warmer en opgewekter dan sedert lang; ook ernstiger en degelijker. Ik smaak weer een rein geestelijk genot, dat mij gelukkiger maakt dan de soms te heftig nagejaagde pretjes.[13]

Van Hamel worstelt met zijn eenzaamheid, die hij zowel zoekt als vervloekt, probeert zijn emoties te beteugelen en heeft nog onvervulde wetenschappelijke ambities. Zijn verblijf in Bonn is een offer dat hij zich moet getroosten als hij verder wil. Wat hem nog het meeste vreugde geeft, is zijn vriendschap met de jonge Wim Feltkamp.[14]

> Veel van mijn nieuwe inspiratie heb ik te danken aan Wim Feltkamp. Ik heb hem voor 't eerst nader leeren kennen in Rotterdam, waar hij gemobiliseerd was. Vervolgens vond ik hem in Amsterdam terug. We praatten een paar avonden, fietsten een heele dag samen door het watersnoodgebied en brachten een paar dagen in Vierhouten door. Zoo kwamen we steeds nader tot elkaar, vooral in Vierhouten. Nu zijn wij heel intieme vrienden; ik houd ontzaglijk veel van hem en ik heb hem voor mijn moreele en geestelijke opheffing veel te danken. Ik weet niet, of het goed van mij is, zulk een jongen vriend te hebben, maar ik kon niet anders. En ik heb er een houvast aan – wat ik best gebruiken kan.[15]

Gedichten met als titels 'Eenzaamheid', 'Plicht', 'Het wonder', 'Bezieling' en 'Aan mijn lijf' tonen de zaken die hem het meeste bezighouden die zomer. Daar komt echter snel verandering in als de Duitse autoriteiten hem onder druk gaan zetten.

Hugo de Groot spelen

Begin augustus 1916, als het zomersemester ten einde is, wil Van Hamel weer terug naar Nederland, maar hij verkrijgt geen pas om te reizen. Hij moet zelfs in Bonn blijven.[16] Deze onverwachte weigering verklaart hij later in een brief aan zijn moeder als volgt:

> De Heer Thurneysen, die van zijn buitenverblijf teruggekeerd is, was de eerste die mij openlijk bekende, dat hij in het manifest der Holl(andse) Professoren, waarvan ik in Juli al zooveel ellende had, een afdoende reden zag, om mij niet te laten reizen, vooral in verband met den eersten onderteekenaar daarvan. Dat manifest heeft hier terecht ontzaglijke verbittering gewekt, waarvan ik dus het slachtoffer zou zijn.[17]

Om welk manifest het hier gaat, is niet duidelijk, maar Van Hamel had ook zelf voor verontwaardiging gezorgd toen hij in juli aan zijn Duitse collega's vertelde dat men niet alles moet geloven wat in de kranten staat.[18] Ook al had hij gelijk wat betreft de Duitse oorlogspropaganda, dit viel slecht. De universiteit zat met de hele kwestie in de maag, en er werd besloten Van Hamel een uitweg te bieden: de curator van de universiteit vroeg hem of hij

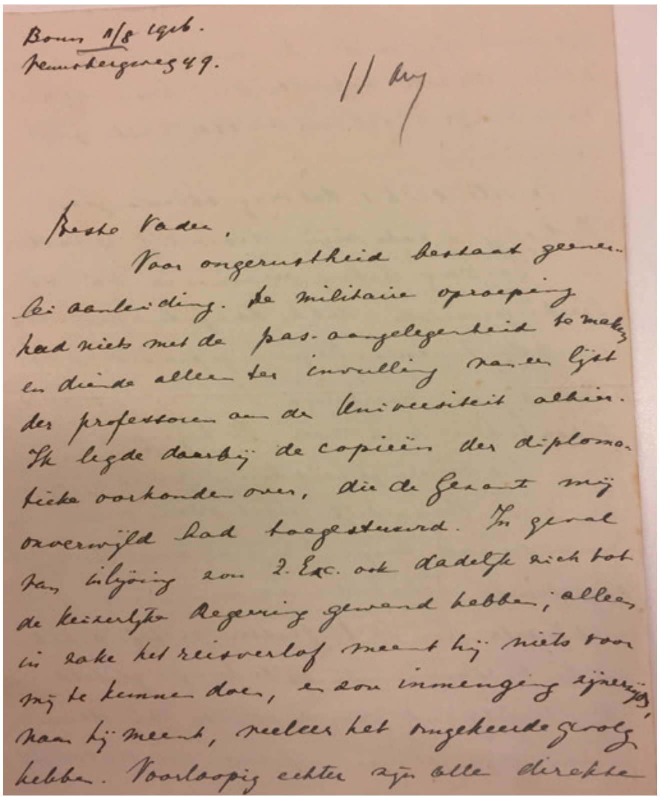
10 Zie ook Moeyes 2001, 315, 323.
11 Grave 2018, 42.
12 VH aan R. I. Best (7-4-1916), NLI.
13 Dagboek, pp. 38-39, NA, 298.
14 De kunsttheoreticus Wim C. Feltkamp (1898-1974). Van Hamel introduceerde hem bij de Rotterdamse tak van de studentenvereniging UNICA, zie W. Feltkamp aan VH (10 en 12-11-1914 en 25-12-1915), NA, 296, in brieven vol met overdreven studentikoze taal. Feltkamp trouwde in 1936 met Sijtje Grietje Mehrengs (1909-1986).
15 Dagboek, p. 39, NA, 298.
16 VH aan Best (25-10-1916), NLI; VH aan zijn moeder (31-8-1916), NA, 292.
17 VH aan zijn moeder (31-8-1916), NA, 292.
18 VH aan Best (25-10-1916), NA, 292.

niet in aanmerking wilde komen voor detachering als professor aan de Vlaamsche Hoogeschool van Gent, die in 1916 was opgericht door de Duitse bezetter. Tevens liet de curator hem weten dat hij voorzichtig moest zijn, want de militaire autoriteiten wisten wie zijn broer was en zij 'zochten wraak'. Maar Van Hamel weigerde; pas later begreep hij dat dit een hint was geweest om hem met een valide reden te laten vertrekken. Het was een 'duchtige les' voor hem geweest.[19]

De volgorde van de opeenvolgende gebeurtenissen is niet helemaal zeker, maar vast staat dat Van Hamel begin augustus 1916, toen bleek dat hij geen reispas kreeg om naar Nederland te reizen en in Bonn moest blijven, uit wanhoop besloot om 'Hugo de Groot te spelen'.[20] In de brief aan zijn moeder van 25 augustus doet hij uitgebreider verslag van zijn poging:

> Nu moet ik U nog een grap vertellen, waarover U niet boos worden mag, al zult U het wel "echt onverstandig" van me vinden. Toen het reisverlof niet kwam, heb ik geprobeerd met een mij daartoe aanbevolen persoon over de grens te komen! Maar wij werden natuurlijk aangehouden en voor den ritmeester gebracht, die mij verhoorde en heel geschikt behandelde. Hij zond me 's avonds naar huis terug. Van 't Kriegsgericht kreeg ik daarop een boete te betalen en 1 dag hechtenis, omdat ik mij in Bonn niet bij de politie had afgemeld! Zoo heb ik ook eens een romantisch avontuur gehad, dat ik U later nog in kleuren en geuren vertel, het was vol comische incidenten. In de Holl(ändische) Club hebben ze er tranen om gelachen.

Dit verhaal deed ook later nog de ronde. In haar herinneringen aan Van Hamel schrijft Maartje Draak dat zij Van Hamel nooit iets over de jaren in Bonn had horen vertellen 'behalve het verhaal van zijn mislukte vlucht – in vermomming van blauw boezeroen etc.! – toen hij [...] naar Nederland trachtte te ontkomen en vlak bij de grens werd aangehouden'.[21] Maar al doet Van Hamel nog zo luchtig over zijn arrestatie bij Kaldenkirchen nabij Venlo en de boete van 800 mark,[22] hij zal zeker in zak en as hebben gezeten. Tot overmaat van ramp komt het Duitse leger met verschillende vragen en wil tekst en uitleg over een aantal zaken, zoals zijn Nederlandse paspoort. Van Hamel is bang dat hij, omdat hij werkzaam is als professor aan een Pruisische universiteit, opgeroepen kan worden voor militaire dienst, ook al was hij bij aankomst in de universiteit daarvan gevrijwaard.[23] Maar al op 11 augustus kan hij zijn vader geruststellen:

Beste Vader,
Voor ongerustheid bestaat geenerlei aanleiding. De militaire oproeping had niets met de pas-aangelegenheid te maken en diende alleen ter invulling van een lijst der professoren aan de Universiteit alhier. Ik legde daarbij de copieën der diplomatieke oorkonden over, die de Gezant mij onverwijld had toegestuurd. In geval van inlijving zou Z. Exc. ook dadelijk zich tot de Keizerlijke Regeering gewend hebben; alleen in zake het reisverlof meent hij niets voor mij te kunnen doen, en zou inmenging eigenlijk, naar hij meent, veeleer het omgekeerde gevolg hebben. Voorloopig echter zijn alle direkte

Afb. 1. Brief van Van Hamel aan zijn ouders van 8 augustus 1916. Den Haag, Nationaal Archief, 2.21.081 (Archief van J.A. van Hamel), nr. 292.

> Voor ongerustheid bestaat geenerlei aanleiding. De militaire oproeping had niets met de pas-aangelegenheid te maken en diende alleen ter invulling van een lijst der professoren aan de Universiteit alhier. Ik legde daarbij de copieën der diplomatieke oorkonde over, die de [Nederlandse] Gezant mij onverwijld had toegestuurd. In geval van inlijving zou Z(ijne) Exc(ellentie) ook dadelijk zich tot de Keizerlijke Regering gewend hebben; alleen in zake het reisverlof meent hij niets voor mij te kunnen doen [...]. De militaire overheid alhier, die zeer welwillend is, was van niets op de hoogte en zal nu ambtsinlichtingen inwinnen.

Dit is in groot contrast met hoe hij dit, meer vrijuit, aan Best vertelt: hij was bevolen om zijn naam op te geven voor intrede in het leger, en alleen de protesten van de Nederlandse gezant hadden hem hiervan gered. Naderhand werd het een 'vergissing' genoemd. Hij snapte niet

19 VH aan zijn vader (8-9-1916), NA, 292; VH aan R. I. Best (25-10-1916), NLI. De Vlaamse Hogeschool van Gent werd geen succes, en diegenen die het hadden gesteund werden na de Eerste Wereldoorlog als collaborateurs beschouwd.
20 VH aan zijn vader (14-8-1916), NA, 292. Hij schrijft erover alsof het al langer in het verleden ligt dan de kwestie rondom de militaire dienst. Die laatste kwestie komt ook in zijn brief van 11-8-1916 aan bod, maar hij heeft het niet over een vluchtpoging. Die had of al plaatsgevonden, en hij noemt het terloops in zijn brief van 14-8-1916, of het vond plaats tussen 11 en 14 augustus. In zijn brief aan R. I. Best van 25-10-1916, NLI, vertelt hij het ook in de volgorde als hier wordt gevolgd. Ook Grave, 2018, 42, volgt die volgorde. Zie echter de volgende voetnoot.
21 Draak 1947, 75. Hier wordt wel als reden aangegeven dat hij vluchtte om aan militaire dienst te ontsnappen. Zie ook Hammerich 1973, 73, over een wat verwarde herinnering van wat Van Hamel over zijn tijd in Bonn had verteld: 'Hij sprak over die tijd met tegenzin' ('Han talte nødigt om den tid').
22 Grave 2018, 41; VH aan R. I. Best (25-10-1916), NLI.
23 Grave 2018, 40.

waarom hij, de meest onschuldige persoon ter wereld, als een crimineel of spion werd behandeld.[24] De waarheid zal wel in het midden liggen tussen de geruststellende en voorzichtige bewoordingen richting zijn vader en het aangedikte verhaal dat hij Best vertelt. Het is wel waarschijnlijk dat de militaire autoriteiten Van Hamel onder druk wilden zetten door hem te dreigen met inlijving in het leger.

Dagen van teleurstelling en tegenslag

Van Hamel gaf zijn pogingen om Duitsland te verlaten hiermee niet op. Hij gaf nu als reden aan dat hij zijn colleges niet kon voorbereiden zonder voorafgaand onderzoek in Nederlandse bibliotheken, en dat een aantal van zijn studenten dan hun doctoraalexamen niet zou kunnen afleggen. Het ging dus om een dienstreis. Pas als tweede reden had hij de slechte gezondheid van zijn vader opgegeven, maar het is duidelijk dat dit voor hem veel zwaarder woog, naast zijn eenzame situatie in Bonn. Het was vakantie, iedereen was weg, de bibliotheek was gesloten en hij had maar weinig studiemateriaal voorhanden. Hij had zijn aanvraag aan de burgemeester van Bonn voorgelegd, en die had het een dag of twee voor 6 augustus 1916 aan het Keulse *Regierungspräsidium* voorgelegd. Die wees de aanvraag echter tussen 11 en 14 augustus af. Zijn verzoek aan de Minister van Cultuur had nog geen respons opgeleverd.[25] Dit bracht Van Hamels gemoedstoestand tot een dieptepunt. De voedselpakketten van zijn ouders had hij voor zijn ontsnappingspoging uitgedeeld aan anderen, en bij terugkeer ontbeet hij met droog brood en een kopje warm water 'als een waar gevangene'. Het gaf hem echter ook de tijd om te reflecteren op zijn situatie. Hij schreef zijn vader:

> Ik heb echter deze eigenschap met U gemeen, dat ik slecht tegen tegenspoed kan en dan zoo diep ongelukkig word dat ik geen uitweg meer zie, terwijl de rechte weg vóór me ligt en ik rustig zou kunnen doorloopen, als ik mij maar niet zoo opwond.

Zijn eenzaamheid versterkt dit: hij heeft niemand om zijn hart bij uit te storten. Ook geeft hij toe dat het hem altijd voor de wind was gegaan, en dat hij nu inziet dat het omgaan met tegenslagen hem juist sterker zal maken. Hij schaamt zich voor zijn 'kinderachtige opwinding gedurende de dagen van teleurstelling' die hij ook met zijn ouders had gedeeld. Hij is nu kalm, berust in zijn lot en hij lijdt alleen 'onder de verveling van het eeuwige afwachten'.[26] Ook zijn moeder stelt hij gerust:

> Het is wel gezond voor mij, dat ik eens iets heb moeten doormaken, dat ik heel erg naar vond. Dat sterkt den mensch weer wat aan en men went zich meer aan tegenspoed. Ook had ik wel wat straf verdiend voor die gekke eerzucht van mij, om à tout prix professor te willen zijn. Mijn zin heb ik nu, maar dan moet ik er ook maar voor betalen.[27]

Op 24 augustus komt een nieuw pakketje aan van zijn moeder, en Van Hamel dineert de dag erop met drie sneetjes brood met boter en haringfilet. 'Ik wist niet dat er zulke heerlijke dingen op de wereld zijn'. Al drie weken lang was hij van goed eten verstoken, zodat het aan zijn kleren te merken is. Ook exemplaren van de *NRC* ('Oude Rotterdammers') komen goed aan, waardoor hij op de hoogte is van het nieuws uit Nederland. Hij is weer aan het schrijven geslagen, en zijn bovenbuurman, een privaat docent, is ook terug, zodoende heeft hij weer iemand om mee te praten. Zo houdt hij de moed erin. Intussen is er geen uitweg uit zijn toestand: omdat hij tijdens zijn vlucht ongeoorloofd Bonn had verlaten, heeft hij een dag gevangenisstraf opgelegd gekregen, maar zolang hij die niet heeft uitgezeten kan hij geen nieuw reisverlof aanvragen, en zonder reisverlof kan hij ook geen ontslag nemen. Hij heeft inmiddels besloten dat hij zijn betrekking in Bonn er graag voor over heeft om weer naar huis te mogen.[28] Er zijn wat dat betreft wel grenzen aan zijn ambitie.

Terug naar huis

Op 2 september bericht de minister van Cultuur eindelijk dat de kwestie over zijn reispas in behandeling kan worden genomen als hij de straf voor zijn ontsnappingspoging zou ondergaan. Hij krijgt ook een bevel om de boete te betalen, wat hij terstond doet, maar hij moet ook nog een dag het gevang in. 'Ik hoop dan ook, dat spoedig de gastvrije deuren van de nor voor mij open zullen gaan, om mij voor een dag in dat voorportaal der zaligheid toe te laten'.[29] Er komt dus schot in de zaak. Eind augustus had het Duitse Gezantschap in Den Haag de zaak nog eens onderzocht en was tot de conclusie gekomen dat een reispas verstrekt mocht worden.[30] Toch duurt het nog tot 4 oktober totdat het verlossende woord komt en Van Hamel vier weken verlof krijgt.[31] 'Ik ben bijna geneigd om in wonderen te geloven, want ik had reeds elke hoop opgegeven om mijn land terug te zien', zo beschreef hij zijn gevoelens later aan Best. Hij besluit niet meer terug te keren, en vindt de mensen in Bonn nogal idioten dat ze hem niet hadden laten beloven om terug te keren.[32] In zijn brief aan de curator van 7 oktober is hij niet zo uitgesproken: hij bedankt de man en geeft als reden van zijn ontslag aan dat hij voorzag dat zijn werkomstan-

24 VH aan R. I. Best (25-10-1916), NLI.
25 VH aan zijn vader (11 en 14-8-1916), NA, 292.
26 VH aan zijn vader (11-8-1916), NA, 292.
27 VH aan zijn moeder (25-8-1916), NA, 292.
28 VH aan zijn moeder (31-8-1916), NA, 292.
29 VH aan zijn vader (8-9-1916), NA, 292. Het is zijn laatst bekende brief aan zijn ouders vanuit Bonn.
30 Grave 2018, 41.
31 VH aan R. I. Best (25-10-1916), NLI.
32 VH aan R. I. Best (25-10-1916), NLI.

digheden en de mogelijkheden om te reizen door de oorlog alleen maar zouden verslechteren. Hij betreurt dit, maar hij moet een beslissing treffen in tijden waar militaire belangen die van de cultuur overtreffen.[33] De Universiteit van Bonn verleent Van Hamel daarna ontslag,[34] en daarmee is zijn aanstelling als professor voorbij en wordt hij een werkloze burger middenin een oorlog. Zijn Duitse collega’s nemen het hem niet in dank af: hij hoort niets meer van Kuno Meyer of diens zuster Toni, met wie hij voor de oorlog zo’n goede band had gehad.[35] En zo had de Eerste Wereldoorlog ook voor verdeling gezorgd onder de internationale gemeenschap van keltologen, en Van Hamel moest daarin noodgedwongen een kant kiezen. Een middenweg kiezen – anti-Duits zijn maar toch naar Bonn gaan – leverde uiteindelijk vooral ellende en onzekerheid op.

Epiloog: hoe Van Hamel hoogleraar Keltisch werd

Oktober 1916 is Van Hamel weer in Nederland. Hij kan zijn docentschap aan het Gymnasium in Rotterdam niet meer oppakken, en zijn vader overlijdt uiteindelijk in de strenge winter op 1 maart 1917, terwijl hij nog steeds sessies van de Tweede Kamer bijwoonde. Hij is dan net 75 jaar. Gelukkig heeft Van Hamel tegen die tijd een baan gekregen als (hoofd)bibliothecaris van de Rotterdamse Handelsschool. Hij lijkt tevreden, en grapt tegen Best dat hij het werken in een bibliotheek in zijn land prefereert boven het bestuderen van het verschil tussen een professor en een gevangene bij ‘de lieve buren’ (de Duitsers). Zijn ideaal is echter nog steeds om een professor aan een van de Nederlandse universiteiten te worden.[36] Aan het einde van 1918 beklaagt hij zich alweer:

> Je hebt me een keer geschreven dat alle bibliotheekmedewerkers sukkels zijn die je uit de weg moet gaan. Ik kan dit oordeel alleen maar onderschrijven. Wat er van me over is na anderhalf jaar sloven in deze omgeving is maar een schaduw van een menselijk wezen [...] geestelijk ben ik min of meer een machine geworden, en ben ik niet eens meer in staat de energie op te brengen die ik nodig heb voor het opstellen van een van die gekke brieven waarmee ik regelmatig je rust verstoor.[37]

Wat hij echter verzwijgt in zijn brief – de eerste die hij aan Best schrijft na een pauze van bijna een jaar – is dat hij zijn poging om een hoogleraarschap te bemachtigen andermaal geblokkeerd zag. In 1918 publiceerde Van Hamel een monografie van 222 pagina’s: *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland*. Het gaat over de filosofische en esthetische grondslagen voor het schrijven van gedichten en toneelstukken in de zeventiende eeuw – niet bepaald een onderwerp in Van Hamels gebruikelijke *comfort zone*. Toch begaf hij zich in deze jaren wel eens vaker op het gebied van de Nederlandse taal- en letterkunde, het vakgebied waarin hij tenslotte was afgestudeerd.[38] Willem Kloos, de leidende literair criticus van zijn tijd, recenseerde het positief,[39] maar na Van Hamels overlijden werd geoordeeld: ‘Hoewel dit werk de bewijzen leverde van grondige kennis en grote belezenheid, was de beoordeling niet onverdeeld gunstig. Van Hamels zelfkennis deed hem inzien dat dergelijke onderwerpen hem niet voldoening zouden schenken, en dat hij beter zou doen, zijn studieterrein niet te ver buiten zijn lievelingsonderwerp uit te breiden’.[40] Er was echter meer aan de hand. Het was net als in 1912. Toen had hij een artikel gepubliceerd om zijn kandidatuur voor de nieuwe leerstoel Engels in Amsterdam te ondersteunen, maar was hij publiekelijk afgekraakt.[41] Nu raakt hij met zijn publicatie verwikkeld in de opvolging van Jan te Winkel (1847-1927) als hoogleraar ‘Midden-Nederlandsch en de nieuwe Nederlandsche taal- en letterkunde’ aan de (Gemeente) Universiteit van Amsterdam. Marc Schneiders vat de kwestie als volgt samen:

> De faculteit had Van Hamel voor benoeming voorgedragen aan de gemeenteraad. Er ontstond echter een ware campagne onder letterkundigen, die niet onopgemerkt bleef door de pers, om een andere kandidaat op deze post te krijgen. Er werd op gewezen dat Van Hamel niet de juiste specialisatie zou hebben voor de leeropdracht en dat zijn recente boek, *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland* (1918), niet meer dan een gelegenheidspublicatie zou zijn en kwaliteit zou ontberen.[42]

Het opsplitsen van de leerstoel in twee delen, met een letterkundig en een taalkundig zwaartepunt, was een belangrijk aspect in de discussie. Voor de taalkunde had men eigenlijk al een hoogleraar, Van Hamels begeleider van zijn proefschrift, professor Richard Constant Boer (1863-1929). Van Hamel wordt in *Elzevier* op ruwe wijze afgeserveerd:

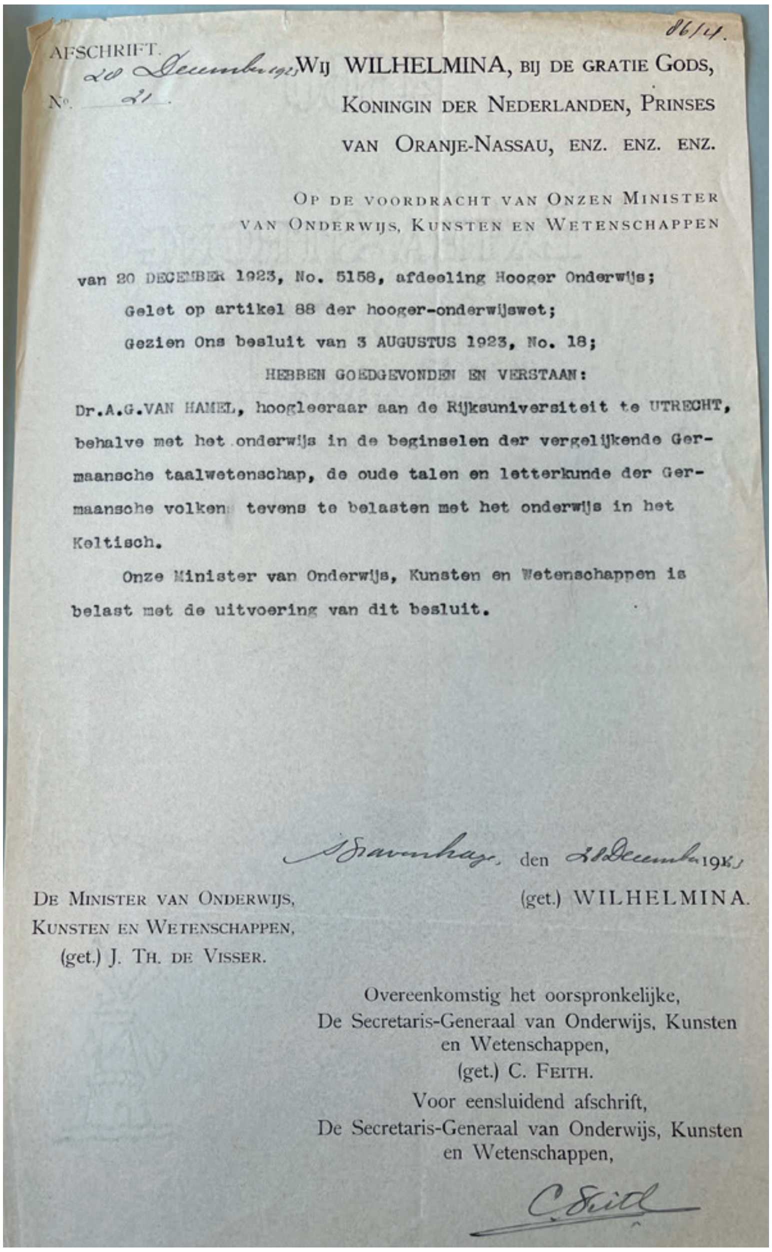
33 Grave 2018, 42.
34 Grave 2018, 42, noemt de datum van 1 oktober, maar dat kan niet correct zijn.
35 VH aan Best (2-4-1917 en 26-6-1917), NLI. Zie verder Ó Lúing 1991, 194-197, 219.
36 VH aan Best (30-1-1918), NLI.
37 VH aan Best (31-12-1918), NLI: ‘You once wrote to me that all librarians are cranks and to be avoided. I cannot but acquiesce in this verdict. What is left of me after a year and a half’s hard work in this branch, is only a shadow of a human being. [...] spiritually I have become something of a machine, not even capable of the energy required for the composition of another of those silly epistles, with which I am accustomed to disturb your peace’.
38 Van Hamel 1915c, 1916c, 1917c, 1918a, 1919c, 1920f, 1921c.
39 Kloos 1918.
40 ‘In memoriam A. G. van Hamel (Rouwzitting van de Senaat, 26 Nov. 1945)’, uitgesproken door de Nederlands taal- en letterkundige Cornelis Gerrit Nicolaas de Vooys (1873-1955), in typoscript, NA, 307.
41 Zie het vorige artikel in deze bundel.
42 Schneiders 2002.

> De Gemeenteraad van Amsterdam staat voor een lastige keuze. Doch de jeugdige Dr. A. G. van Hamel, die nog op geen enkel gebied groote dingen gedaan heeft, zal zich geenszins gekrenkt mogen achten, zoo men hém terzijde stelt. Het geldt hier niet vergoeding te bieden voor elders geleden teleurstelling, het geldt de opleiding onzer toekomstige leeraars en, door hen, van de nederlandsche jeugd der toekomst.[43]

Van Hamel werd inderdaad niet benoemd.[44] Men kan hem met zijn publicatie misschien van enig opportunisme beschuldigen, maar zijn werk was zeker niet zonder merites, en hij had bewezen dat hij zich een vakgebied snel eigen kon maken. Maar zijn voorliefdes en kennis bevonden zich overduidelijk op het vlak van de oudgermanistiek en het Keltisch, terwijl hij voor de Nederlandse taal- en letterkunde een wat vreemde eend in de bijt was. Van Hamel schoof in de toekomst dat onderwerp niet helemaal terzijde, maar na 1918 belandt hij in enkele stuurloze jaren, waarin hij vanuit Rotterdam zoekende is naar een plaats in de academische wereld. Van Hamel constateert in een brief aan Best dat er geen kansen op het gebied van Keltisch zijn.[45] Veel substantieels vloeit er in deze jaren dan ook niet uit zijn pen. Hij biedt wel een editie en vertaling uit een Brussels handschrift over 'De twaalf apostelen van Ierland' via Best aan *Ériu* aan, maar dan blijkt dat Charles Plummer al een editie van Ierse hagiografische teksten voorbereidt, en het project belandt op een zijspoor.[46] Uiteindelijk is er toch succes, want op 29 oktober 1920 geeft Van Hamel het eerste college Keltisch aan een Nederlandse universiteit. In Leiden mag hij als privaatdocent optreden, en geeft zijn openbare lezing *Isolement en gemeenschap*.[47] Achteraf bezien is dit van beslissend belang geweest voor de academische beoefening van de keltologie in Nederland. Aan Best schrijft hij dat hij erg trots is om profeet van Keltisch in Nederland te zijn, en dat hij hoopt, niet alleen voor hemzelf, dat al zijn moeite zal leiden tot het instellen van een leerstoel.[48] Zover is het nog niet, maar Van Hamel krijgt wel studenten voor Oudiers, en hij wordt voor het academisch jaar 1921-1922 ook gevraagd om Welsh te geven. Dat wordt wel druk naast zijn nieuwe baan als bibliothecaris van het Vredespaleis, waar hij in een prachtig gebouw zit met ruime fondsen. Maar toch, zouden ze hem in Leiden niet gewoon een leerstoel Keltisch kunnen geven? In een land vol miljonairs is het echter niet mogelijk om geld voor zo'n doeleind te vinden, zo betreurt hij.[49] Een leerstoel zou er uiteindelijk wel komen, maar in Utrecht en gekoppeld aan de oudgermanistiek.

In 1916 was Van Hamels eerste artikel op het gebied van de oudgermanistiek verschenen, over het Gotisch, in de eerste aflevering van *Neophilologus*. Hij werkte ook aan een *Gotisch handboek*, dat in 1923 zou verschijnen.[50] In datzelfde jaar doet zich een nieuwe kans voor in Utrecht. Johannes J. A. A. Frantzen (1853-1923), hoogleraar in 'De beginselen der vergelijkende Germaanse taalwetenschap, de oude talen en letterkunde der Germaanse volken en de Hoogduitse taal- en letterkunde', wordt begin 1923 ziek.[51] Hij is dan al bijna 75 jaar oud, en aangezien een tijdig herstel steeds onwaarschijnlijker wordt, besluit de universiteit hem eervol ontslag te verlenen en gaat men op zoek naar een opvolger. Met pakweg 50 toehoorders is dat noodzakelijk, maar om beide vakgebieden, oudgermanistiek en Hoogduits, door één persoon te laten vervullen lijkt ondoenlijk. Op 6 juni doet de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte een aanbeveling aan het College van Curatoren. Er is een lijstje van drie namen met een uitgebreide beschrijving van hun merites: Van Hamel, de iets jongere en talentvolle Jan de Vries (1890-1964), die later in Leiden naam zou maken, en Moritz Schönfeld (1880-1958). Bij Van Hamel wordt ingegaan op zijn professoraat in Bonn, zijn dissertatie en artikel op het gebied van het Gotisch, zijn privaatdocentschap in Leiden en zijn *Zeventiende-eeuwsche opvattingen*, waarover wordt gezegd dat deze een goede recensie had gekregen, maar dat Van Hamel de leerstoel Nederlandse Letteren der Middeleeuwen had afgewezen omdat hij principieel tegen het opsplitsen ervan was geweest. 'Een fijnbeschaafd en geleerd man van uitgebreide kennis en belezenheid in vreemde talen. Hij is onze eenige Keltist, wat zeer van belang is voor de studie van de West Europeesche geestelijke en wereldlijke litteratuur der Middeleeuwen'. Het College neemt dit advies over, en dan pas wordt Van Hamel op de hoogte gesteld. In een brief van 9 juli reageert hij op 'een mij zeer aangename mededeeling'; hij zou een aanstelling 'stellig aanvaarden'. Aan Best schrijft hij blij te zijn te mogen doceren, vooral aan een universiteit, want dat is 'het grootste plezier van mijn leven'. Maar het was toch moeilijk om vaarwel te zeggen 'aan de prachtige hallen en fraaie tuinen van het Vredespaleis, en vooral aan zo'n fijne bibliotheek, waar mijn werk mij zoveel voldoening gaf'.[52]

43 Robbers 1918, 206.
44 Robbers 1918, 206. Te Winkel was al in september 1918 met emeritaat, maar zou uiteindelijk aanblijven totdat hij halverwege 1919 werd opgevolgd door twee hoogleraren Nederlandse taal- en letterkunde, Frederik August Stoett en Jacob Prinsen.
45 VH aan R. I. Best (27-8-1919), NLI.
46 VH aan R. I. Best (30-1-1918, 3-3-1919 en 27-8-1919), NLI. Zie ook UBU, Archief Van Hamel, B 9. De editie in Plummer 1922, I, 96-102, neemt het Brusselse handschrift niet mee, ook al had Van Hamel aan Best gezegd dat hij zijn editie aan Plummer kon sturen. Zie ook het artikel van Ranke de Vries in deze bundel.
47 Van Hamel 1920b.
48 VH aan R. I. Best (17-10-1920), NLI.
49 VH aan R. I. Best (4-9-1921), NLI.
50 Van Hamel 1916b en 1923c; zie verder de bijdrage van Alderik Blom in deze bundel.
51 Vonk 2009, 42-44. De informatie op wat volgt is voornamelijk gebaseerd op Het Utrechts Archief, toegang 59 (College van Curatoren van de Rijksuniversiteit Utrecht), nr. 687.
52 VH aan Best (20-12-1923), NLI: 'the great pleasure of my life'; 'to bid farewell to the gorgeous halls and beautiful gardens of the Peace Palace, and especially to the fine library, where my work gave me so much satisfaction'. Vergelijk ook zijn brief aan R. I. Best van 4-9-1921, NLI, waar hij ook zijn tevredenheid uit over zijn nieuwe positie in Den Haag.

AFSCHRIFT.

No. 21.

WIJ WILHELMINA, BIJ DE GRATIE GODS, KONINGIN DER NEDERLANDEN, PRINSES VAN ORANJE-NASSAU, ENZ. ENZ. ENZ.

OP DE VOORDRACHT VAN ONZEN MINISTER VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

van 20 DECEMBER 1923, No. 5158, afdeeling Hooger Onderwijs;

Gelet op artikel 88 der hooger-onderwijswet;

Gezien Ons besluit van 3 AUGUSTUS 1923, No. 18;

HEBBEN GOEDGEVONDEN EN VERSTAAN:

Dr.A.G.VAN HAMEL, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te UTRECHT, behalve met het onderwijs in de beginselen der vergelijkende Germaansche taalwetenschap, de oude talen en letterkunde der Germaansche volken tevens te belasten met het onderwijs in het Keltisch.

Onze Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen is belast met de uitvoering van dit besluit.

den 19

DE MINISTER VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN, (get.) J. TH. DE VISSER.

(get.) WILHELMINA.

Overeenkomstig het oorspronkelijke, De Secretaris-Generaal van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, (get.) C. FEITH.

Voor eensluidend afschrift, De Secretaris-Generaal van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen,

Afb. 2. Het begin van Keltisch als academische discipline in Nederland: afschrift van het Koninklijk Besluit van 28 december 1923, uit het dossier in Het Utrechts Archief, toegang 59 (College van Curatoren van de Rijksuniversiteit Utrecht), nr. 687.

Opvallend aan het hele verhaal is dat de brede kennis van Van Hamel en zijn verdiensten op het gebied van Keltisch nu in een positief licht worden bezien, en dat zijn positie in Bonn hem ook tot voordeel heeft gestrekt. Het heen en weer laveren tussen verschillende vakgebieden was uiteindelijk een goede koers geweest, en een waarmee hij zelfs een belangrijke buit in de wacht zou slepen. Bij Koninklijk Besluit getekend op 3 augustus volgt zijn aanstelling als hoogleraar in ‘De beginselen der vergelijkende Germaansche taalwetenschap, de oude talen en letterkunde der Germaansche volken’ met een jaarwedde van fl. 7500,-. Hij houdt zijn oratie over ‘Lijnen in de Germaansche oudheid’ op 22 oktober. Nergens in zijn correspondentie met de universiteit komt Keltisch ter sprake. In haar necrologie schrijft Maartje Draak: ‘Op zijn verzoek werd de opdracht uitgebreid met het onderwijs in het Keltisch, zodat hij een werkzaamheid kon voortzetten die hij drie jaar eerder had aangevangen als privaat-docent te Leiden’.[53] De ambtelijke correspondentie vertelt niets over Van Hamels verzoek. Op 31 oktober schrijft het College van Curatoren aan de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte: ‘Bij ons is de vraag gerezen, of prof. Dr. A. G. van Hamel, die, naar wij meenen, eene vooraanstaande plaats onder de beoefenaars van het Keltisch inneemt, wellicht bereid zoude kunnen worden bevonden, eene uitbreiding van zijne leeropdracht met genoemd vak te aanvaarden’. Ze polsen de Faculteit of die dat ook vindt, en nadat ook Van Hamel positief reageert, stuurt de Faculteit op 17 november een bericht hierover. Bij Koninklijk Besluit van 28 december 1923 wordt aan zijn oorspronkelijke leeropdracht toegevoegd hem ‘tevens te belasten met het onderwijs in het Keltisch’.

Wat was er nu gebeurd? Zover de stukken het aantonen, nam het College van Curatoren het initiatief om Van Hamel

53 Draak 1947, 76. Dit is door anderen (begrijpelijkerwijs) overgenomen, bv. Boer-den Hoed 1948, 347; Veelenturf 1993, 18; Schneiders 2002.

ook Keltisch te laten geven, en ging de Faculteit daar in mee. Als na Van Hamels overlijden de kwestie over de leerstoel oudgermanistiek en Keltisch wordt besproken, schrijft de Utrechtse historicus Pieter Geyl (1887-1966) in augustus 1946 namens de Faculteit aan het College van Curatoren dat het toevoegen van Keltisch aan Van Hamels leeropdracht voortkwam 'uit een misverstand. Het was niet de bedoeling van de Faculteit'. Nu volgt Geyl met deze bewering misschien zijn eigen agenda, om er zo voor te zorgen dat er in ieder geval een opvolger voor Van Hamel zou komen voor de leerstoel oudgermanistiek. Dit werd Van Hamels Deense vriend Louis Leonor Hammerich (1892-1975), die op 12 augustus 1946 begon met dezelfde leeropdracht als Van Hamel, inclusief het Keltisch, ook al kon hij dat niet geven. Ruim een jaar later keerde hij alweer naar Denemarken terug.[54] Geyl lijkt niets te weten over een eigenhandig verzoek van Van Hamel tot uitbreiding van zijn leeropdracht. In een brief van Best maakt Van Hamel daar ook geen gewag van. Hij volstaat met: 'Ze gaven mij een officiële aanstelling voor Keltisch aan de universiteit'.[55] Had hij dit zelf (mede) voor elkaar gekregen, dan zou je verwachten dat hij dit trots aan Best had verteld, al is de korte mededeling van zo'n belangrijke ontwikkeling hoe dan ook merkwaardig. Er zijn ook geen aanwijzingen dat Van Hamel belangrijke connecties had in het College van Curatoren, waarvan in 1923 Alexander Frederik baron van Lynden (1856-1931) voorzitter was.

Het kan zijn dat het College van Curatoren zelf inzag dat het onwenselijk was dat Van Hamel zowel privaatdocent Keltisch in Leiden was als hoogleraar oudgermanistiek in Utrecht, en dat het praktischer was om beide in Utrecht te combineren. Dit te meer omdat dit een nieuw element in het curriculum zou opleveren waarin Van Hamel nog beter tot zijn recht kon komen. De Faculteit had al in de onderbouwing van hun voordracht Van Hamels kennis van het Keltisch als een voordeel beschouwd. Met deze actie werd het ook logischer om de positie van hoogleraar Hoogduits, die Frantzen ook had vervuld, aan iemand anders dan aan Van Hamel toe te bedelen – een wat ironische gang van zaken, gezien de gebeurtenissen in Amsterdam in 1918. Het is evenwel goed mogelijk dat het College, direct of indirect, op de hoogte was geweest van Van Hamels wensen, en ze konden deze nu inzetten voor hun eigen strategische doeleinden. En dit heeft misschien Van Hamel het idee gegeven dat een (al dan niet terloops) geopperde wens resultaat had geboekt. Zo zal hij het later dan aan Draak hebben verteld, die pas rond 1930 kennis met hem maakte. De stukken geven ons niet de dieperliggende achtergronden, en afgezien van wat Van Hamel zelf schreef en vertelde, hebben we geen getuigen meer. We mogen wel constateren dat Keltisch in 1923 als academische discipline in Utrecht werd gehuisvest omdat het College van Curatoren daar voordeel voor de universiteit in zag, en de expertise van Van Hamel op dat vlak positief beoordeelde. Ondanks onderbrekingen en bedreigingen bevindt het zich daar nu honderd jaar, een overtuigend bewijs dat de visies van Van Hamel, het College van Curatoren en de Faculteit juist zijn geweest.

Bibliografie

- Boer-den Hoed, P. M., 'In memoriam Antonius Gerardus van Hamel', *Lingua* 1 (1948) 376-382.
- Draak, Maartje, 'Anton Gerard van Hamel (Hilversum, 5 juli 1886-Utrecht, 23 november 1945)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1945-1946 (1947) 70-80.
- Grave, Jaap, 'Johannes Franck (1854–1914): de eerste hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde in het Duitse taalgebied', *Studium: tijdschrift voor wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis* 5.4 (2012) 207-224.
- -----, 'De Duitse neerlandistiek in de Eerste Wereldoorlog', *Nieuw letterkundig magazijn* 36 (2018) 40-44.
- Hamel, Anton Gerard van: zie de bibliografie van Van Hamel aan het einde van deze bundel.
- Hammerich, Louis L., *Duo: Clara og Louis Hammerichs erindringer* (Kopenhagen 1973).
- Kloos, Willem, recensie van: Anton Gerard van Hamel, *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland* ('s-Gravenhage 1918), in: *De Nieuwe Gids* 33.1 (1918) 266-277.
- Moeyes, Paul, *Buiten schot: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam en Antwerpen 2001).
- Ó Lúing, Seán, *Kuno Meyer 1858-1919: a biography* (Dublin 1991).
- Plummer, Charles (red. en vert.), *Bethada náem nÉrenn: Lives of Irish saints*, 2 vols. (Oxford 1922).
- Robbers, Herman, 'Een hoogleraarsbenoeming', *Elzevier* 28 dl. 56 (juli-december 1918) 203-206.
- Schneiders, Marc, 'Hamel, Anton Gerard van (1886-1945)', *Biografisch Woordenboek van Nederland*. http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/hamel [12-11-2013] (geraadpleegd op 25-3-2023), gebaseerd op *Biografisch Woordenboek van Nederland* 5 (Den Haag 2002).
- Veelenturf, Kees, 'De keltologie in Nederland', *Kelten en keltologen: inleidingen over Keltische talen en hun letterkunde*, red. Kees Veelenturf (Amsterdam 1993) 18-21.
- Vonk, Frank, 'Sternstunden der Utrechter Germanistik', *Rückblicke, Ausblicke. Zur Geschichte der Germanistik in den Niederlanden*, red. Ton Naaijkens (Utrecht 2009) 37-61.

54 Zie ook de bijdrage van Alderik Blom in deze bundel.
55 VH aan R. I. Best (15-2-1923), NLI: 'They gave me an official appointment for Keltic at the university'.

A. G. van Hamels correspondentie met Henry Parry-Williams

ANGHARAD PRICE, VERTALING: NIKE STAM

Het was begin augustus 1907 dat de jonge student A. G. van Hamel,[1] vanuit het pittoreske dorpje Betws y Coed in Noord-Wales, een brief schreef aan een schoolmeester in het landelijke Snowdonia met een verzoek om Welshe lessen.[2] Deze schoolmeester was Henry Parry-Williams (1858-1925), een progressieve pedagoog en ervaren docent Welsh.[3] Enkele dagen later werd Van Hamel al verwelkomd in het huishouden Parry-Williams, in het kleine en bergachtige gehucht Rhyd-ddu, om zijn scholing te beginnen, en zo begon ook een warme vriendschap die bijna twintig jaar zou duren.

De gehele correspondentie tussen Van Hamel en Henry Parry-Williams beslaat zo'n drieëntwintig brieven en ansichtkaarten die nu bewaard worden in de *Papers of T. H. Parry-Williams and Amy Parry-Williams* in de Nationale Bibliotheek van Wales in Aberystwyth.[4] Afgezien van de eerste Engelstalige ansichtkaart, wordt de gehele correspondentie tussen 1907 en 1923 gevoerd in het Welsh, een taal waarin Van Hamel zich eloquent kon uitdrukken. Met name de brieven zijn bijzonder leuk om te lezen, en een korte samenvatting zoals hier gegeven wordt, doet geen recht aan de treffende observaties en speelse verwijzingen in hun stijl. De brieven stellen ons in staat Van Hamel te volgen in zijn ontwikkeling als student van de Keltische talen. Hij komt in de brieven ook naar voren als een mens met een oprechte interesse in anderen, en als een scherpzinnige criticus van moderne literatuur (onder andere van de vroege werken van Henry's getalenteerde zoon, de grote dichter en wetenschapper Thomas Henry Parry Williams (1887-1975)). De brieven laten verder zien hoe Van Hamel probeerde om zowel voor zichzelf als voor het vakgebied van de keltistiek een plek te verwerven binnen het hoger onderwijs in Nederland. Bovenal laten de brieven echter een diepgaand wederzijds respect zien tussen de onderwijzer en zijn student, als ook een ontroerende persoonlijke band die twee roerige decennia zou doorstaan.

Van Hamel was niet de eerste wetenschapper van het Europese continent die profiteerde van Henry Parry-Williams' befaamde kwaliteiten als docent Modern Welsh. Heinrich Zimmer bracht als één van de eersten een week door in Rhyd-ddu in 1899, na een aanbeveling van T. Hudson Williams, en een lange rij wetenschappers volgende hem, onder wie Rudolf Imelmann, Kuno Meyer, Erik Björkman, Hermann Osthoff, Josef Baudiš, Joseph Vendryes, Rudolf Thurneysen en later ook Theodor Chotzen (Van Hamels leerling). Al deze wetenschappers verbleven bij de familie zelf in de 'School House', en konden zich onderdompelen in het rijke Welshtalige leven van de lokale gemeenschap. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Van Hamel na zijn eerste bezoek in 1907 in zijn dankbrief aan de familie gekscherend naar Rhyd-ddu verwijst als *Athrofa Geltaidd, Rhyd-ddu* ('Keltische Akademie, Rhyd-ddu'), een bijnaam die hij bleef gebruiken in zijn correspondentie; in een latere brief noemde hij Henry zelf 'de bron van al het Welsh op het continent'![5] Er is echter weinig twijfel over mogelijk dat, van alle Europese wetenschappers die de Parry-Williams familie hebben bezocht, Van Hamel de sterkste en langste vriendschap met hen onderhield.

Van Hamels Welsh

Vier maanden na zijn eerste verblijf in Wales, rond Kerst 1907, schreef Van Hamel aan Henry Parry-Williams om hem op de hoogte te brengen van zijn vorderingen in de taal; hij vertelt trots dat hij een heel aantal werken over Welshe geschiedenis en literatuur had verslonden, waaronder verschillende literaire werken die een periode van de zevende tot achttiende eeuw besloegen. Wat vanaf het eerste begin opvalt in de brieven is het gemak en de vlotheid van de stijl waarin ze geschreven zijn – een stijl die soms bijna poëtisch aandoet, zoals wanneer Van Hamel schrijft over een 'hartstochtelijk verlangen' naar 'schitterend Wales [...] bedekt in mist, waar de wind en regen vrij spel hebben op het Llyn y Gader Meer en de voet van de Snowdon verkillen'.[6] Een

1 Mijn dank gaat uit naar dr. Bleddyn Owen Huws and dr. Samuel Jones voor hun hulp bij het uitzoeken van de achtergrondinformatie voor dit artikel.

2 Aberystwyth, National Library of Wales, *Papers of T. H. Parry-Williams and Amy Parry-Williams*, Llythyrau oddi wrth A. G. van Hamel, Amsterdam, Middelburg, Rotterdam ac Utrecht, 1907-1923 / Letters from A. G. van Hamel, Middelburg, Rotterdam and Utrecht, 1907-1923 (hierna: 'Letters from A. G. van Hamel'), A28. Het jaar erop, in februari 1908, schreef hij Richard Irvine Best over de mogelijkheden om zijn Iers te verbeteren, zie de bijdrage van Nike Stam in deze bundel.

3 Zie https://biography.wales/article/s3-PARR-HEN-1858 (geraadpleegd op 10-1-2023).

4 'Letters from A. G. van Hamel', A25-A52. Het archief bevat ook nog zes brieven van Van Hamel aan T. H. Parry-Williams zelf (CH650-55). Helaas zijn de brieven van Henry Parry-Williams aan Van Hamel niet bewaard gebleven.

5 'Letters from A. G. van Hamel', A44: 'ffynnon yr holl Gymraeg sydd ar y Cyfandir'. Alle vertalingen uit het Welsh zijn door de auteur; interpunctie, hoofdlettergebruik en spelling weerspiegelen de taal van de brieven.

6 'Letters from A. G. van Hamel', A31: '[C]ymru brydferth [...] wedi cael ei [g]orchuddio gan y niwl; a'r gwynt a'r gwlaw yn chwareu ar Llyn y Gadar ac yn oeri traed yr Wyddfa'.

aantal maanden later, in de lente van 1908, schrijft Van Hamel nogmaals van zijn verlangen om terug te keren naar de plek 'waar adelaars leven', en van zijn wens om 'het mooie lied van de Welshe poëzie te horen en om de frisse bergbries in te ademen'.[7] Hij noemt dat hij wellicht langs kan komen in Rhyd-ddu als hij in juli naar de School of Irish Learning in Dublin reist, maar de twee daaropvolgende ansichtkaarten, geschreven in Ierland, brengen zijn spijtbetuigingen over dat de tijd hem ingehaald had en dat hij zijn zomer zou gaan besteden aan het verwerven van de Ierse taal (hij geeft Henry een adres in Ballyferriter waar hij bereikt kan worden).[8] In zijn jaarlijkse kerstbrief aan de familie Parry-Williams in december 1908 heeft hij een aantal interessante dingen te vermelden over de verschillen die hij had ervaren tussen Wales en Ierland:

> Ierland is een zeer mooi land; en die 'oude duivels, de Ieren' zijn niet zo kwaad als je landgenoten wel beweren. Toch ben ik niet zo dol op Ierland als ik op Wales ben. De leefomstandigheden voor het gewone volk zijn zeer slecht, veel slechter dan in Wales, en daarom heeft men minder moreel besef. Dit is de reden dat jullie taal en literatuur veel meer floreren. Daarbovenop komt nog dat de Ierse taal erg moeilijk is, en ik kon het niet zo goed spreken als het Welsh. Evengoed is mijn Welsh zeker ook niet uitstekend, en ik zal wat tijd met je moeten doorbrengen. Het enige wat ik hier kan doen is lezen, maar ik wil graag weer Welsh spreken![9]

Uit de overgebleven correspondentie blijkt dat Van Hamel gedurende de drie jaar die hierop volgen niet terug kon keren naar Rhyd-ddu. 'Ik kom komende woensdag langs in Rhyd-ddu', schrijft Van Hamel opgewonden aan Henry in juli 1911. 'Sta je me toe naar je te luisteren in de school?'.[10] De volgende kerstbrief blikt opnieuw terug op de tijd die hij die zomer doorgebracht had tussen de Welshe bergen: 'Waar zijn de blakerende juli- en augustusdagen, toen we lazen in het veld?', treurt hij, 'zij zijn onherroepelijk verdwenen'.[11] Hij verzekert Henry wel dat hij 'nu een veel betere Welshman is dan voor het recente korte bezoek aan je land', maar hij schertst nog wel dat Welsh voor hem toch niet zozeer 'de taal van de Hemel' was, maar meer de 'helse taal van de duivel', een verwijzing naar het satirische oeuvre van de achttiende-eeuwse Anglicaanse schrijver Ellis Wynne, wiens *Gweledigaetheu y bardd cwsc* ('Visioenen van de slapende bard') hij bestudeerd had.[12] Van Hamels bescheidenheid is echter moeilijk te geloven: zijn geschreven Welsh is niet alleen grammaticaal correct maar ook doorweven met elegantie en humor; daarnaast laat hij ook een bereidwilligheid zien om uitdrukkingen uit de moderne spreektaal over te nemen, waaronder leenwoorden uit het Engels zoals *likio* en *drwg-iwsio*. Samengenomen met het feit dat hij ook regelmatig navraag doet naar het welzijn van verschillende mensen uit Rhyd-ddu (iemand met de bijnaam 'Bendigeit Vran' lijkt een stellige favoriet te zijn), laat de correspondentie duidelijk zien dat Welsh leren voor Van Hamel niet alleen een wetenschappelijke of filologische exercitie was; hij sloot zowel de moderne levende taal als de bijbehorende gemeenschap van sprekers in zijn armen.

Een literatuurcriticus in het Welsh?

Van Hamels scherpe waarnemingsvermogen als literatuurcriticus komt ook naar voren in deze brieven. In februari 1912 schrijft hij een brief om zijn waardering uit te spreken over een lyrisch gedicht van Henry dat het dorpsleven beschrijft. Dit gedicht had in 1910 een prijs gewonnen op de Nationale *Eisteddfod,* het jaarlijkse literatuur- en muziekfestival van Wales: 'Je hebt een onopgesmukte en beeldende stijl die essentieel is voor dit soort poëzie', becommentarieert Van Hamel.[13] Vervolgens analyseert hij de winnende *awdl* (een lang gedicht in een traditioneel strikt metrum) van het festival, getiteld *Yr haf* ('De zomer') en geschreven door Robert Williams Parry (Henry's neef, toevalligerwijs), en Van Hamel voorspelt goed dat deze *awdl* 'een nieuw era in de Welshe literatuur' inluidt.[14] Hij werkt deze voorspelling later verder uit in een artikel over R. Williams Parry, dat hij in september 1912 naar Henry stuurt. In de begeleidende brief plaagt hij dat Nederlands niet 'een helletaal' is, en dat hij zijn neef moest verzekeren dat 'ik geen slechte dingen over hem zeg'.[15]

Het is echter pas als Van Hamel reageert op de poëzie van Henry's zoon, Thomas Henry Parry-Williams, dat

7 'Letters from A. G. van Hamel', A32: 'lle bu'r eryrod yn byw, i glywed cân tlws awen Cymru ac i anadlu awel wyrf y mynyddoedd'.

8 Voor meer over Van Hamels tijd in Ballyferriter, zie de bijdragen van Mícheál Ó Flaithearta en Nike Stam in deze bundel.

9 'Letters from A. G. van Hamel', A36: 'Gwlad hyfryd iawn ydyw y Werddon; a nid ydyw y "diawlaid o hen Wyddelod" mor ddrwg ac y mae eich cydwladwyr yn eu tybied. Eto, nid ydwyf cyn hoff ohoni ac ydwyf o Gymru. Y mae ammodau y gwerin yn sal iawn, yn waeth o lawer nag yng Nghymru ac am y rheswm yma nid ydyw cymmaint o foesoliad ganddynt. Fel hyn y mae eich iaith a'ch llenoriaeth chwi yn fwy llwyddianus o lawer. Namyn hyn y mae y iaith Wyddeleg yn anhawdd iawn a nis gallwn ei siarad yn gystal a'r Gymraeg. Pa fodd bynag, y mae'n sicr, nad ydyw fy Nghymraeg yn wych iawn hefyd a bydd yn rhaid i mi dreulio rhyw amser gyda chwi. Yr un beth a fedraf ei wneyd yn y fan yma ydyw darllen; ond y mae arnaf eisieu siarad Cymraeg unwaith eto!'.

10 'Letters from A. G. van Hamel', A39: 'Deuaf i Ryd-ddu ddydd Mercher nesaf. [...] A ganiatewch i mi eich clywed chwi yn yr ysgol?'. Van Hamel dankt ook Parry-Williams in zijn dissertatie, die hij in 1911 verdedigde (Van Hamel 1911b). Zie de bijdrage ''Ik ben nog niet af': A. G. van Hamel in zijn jonge jaren' van Bart Jaski in deze bundel.

11 'Letters from A. G. van Hamel', A27: 'Lle y mae dyddiau deifiol Gorphennaf ac Awst, pan yr oeddem ni yn darllen ar y cae? Y maent wedi ffoi yn ddiadlam'.

12 'Letters from A. G. van Hamel', A27: 'yn Gymro gwell o lawer yn awr na chyn yr arosiad fer ddiweddaf yn eich gwlad'; 'nid iaith y Nefoedd [...] ond llafar uffernol y diawl!'.

13 'Letters from A. G. van Hamel', A42: 'Y mae gennych yr arddull ddiaddurn a darluniadol sydd yn anhebgorol mewn barddoniaeth o'r fath yma'.

14 'Letters from A. G. van Hamel', A42: 'cyfnod newydd i lenoriaeth Gymreig'. Van Hamel schreef ook een artikel over *Yr haf* in *De nieuwe gids* (Van Hamel 1912b). Dit is naar alle waarschijnlijkheid het artikel dat hij naar Henry stuurde.

15 'Letters from A. G. van Hamel', A43: 'nid ydyw yn iaith yr Uffern'; 'Dywedwch wrtho ef, nad ydwyf yn dweyd pethau drwg amdano!'.

we zijn scherpe inzicht in contemporaine poëzie het treffendst tegenkomen. T. H. Parry-Williams verwerkte destijds de eerste invloeden van het modernisme in de Welshe literatuur, en werd een nationale bekendheid nadat hij zowel de 'Chair' als de 'Crown' gewonnen had op de Nationale *Eisteddfod* van 1912, een zeldzame prestatie die de 'double achievement' ('tweevoudige verworvenheid') genoemd wordt. In mei 1914 schreef Van Hamel aan Henry over deze prestatie van zijn zoon, nadat hij 'weken en maanden' nodig gehad had 'om [de poëzie] voldoende te kunnen begrijpen'. Het is de moeite waard dit citaat in zijn geheel te geven vanwege de scherpzinnigheid en oprechtheid ervan:

> Toms werk, ondanks de moeilijkheidsgraad, betaalt zich uit in goud aan de lezer. Dan heb ik het niet over zijn *pryddest* [een lang gedicht in een vrij metrum] over Gerald van Wales, wat een aantrekkelijk en duidelijk gedicht is, maar over de *awdl* die zo vol is van diepe overpeinzingen en complexe uitingen. Het zijn niet de woorden die me dwars zitten. Als ik zo vrij mag zijn mijn mening te geven over deze interessante *awdl*, dan is dat het volgende: Toms genialiteit is erg filosofisch van aard, en zijn aanpak eerder redelijk dan gevoelig. Voor een redelijk man, echter, ligt de nadruk op klaarheid en scherpzinnigheid, en het is hierin dat Tom soms tekortschiet, met name met betrekking tot dat laatste. De *awdl* draagt de sporen van een conflict tussen de harmonie van het strikte metrum (*cynghanedd*) en de betekenis. Soms offert de dichter de betekenis van de woorden op ten behoeve van de regels van de taal en muziek. Dit is de grootste strubbeling: om een natuurlijke *cynghanedd* te creëren en tegelijk de beelden begrijpelijk te formuleren met dezelfde woorden. Op dit gebied heeft Tom zijn vaardigheden nog niet geperfectioneerd. Zeg hem door te gaan. In het leven is er niks zo simpel als het conflict tussen geest en materie. De geest in ons moet de zware materie en de belemmeringen van de ziel overwinnen.[16]

Ondanks zijn bedenkingen eindigt Van Hamel zijn eerlijke analyse van T. H. Parry-Williams' juvenilia echter met de voorspelling: 'Tom zal toonaangevend hierin zijn, zoveel is zeker waar!'.[17]

'De tijd die voor ons ligt'

Terwijl dreigende oorlogswolken zich boven Europa samenpakken, sluipt er een melancholieke toon in Van Hamels correspondentie met Henry Parry-Williams. Al in een kerstbrief uit 1912, waarin hij verlangend schrijft over Rhyd-ddu en haar gemeenschap, vinden we een ongeruste noot over de toekomst:

> Ik ben zo dol op de oude berg *cantred* [district] vlakbij Yr Wyddfa, gelegen tussen de vruchtbare velden, en het naastgelegen meer, waar altijd twee of drie boten op de waterspiegel ronddobberden; zo dol op de persoonlijkheden die leven in de brouwerij brengen, Bendigeit Vran, Robert Williams van de Fabriek, de Stationsmeester en de Politieagent. Wanneer zal ik hen weer zien? Wat zal de tijd brengen die voor ons ligt?[18]

Zijn voorgevoel was gegrond, en tijdens en na de Eerste Wereldoorlog vinden we een grote hiaat in de correspondentie. Het is pas eind april 1920 wanneer we Van Hamel weer zien schrijven aan Henry; hij biedt zijn verontschuldigingen aan voor de lange radiostilte en hij verklaart deze met een verwijzing naar zijn onzekerheid over de achteruitgang van zijn Welsh. Hij bedankt Henry voor zijn vele brieven, en in het bijzonder voor de foto's van zijn familie waaruit blijkt dat Henry's zonen de oorlog overleefd hadden (drie van hen waren in dienst getreden, terwijl Tom een gewetensbezwaarde dienstweigeraar was). Voor Van Hamel symboliseerde dit 'de kracht en energie die huist in de kinderen van de oude Kelten' – hoewel hij het betreurde dat geen van hen getrouwd was (een tekortkoming waaraan ook hij zelf schuldig beweerde te zijn).[19] In de brief geeft hij aan het komende jaar te beginnen met colleges Iers en Welsh in Leiden, maar hij sluit wederom af met het uitspreken van zijn verlangen naar de mensen van Rhyd-ddu: 'Leeft Bendigeid Vran nog? En Paul? En Robert Williams?' vraagt hij, terwijl hij Henry ervan verzekert dat hij 'niets vergeten is dat op wat voor manier dan ook verbonden is aan Wales [...] ik ben nog even dol op [het land] als ooit tevoren'. Hij sluit de brief af met: 'Altijd je oudleerling, A. G. Van Hamel'.[20]

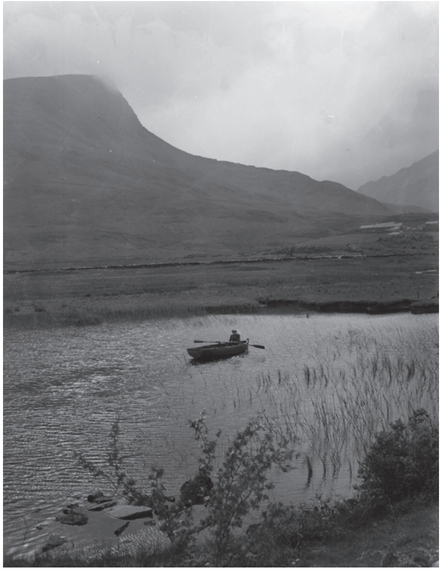
16 'Letters from A. G. van Hamel', A46: 'Yr oedd arnaf eisieu wythnosau a misoedd i'w ddeall yn ddigonol'; 'y mae gwaith Tom, er ei galedi, yn gwario gwobrau euraid i'r darllenwr. Nid ydwyf yn siarad yn awr am Erallt Gymro, sydd yn farddoniaeth dlos ac eglur, ond am yr awdl gyda'i amlder o feddyliau dwfn ac ymadroddion dyrys. Nid yr hen eiriau sydd yn peri anhawsderau i mi. Os caf ryddid i ddweyd fy marn am yr awdl dyddorol hwn, dyma hi. Y mae athrylith Tom yn "philosophical" iawn, ac y mae ei ddyfeisiau yn fwy o resymol nag o synwyrol ("more reasonable than sensitive"). Ond i ddyn sydd yn rhesymu, y peth arbennig y mae eglurder ac amlygrwydd, ac yn y berthynas yma y mae Tom yn pallu weithiau, yn enwedig yn yr ail ran. Y mae yn yr awdl olion ymryson cynghannedd âg ystyr. Rhyw waith y mae y bardd yn aberthu ystyr yr eiriau i reolau yr iaith a'i miwsig. Dyma'r caledi mwyaf: gwneuthur cynghannedd naturiol a darlunio ei ddelfryd yn ddealladwy gyda'r un eiriau. Yn y berthynas hon nid ydyw Tom wedi perffeithio yn hollol eto. Dywedwch wrtho: yn ymlaen! Nid oes mewn bywyd dyn ddim mor arddunog âg ymryson yspryd a defnydd. Rhaid i'r yspryd sydd ynym ni orchfygu y sylweddau trymion a rhwystrau yr enaid'.

17 'Letters from A. G. van Hamel', A46: 'Bydd Tom yn un o'r arweinyddion yn yr ymryson yma, dyma wirionedd!'.

18 'Letters from A. G. van Hamel', A44: 'Hoffed y mae genyf hen gantref y mynyddoedd ar ochr y Wyddfa ym mysg caeau ffrwythlawn, a'r llyn, a dau neu dri o gychod ar ei wyneb, yn agos; hoffed y mae genyf y cymeriadau sydd yn adfywiogi y lle: Bendigeit Vran, Robert Williams Factory, y Gorsaf-feistr a'r Hedd-geidwad! Pa bryd y caf eu gweled hwy yn ol? Beth a fydd yr amser i ddyfod yn ddwyn?'.

19 'Letters from A. G. van Hamel', A47: 'yn arwydd am rym ac egni sydd yn trigo mewn plant yr hen Geltiaid'. Zie de bijdrage ''Ik ben nog niet af': A. G. van Hamel in zijn jonge jaren' van Bart Jaski in deze bundel voor meer over zijn turbulente verloving.

20 'Letters from A. G. van Hamel', A47: 'A ydyw Bendigeit Vran yn fyw eto? A Phaul? A Robert Williams?'; 'Dyma y gwelwch nad ydwyf wedi anghofio yr un beth y sydd rhyw gysylltiad a Chymru ganddo [...] a myfi mor hoff ohoni ac y bum erioed.'; 'Fyth yr un / eich hen ddysgybl'.

Afb. 1. Een boot op het meer bij Rhyd-ddu. Titel: *Ymweliad a Rhyd-Ddu, bro T H Parry-Williams/ A visit to Rhyd-Ddu, the area that T H Parry-Williams came from*, door Geoff Charles (1909-2002), foto genomen op 19-06-1958. Via CC0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=42851106 (geraadpleegd op 28-3-2023).

Mentor en leerling

Twee ansichtkaarten (uit Crissolo in Italië en uit Rotterdam)[21] gaan vooraf aan een lange brief die verstuurd is vanuit Den Haag rond Kerst 1921 (de datum is moeilijk te lezen, maar de context toont aan dat dit het jaartal moet zijn). In deze brief verklaart Van Hamel trots dat hij nu lesgeeft in 'de oude taal van de Hemel' in Leiden: 'De [Welshe] taal zal ooit haar rechtmatige plaats verkrijgen te midden van de andere wereldtalen' schrijft hij aan Henry, 'en zij zullen moeten toegeven dat het vele andere talen overtreft'.[22] In juni 1923 reageert Van Hamel op een verzoek van één van de inwoners van Rhyd-ddu om een getuigschrift te schrijven over Henry Parry-Williams ter gelegenheid van zijn pensioen. Van Hamel erkent daarin grif hoezeer hij in het krijt staat bij zijn vroegere onderwijzer: 'Als er iets goeds te vinden is in het Welshe onderwijs dat ik aan mijn studenten in Leiden geef, dan zijn dat de vruchten van het zaaigoed dat door hem gezaaid is'.[23] De auteur en literatuurcriticus R. Gerallt Jones (1934-1999) zei over de brieven van Van Hamel: 'De toon en inhoud van de brieven laten zien hoe groot het respect was dat deze Keltische wetenschappers voelden voor de schoolmeester uit Rhyd-ddu en hoeveel invloed hij op hen heeft gehad'.[24] Een gelijksoortig sentiment vinden we nog sterker terug in een brief van Van Hamel aan Henry zelf:

> Het moet hard werken zijn geweest voor jou, om de duizenden fouten te corrigeren die werden gemaakt door jouw hardleerse leerling, maar hij zag nooit ook maar een glimp van vermoeidheid in de stralende ogen die voor hem het smalle pad der moeilijkheden verlichtten [...]. Oh wat was ik graag op de school geweest tijdens je laatste week, om me tot je te richten in mijn armzalige Welsh, 't zielige geval, maar met een hart vol van warme gevoelens.[25]

De boom die in Utrecht geplant was

Van Hamel schrijft in een vrolijk bericht aan Henry dat hij benoemd is tot professor Oudgermaans en Keltisch aan de Universiteit Utrecht en verklaart: 'De boom die je geplant hebt met je eigen handen zal nu vrucht dragen'.[26] Hij sluit zijn brief af met de innige wens dat Henry actief en energiek blijft in zijn pensioen: 'Blijf zoals je nu bent, bedrijvig en levendig, en blijf al je energie geven aan je land, je vrienden, en je oudleerlingen, net zoals aan de buitenlanders die graag Welsh zouden leren of het weinige Welsh dat ze hebben willen verbeteren'.[27]

Er schuilt een bittere ironie in het feit dat dit Van Hamels laatste brief aan zijn leraar zou worden. Op kerstdag 1925 kwam Henry te overlijden. Van Hamel was een gebroken man, en schreef een lange condoleancebrief aan T. H. Parry Williams, geschreven in het Engels zodat hij zich vrijer kon uitdrukken. Het is een zeer aangrijpend document. Van Hamels diepe verdriet om het verlies van zijn geliefde mentor en vriend is voelbaar in de brief, net zoals zijn oneindige bewondering voor Parry Williams' kwaliteiten als docent en mens:

> Ik voel zijn verlies in mijn hele wezen, ik denk de hele dag aan hem, want ik hield van hem en ik aanbad hem met heel mijn hart. We waren vrienden, en ik keek vol verwachting uit naar de dag dat ik hem weer zou zien. [...] Hij was een groot onderwijzer en een uitstekende pedagoog, die meteen zag wat ik wilde, en die mij rijkelijk voorzag uit zijn schat aan kennis.

21 'Letters from A. G. van Hamel', A48 en A49.
22 'Letters from A. G. van Hamel', A50: 'hen iaith y Nefoedd'; 'Bydd y iaith yn cael ei lle gyfaddas rhyw ddydd ymlith ieithoedd y byd; a byddant yn addef, mai yn rhagori ydyw ar lawer iawn o'r ieithoedd eraill'.
23 'Letters from A. G. van Hamel', A51: 'Os oes dim o dda mewn addysg Gymraeg a roddaf i ym Mhrifysgol Leyden i'm efrydwyr, ffrwyth yr hâd a heuodd ef ydyw'.
24 Jones 1999, 16: 'The tone and contents of [Van Hamel's] letters shows how great was the respect that these Celtic scholars felt for the schoolmaster at Rhyd-ddu and how much influence he had on them'.
25 'Letters from A. G. van Hamel', A52: 'Gwaith blin yr oedd i chwi, tybed, cywiro miloedd o gamgymeriadau a wnai y dysgybl pendew, ond ni welai ef erioed un awgrym am flinder yn y llygaid dysglaer oedd yn goleuo o'i flaen ar ffordd gul yr anhawsderau. [...] Oh, ddaed y buasai genyf fod yn yr ysgol yr wythnos olaf, a'ch annerch fy hun mewn Cymraeg sâl, druan, ond gyda chalon lawn o deimladau cynhes'.
26 'Letters from A. G. van Hamel', A52: 'Ffrwythloni y bydd y pren a blanasoch gyda'ch dwylaw eich hunan'.
27 'Letters from A. G. van Hamel', A52: 'Aroswch fel yr ydych heddyw: yn weithgar, bywiog, a pharhewch i neillduo eich holl egni i'ch gwlad, i'ch cyfeilliaid, i'ch hen ddysgyblion! Ac i dramorwyr y byddai arnynt eisieu ddysgu ychydig o Gymraeg, neu wellhau yr ychydig a wyddant'.

De hulpeloosheid van een beginneling vermoeide hem nooit, hij verveelde zijn leerling nooit met de ouderwetse lesmethoden van schoolmeesters. Alles wat ik weet van Modern Welsh en haar literatuur, en voor een groot deel ook mijn kennis van de oudere taal, heb ik aan hem te danken. [...] Vol trots noemde hij zichzelf 'Tad holl Gymraeg y Cyfandir' ('de vader van al het Welsh op het continent'), en hij was zich bewust van zijn gave om 'siarad gyda thramorwyr' ('te spreken met buitenlanders'), – maar wat hij kon was zoveel meer dan dat. Met behulp van zijn scherpe intelligentie gaf hij hen zoveel meer parels van wijsheid dan alleen de kennis van de taal. Zijn beeld zal elke dag bij ons zijn en wanneer wij het zien, zullen we deze woorden herhalen, die onze diepste gedachten weergeven: "Hij was een van de beste mensen die er ooit was. God hebbe zijn ziel".[28]

Bibliografie

- Gerallt Jones, R., *T. H. Parry-Williams: cyfres dawn dweud* (Cardiff 1999).
- Hamel, Anton Gerard van: zie de bibliografie van Van Hamel aan het einde van deze bundel.

28 'Letters from A. G. van Hamel', CH653: 'I feel his loss very deeply, I am thinking of him the whole day long, for I loved him and reverenced him with all my heart. We were friends, and I was looking forward to the day I would see him again with eager expectation. [...] He was a great teacher, and a fine pedagogue, who saw at the very first moment what I wanted, and who gave me lavishly from his store of knowledge. He never tired of the helplessness of a beginner, he never bored his pupil with the schoolmaster's antiquated methods. For whatever I know of modern Welsh and its literature and even for a large portion of my knowledge of the older tongue, I am indebted to him. [...] He was proud to call himself 'Tad holl Gymraeg y Cyfandir' ('the father of all the Welsh on the continent'), and he was aware of his gift for 'siarad gyda thramorwyr' ('speaking with foreigners'), – but what he could was a good deal more than that. By means of his keen intelligence he imparted to them many more treasures besides a knowledge of the language. His image will be with us every day, and seeing it, we shall repeat these words representing our inmost thought: "He was one of the best men that ever lived. God have his soul".'

'*Aimsir na Gaolainne*' ('de tijd van het Iers'): A. G. van Hamel, Modern Iers, en de Gaeltacht – en ogam

MÍCHEÁL Ó FLAITHEARTA, VERTALING: NIKE STAM

Net zoals Van Hamel in de zomer naar Wales ging om Welsh te leren, en naar IJsland om IJslands te leren, zo heeft hij ook tijd doorgebracht in de Gaeltacht[1] in Ierland om Iers te leren. Het lijkt erop dat zijn eerste reis in 1908 plaatsvond, en wel naar het dorp Baile an Fheirtéaraigh (Ballyferriter) op het schiereiland Dingle.[2] Deze eerste reis werd gevolgd door verscheidene latere bezoeken aan deze Kerry Gaeltacht.[3] Rond dezelfde tijd, of wellicht iets later, rond 1913, volgde Van Hamel ook nog Ierse lessen aan Coláiste na Mumhan in Béal Átha an Ghaorthaidh (Ballingeary) in County Cork, terwijl hij ook colleges bijwoonde aan de School of Irish Learning in Dublin. Coláiste na Mumhan, 'waar moedertaalsprekers opgeleid worden tot goede docenten',[4] bestaat vandaag de dag nog steeds, en werd in 1904 opgericht onder bescherming van de Gaelic League, met onder de vele beroemde oprichters bijvoorbeeld de journalist en schrijver Shán Ó Cuív (1875-1940).

Aan het college hebben veel mensen gestudeerd die hun sporen verdiend hebben in de Ierse geschiedenis, zoals theatermaker en politicus Terence Mac Sweeney (Traolach Mac Suibhne) (1879-1920), politicus Cathal Brugha (1874-1922) en activist Thomas MacDonagh (1878-1916). Daarnaast hebben aan het college ook vele buitenlandse wetenschappers zoals Van Hamel gestudeerd. Andere bekende buitenlandse wetenschappers waren de Zweedse folklorist Carl Wilhem von Sydow (1878-1916), de mediëviste Gertrude Schoepperle (1882-1964) en de taalkundige Joseph Vendryes (1875-1960). De taalkundige Gearóid Ó Nualláin (1874-1942), ook een oud-student van Coláiste na Mumhan, schrijft in zijn biografie het volgende over Van Hamel:

Duine iasachta eile a tháinig chughainn ab ea an Dochtúir Van Hamel, ach níor fhan seisean ach aon mhí amháin, is dóigh liom. Bhí sé féin agus Tadhg Ó Scanaill ana-mhór le chéile, agus is minic a théidis i dteannta a chéile ag rothaíocht chomh fada le hInnse Geimhleach sa tráthnóna.

Een andere buitenlander die naar ons [aan het college] kwam was dr. Van Hamel, maar hij bleef maar een enkele maand, volgens mij. Hij was goed bevriend met Tadhg Ó Scanaill [1883-1967], en zij gingen vaak 's avonds samen fietsen helemaal tot Inse Geimhleach [Inchigeelagh]. [mijn vertaling]

Ierse correspondentie

Van Hamel moet verschillende briefwisselingen onderhouden hebben in het Modern Iers met de mensen die hij ontmoet had tijdens zijn reizen naar de Gaeltachtaí in Ballyferriter en Ballingeary. Logischerwijs zijn deze brieven niet bewaard gebleven in het archief van A. G. van Hamel in Utrecht. Wat echter wel bewaard is gebleven, is een brief aan hem in het Iers in het Nationaal Archief in Den Haag.[5] Deze brief laat duidelijk zien dat Van Hamel brieven in het Iers schreef en ontving. De brief dateert van 11 januari 1909, en is geschreven door een achttienjarige postbode uit Smerwick (in Ballyferriter), genaamd Maurice Bowler. Bowler was een moedertaalspreker van het Iers die ook het Engels machtig was. Zijn beide ouders spraken echter alleen Iers en konden niet lezen.[6] Hieronder citeer ik de brief van Bowler in zijn geheel met een parallelle Nederlandse vertaling. Voor de leesbaarheid hanteer ik het moderne gebruik om alle geleniëerde medeklinkers te markeren met een schuingedrukte <*h*>, in plaats van de *ponc* (punt) die Bowler zelf gebruikt.[7] Ik neem aan dat de 'Meneer Best' die genoemd wordt in de brief Richard Irvine Best is (1872-1959), de latere directeur van de National Library of Ireland.[8]

1 De Ierssprekende regio's van Ierland.
2 Zie de bijdrage ''Ik ben nog niet af': A. G. van Hamel in zijn jonge jaren' van Bart Jaski in deze bundel.
3 Zie Ainm.ie: *An bunachar náisiúnta beathaisnéisí Gaeilge*, s.v. Van Hamel, Anton Gerard (1886-1945), in het Iers (https://www.ainm.ie/ (geraadpleegd op 16-12-2022)). Van Hamel schreef over zijn ervaringen in Ballyferriter in het Amsterdamse studententijdschrift *Propria cures*, zie Van Hamel 1907-8c. Helaas had ik geen toegang tot dit tijdschrift.
4 '[...] where native speakers can be trained to be effective teachers', *An claidheamh solais* ('The sword of light', het tijdschrift van de Gaelic League) geciteerd op Ainm.ie, s.v. Ó Scannaill, Tadhg (1870-1939) in het Iers (https://www.ainm.ie/ (geraadpleegd op 16-12-2022)).
5 Maurice Bowler aan VH (11-1-1909), NA, nr. 297.
6 Deze informatie is beschikbaar in de Ierse censusresultaten uit 1901 en 1911, online te vinden via http://www.census.nationalarchives.ie/ (geraadpleegd op 17-12-2022).
7 Mijn dank gaat uit naar dr. Bart Jaski van de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Utrecht, die mij wees op het bestaan van deze brief. Ik zou ook graag het Nationaal Archief in Den Haag bedanken voor toestemming om de brief hier te publiceren.
8 Voor Van Hamels correspondentie met hem, zie de bijdrage van Nike Stam in deze bundel.

Baile’n-F*h*irtauraig
Daingean Uí C*h*úise
Co C*h*iarraide
Eirinn
11-1-09

A C*h*ara Ionm*h*uin
Fuaireas Do C*h*árta
Posta 7 go deim*h*in do c*h*uir sé át*h*as
orm clos uait. Gab*h*aim párdún
agat i dtaob*h* nár scríos c*h*úg*h*at roime
seo. B*h*éidir go dtuigean tú gur bam*h*laid*h*
a d*h*earm*h*adas tú. Á ní ha in aon c*h*or
Is amlaid*h* a c*h*ailleas do Seólad 7 ní
eadf*h*ainn scríob*h* cúg*h*at gan é. Sead*h*
cionnus tá tú ó s*h*oin no ā maireann
tú i-n aon c*h*or. Ceapas ná Cloisinn

dó

uait go deó. Cionnus ta tu ag dul cun
cínn leis an ngaolainn. Ta súil agam
go b*h*fuileann a dul cun cínn go mait*h*
Ta an aimsir go hana f*h*liuc*h* 7
fuar. Is dóc*h*a nar lab*h*rais puinn
focail gaolainne o s*h*oin no má
labarais. Ce b*h*í c*h*un tú f*h*reagairt?
An b*h*fuil tu a múinead na
Gaolainne in aoncor. ba breág*h*
liom beit*h* id h-eanta cun beit*h* i
Cainnt leat. ac*h* fáríor is mó
cisceim siúb*h*ail eadt*h*rann
Táim a gab*h*áil don bpóst fós

(trí)

air oc*h*t sgillinge sa t-seachtain
Sead ta an sam*h*rad a teac*h*t 7
aimsir na gaolainne a teac*h*t. Is
doca na tiocf*h*air i-n (aoc*h*ar) i
m-bliad*h*na. Ní b*h*f*h*uaireas aon
tuairisg ó Mr Best o s*h*oin. Is doca
na cuíṁníon sé i-n aoc*h*ar orm. Ní
doc*h*a g*h*o b*h*f*h*uil a s*h*eolad*h* agat
Ma ta cuir c*h*úg*h*am é go scríob*h*fad
cúg*h*at cupla línne c*h*uige cun*h*
a c*h*ur a n.úm*h*ail do go maiream
fos ac*h* go háirig*h*t*h*e.

Tá súil agam go g-cloisf*h*ead
uait sara fada. Má t*h*eastaig*h*ean
aon f*h*ocal uait scríob*h*aig c*h*úm 7
beid*h* át*h*as orm tú a f*h*reagairt
Mise do C*h*ara buan

Dierbare vriend,
Ik heb je ansichtkaart ontvangen
en ik werd er bijzonder blij van
om van je te horen. Ik bied je mijn verontschuldigingen
aan dat ik je niet eerder schreef. Wellicht veronderstel
je dat het zó was dat ik je gewoon vergeten was. Oh,
helemaal niet.
Het was alleen zo dat ik je adres kwijt was geraakt en
ik kon jou niet schrijven zonder je adres.
Dus, hoe gaat het met je sindsdien of leef je überhaupt
nog? Ik dacht dat ik nooit

twee

meer van je zou horen. Hoe is je voortgang
met het Iers? Ik hoop
dat je goede voortgang maakt.
Het weer is erg nat en koud.
Ik veronderstel dat je geen
woord Iers hebt gesproken sindsdien, en, als je dat wel
gedaan hebt, wie was er dan geweest om je te
antwoorden?
Geef je nu ook Ierse les?
Ik zou graag bij je zijn
om met je te converseren maar helaas liggen er
vele voetstappen tussen ons.
Ik werk nog steeds bij de post

(drie)

voor acht shilling per week.
Welnu, de zomer komt eraan en
de tijd van het Iers komt eraan. Ik
veronderstel dat je (helemaal) niet zal komen
dit jaar. Ik heb niks gehoord
van meneer Best. Ik denk
dat hij zich mij niet meer herinnert. Jij hebt
zeker niet zijn adres?
Als je het hebt, stuur het mij dan zodat ik
je een paar regels kan schrijven voor hem
om hem eraan te herinneren dat we zeker
nog steeds in leven zijn!

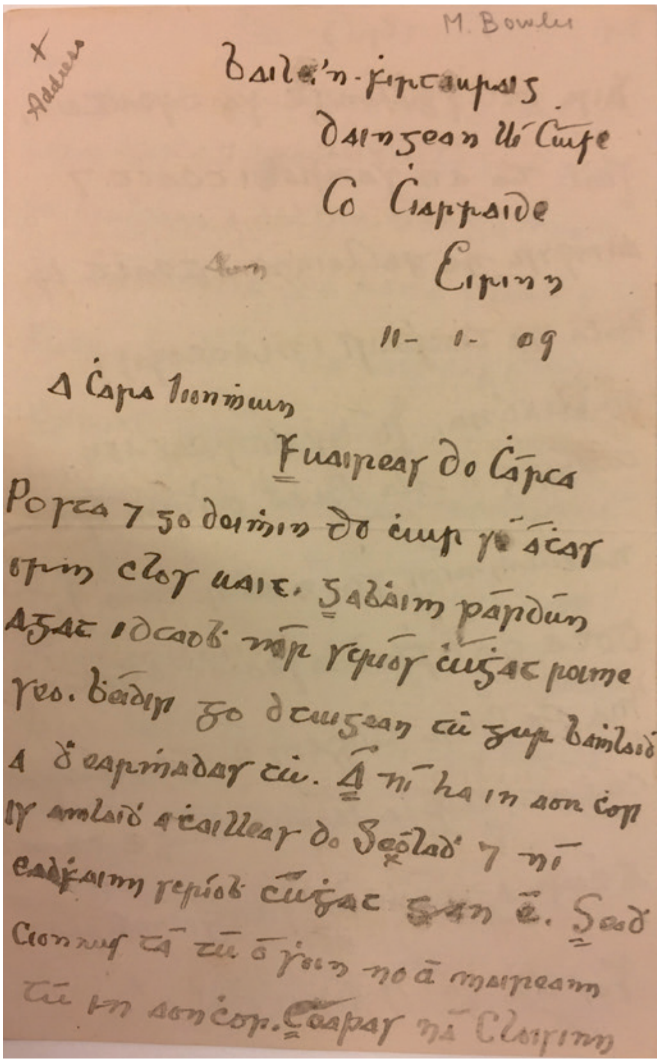
Ik hoop van je te horen
binnenkort. Als je een woord
zoekt, schrijf me en
ik zal je met genoegen antwoorden.
Ik ben je standvastige vriend

Mr Maurice Bowler
Smerwick
Ballyferriter
Dingle
Co Kerry
Ireland

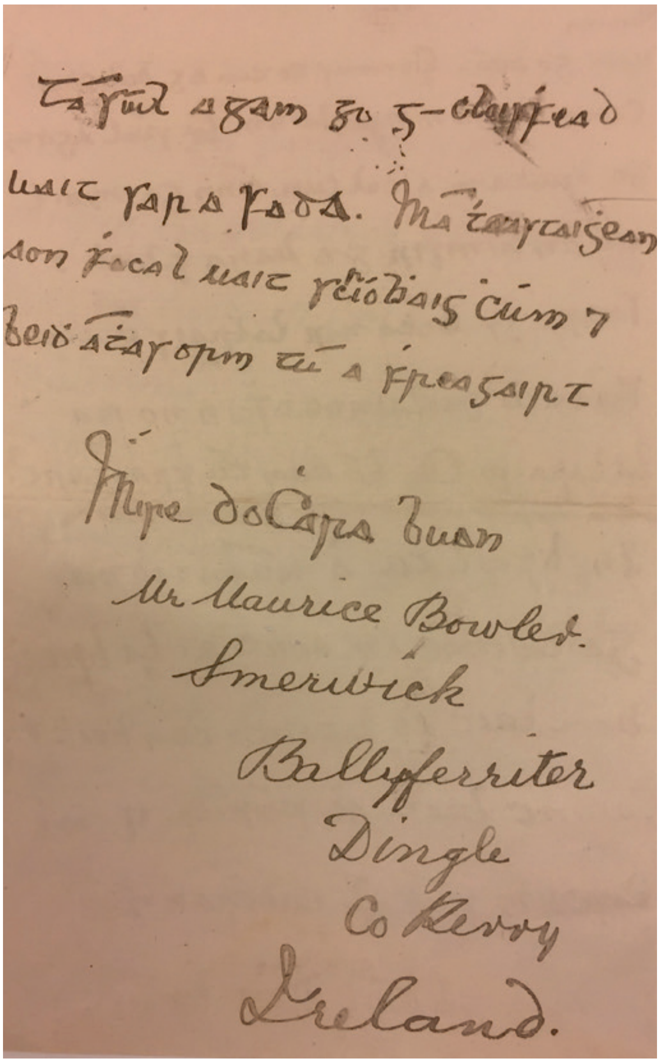
De Ballyferriter notitieboekjes

In de Collectie Van Hamel in de Universiteitsbibliotheek Utrecht bevinden zich twee handgeschreven notitieboekjes van Van Hamel over Modern Iers. Eén van deze boekjes, getiteld 'Notes Ballyferriter', bevat achttien pagina's handgeschreven aantekeningen over het Modern Iers. Dit boekje bevat ook Van Hamels handtekening en is gedateerd 8 augustus [19]08. Het tweede boekje, getiteld 'Nieuwiersch II', bevat 25 beschreven pagina's – meestal alleen de rechterzijde maar tegen het einde zijn beide pagina's gebruikt. De aantekeningen bestaan vooral uit Ierse vocabulaire uit Douglas Hyde's *Cois na teineadh* ('Beside the fire', eerste druk 1890) met Nederlandse vertaling.[9] Interessant is dat Van Hamel de titel van dit boek vertaalt als 'Besides the fire'. Wellicht is de <s> aan het eind van dit woord een spelfout, of wellicht was Van Hamel onbewust beïnvloed door de <s> in de Ierse titel (*Cois na teineadh* of *Le h-ais na teineadh*).

Het Ballyferriter notitieboekje bevat Ierse woorden en uitdrukkingen met een Nederlandse of Engelse vertaling. Het is niet altijd duidelijk of deze woorden en uitdrukkingen neergepend zijn door Van Hamel terwijl hij luisterde naar gesprekken of dat ze opgeschreven zijn in een onderwijssetting. De spelling van sommige woorden lijkt erop te wijzen dat het om het eerste scenario gaat, aangezien Van Hamel afwijkt van de standaardorthografie: *naevóg* voor *naomhóg* 'kano', *mweel* voor *moill* 'vertraging', *píke féir* voor *píce féir* 'hooivork', en *ballabhán* voor *balbhán* 'dom persoon' met de epenthetische klinker die normaal niet gespeld wordt. De spelling *cuinn* voor *cuing* 'juk' is ook interessant, aangezien deze uitspraak specifiek wijst op het Munster dialect. Voor 'sprinkhaan' geeft Van Hamel ons het Ierse *plibigitire*, bestaande uit het woord *plib-* met de toevoeging van *gitere* [*geataire*], een synoniem van *luachair* 'riet'. Dit woord zit niet in mijn eigen vocabulai-

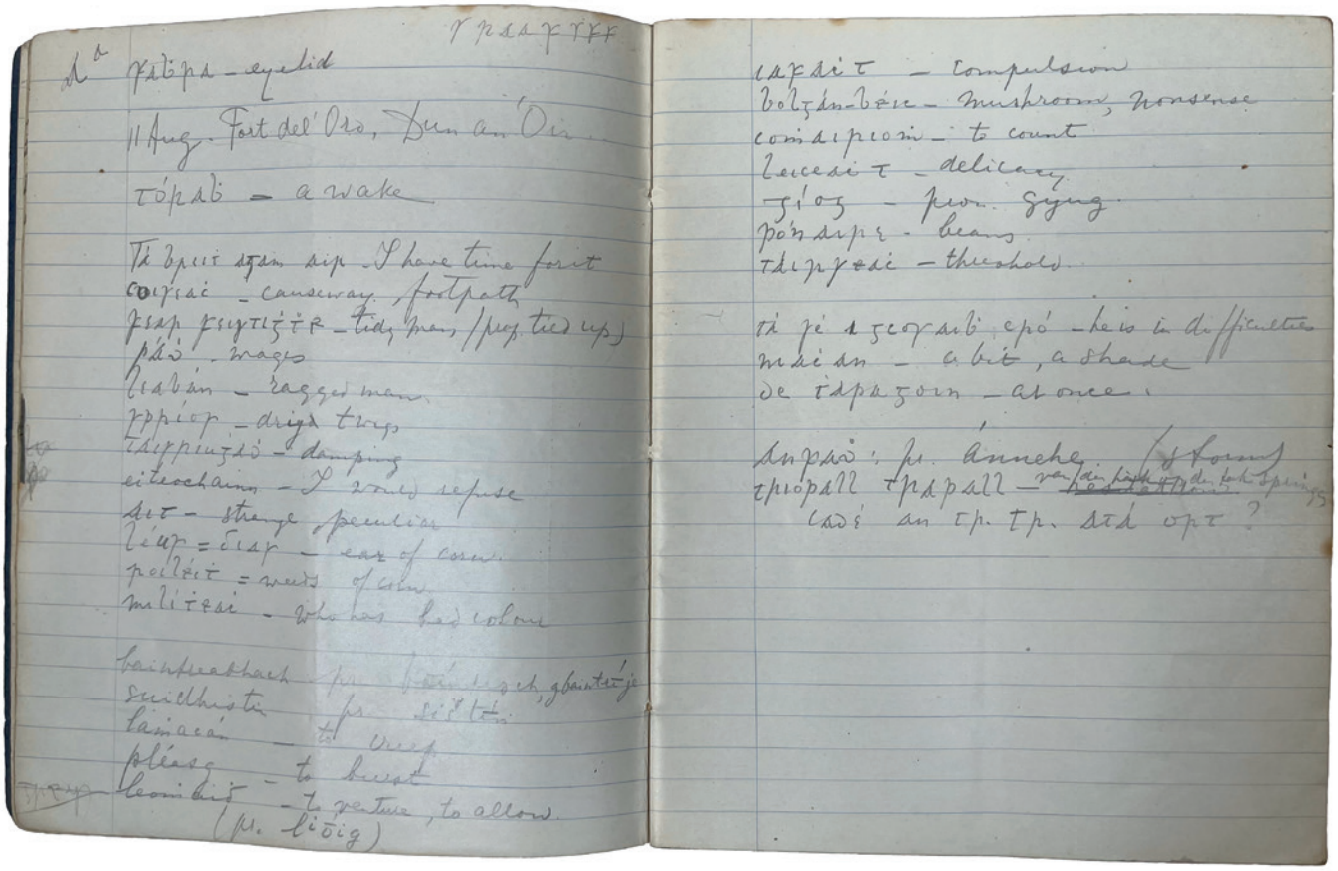

M. Bowler

11- 1- 09

Mr Maurice Bowler.
Smerwick
Ballyferriter
Dingle
Co Kerry
Ireland.

Afb. 1. Eerste en laatste pagina van de brief van Bowler aan Van Hamel. Den Haag, Nationaal Archief, 2.21.081 (Archief van J.A. van Hamel), nr. 297.

9 Hier wil ik graag opnieuw dr. Bart Jaski van de Universiteitsbibliotheek Utrecht bedanken voor het beschikbaar maken van deze notitieboekjes.

Afb. 2. Ballyferriter notitieboek, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Archief Van Hamel, E 12.

re, maar ik kom dan ook niet uit Baile an Fheirtéaraigh. Het Ó Dónaill Iers-Engels woordenboek geeft voor een vergelijkbaar woord ook een andere vertaling, namelijk *pilib an gheataire* ‘langpootmug’.[10] Het lijkt er dus op dat het woord dat Van Hamel heeft neergepend een combinatie is van *plib an gheataire* ‘langpootmug’ en *plibín [pilibín] eitre* ‘sprinkhaan’.[11]

An crann géagach/De vertakte boom

In 1925 publiceerde Van Hamel een vertaling van een Modern Ierse verhalenbundel geschreven door Pádraic Ó Conaire (1882-1928), met als Nederlandse titel *De vertakte boom*.[12] Dit is een letterlijke vertaling van de Ierse titel van Ó Conaire’s boek, *An crann géagach* (1919). In de korte introductie die Van Hamel schreef, de ‘Voorrede van den vertaler’, zegt hij dat dit het eerste werk in het Modern Iers is dat in Nederlandse vertaling verschijnt. Hij noemt verder Peadar Ó Laoghaire’s roman *Séadna* als het beginpunt van de moderne Ierstalige literatuur, en wijst ook op de rol van de Conradh na Gaeilge (de Gaelic League, opgericht in 1893) en Douglas Hyde in het aanwakkeren hiervan. Dit is ook te zien in de opdracht van *An crann géagach*, aangezien deze aan Hyde gericht is (*An craoibhín aoibhinn*, ‘de fijne kleine tak’), wat getrouw vertaald is door Van Hamel. Van Hamel vermeldt ook nog de successen die de Gaelic League behaald had met het oprichten van zomerscholen in de Gaeltacht en de grote steden, met name Dublin, en noemt ook het werk van Pádraig Mac Piarais (Padraic Pearse) in dit verband. Hij besteedt in de inleiding ook aandacht aan de andere verzamelingen van korte verhalen die Ó Conaire schreef (p. vi): *Nóra Mharcais Bhig* (‘Nora van Kleine Marcas’) (1909), *An sgoláire bocht* (‘De arme scholier’) (1914), *Seacht mbuaidh an Eirghe Amach* (‘De zeven gloriën van den Opstand’) (1918), *Síol Éabha* (‘De stamlijst van Eva’) (1922), *Béal an uaignis* (‘De mond van de eenzaamheid’) (1921), *Cubhar na dtonn* (‘Het schuim der golven’) (1924) en de roman *Deoraidheacht* (‘Ballingschap’) (1910). Van Hamel classificeert *An chéad chloch* (‘De eerste steen’) (1914) als een ‘bundel oostersche studiën’ en *Tír na n-Iongantas* (‘Het land der wonderen’) (1900) als een ‘romantisch sprookje’.[13]

10 Zie *Teanglann.ie*, s.v. Pilib (https://www.teanglann.ie/ga/fgb/pilib (geraadpleegd op 18-12-2022)).
11 Zie bijvoorbeeld www.potafocal.com, s.v. *Pilibín eitre* (geraadpleegd op 18-12-2022).
12 Van Hamel 1925b.
13 Veel van deze literaire werken zijn te vinden in de Collectie Van Hamel in de Universiteitsbibliotheek Utrecht, en sommige van hen zijn gedigitaliseerd, zoals *Béal an uaignis, An crann géagach*, en *Seacht mbuaidh an Éirghe Amach*.

Waarom koos Van Hamel ervoor om juist *An crann géagach* in het Nederlands te vertalen? 'In zijn eenvoudig en algemeen menschelijk karakter leent het zich bijzonder goed voor een eerste kennismaking met een letterkunde, die ons Nederlanders nog geheel vreemd is'.[14] Om een beeld van de auteur te schetsen voor de Nederlandse lezer, vertaalt Van Hamel ook nog een beschrijving van Ó Conaire die door zijn vriend F. R. Higgins geschreven was .[15] Deze vriend schreef ook de elegie van Ó Conaire in 1929.[16] Van Hamels eigen exemplaar van *An crann géagach* (2de editie, 1920) bevindt zich in de Collectie Van Hamel in de Universiteitsbibliotheek Utrecht. De bibliotheek heeft dit exemplaar gedigitaliseerd, en hierin is te zien dat het boek aantekeningen in potlood bevat die naar ik aanneem door Van Hamel gemaakt zijn.[17]

Van Hamel vertaalde Ierse plaatsnamen in *An crann géagach* niet, wat een wijs besluit is geweest. In plaats daarvan koos hij ervoor om de Engelse vertaling van een plaatsnaam in de voetnoten te geven, zoals Ballyvaughan voor Baile Uí bhFíocháin.[18] In het korte verhaal 'Mijn zwart ezeltje' (*M'Asal beag dubh*) geeft hij de glosse 'Kenmare' voor de plaatsnaam Cinn Mhara. Dit is echter niet geheel correct, aangezien de Engelse naam van Cinn Mhara 'Kinvara' is, een kustdorpje in het zuiden van County Galway. Kenmare ligt daarentegen in Killarney, County Kerry, en heeft de niet-verwante Ierse naam Neidín. Voor de naam Cill Eoghnáin in het korte verhaal 'De vrouw aan het venster' (*An bhean bhí ag an bhfuinneóg*) geeft hij de Engelse naam Killonan. Echter, Killonan in Limerick is afgeleid van het Ierse Cill Lonáin 'de kerk van (Sint) Lonán'. We moeten er in deze gevallen rekening mee houden dat sommige Engelse versies van Ierse plaatsnamen bekend staan om hun ondoorzichtigheid, des te meer voor mensen van buiten Ierland, en we kunnen Van Hamel deze onjuistheden dan ook vergeven.

Wetenschappelijke interesse in het Munster Iers

In 1926 keerde Van Hamel op papier terug naar het Munster Iers. Dat jaar publiceerde hij het artikel 'De accentuatie van het Munster-Iersch', inclusief een korte Engelstalige samenvatting.[19] In zijn introductie schrijft hij het volgende:

> De geschiedenis van de Ierse dialecten zal wel nooit eenigszins uitvoerig geschreven kunnen worden. Wij moeten al onze feitenkennis putten uit de levende taal.

In een voetnoot in het artikel bedankt hij informanten 'die het Iersch "van de wieg af" gesproken en het daarna zuiver bewaard hebben'. Hij bedankt ook zijn vroegere docent in Ballingeary, Tadhg Ó Scannaill 'aan wien ik er prijs op stel hier mijn dank uit te spreken voor het vele, dat hij mij geleerd heeft. Maar hij is niet de eenige, aan wien ik mij verplicht voel'.

T. F. O'Rahilly, auteur van *Irish dialects past and present* (1932), noemt Van Hamel noch dit artikel, maar hij schrijft het volgende in een voetnoot (p. 83, n. 1) in het inleidende hoofdstuk over 'Accentuation' (83-85) dat voorafgaat aan een bespreking van 'The accent in Southern Irish' (86-98):

> Dit hoofdstuk en verschillende hoofdstukken die hierop volgen zijn samengevat uit een gedetailleerde (en vooralsnog ongepubliceerde) verhandeling over 'The Accentuation of Gaelic', welke ik heb samengesteld in de jaren 1915-1916. Dit is het vermelden waard aangezien een of twee vrienden in wiens handen deze verhandeling enige tijd heeft doorgebracht er zo in geïnteresseerd waren dat ze vooruitliepen op mijn publicatie van enkele onderdelen hiervan.[20]

Van Hamels artikel is ook opvallend afwezig in het anderszins zeer nauwkeurige en complete hoofdstuk van Seán Ua Súilleabháin over Munster Iers in *Stair na Gaeilge* (McCone et al. 1994).

Ogam uit Ballyferriter

Ten slotte heeft Van Hamel op de laatste pagina van de 'Ballyferriter notes' (1908) een ruwe schets en transcriptie van de Ballinrannig (Baile an Reannaigh) ogam-steen toegevoegd. Deze steen kijkt uit op Smerwick Harbour in het dorp Cillvickillane (Cill Mhic Uílein), dat onge-

14 Van Hamel 1925b, v.
15 Van Hamel 1925b, vi-viii.
16 Dit gedicht is gedeeltelijk uitgegeven in Denvir 1978, 3-4. Een biografische schets van Ó Conaire in het Iers is te vinden op Ainm.ie, s.v Ó Conaire, Pádraic (www.ainm.ie (geraadpleegd op 2-12-2022)), maar ook in het Engels via de *Dictionary of Irish biography*, s.v. Ó Conaire, Pádraic (https://www.dib.ie/biography/o-conaire-padraic-a6314 (geraadpleegd op 2-12-2022)). Het is in de context van deze bijdrage wellicht interessant om te weten dat Ó Conaire, toen hij aan het Blackrock College studeerde (vanaf 1898), in dezelfde klas zat als T. F. O'Rahilly en Éamon de Valera. Voor de relatie tussen Van Hamel en T. F. O'Rahilly, zie hieronder. Een standbeeld van Ó Conaire, gemaakt door Albert Power (1881-1945), werd in 1935 onthuld op Eyre Square in Galway door Éamon de Valera toen hij president was van de Executive Council of Ireland (hij werd in 1937 *taoiseach*). Het beeld bevindt zich nu in het stadsmuseum van Galway. Of Van Hamel en de Valera elkaar ooit ontmoet hebben is mij niet duidelijk. Zeven jaar na de dood van Van Hamel, in 1952, zou de Valera een aantal maanden in Utrecht doorbrengen voor specialistische oogoperaties in de Oogkliniek (het gebouw waar zich nu het Eye Hotel bevindt).
17 Zie de Digitale Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Utrecht via https://utrechtuniversity.on.worldcat.org/oclc/815624820 (geraadpleegd op 3-3-2023).
18 Baile Uí Fhíocháin in *De vertakte boom*. Deze plaatsnaam in County Clare wordt nu doorgaans geschreven als Baile Uí Bheacháin.
19 Van Hamel 1926a, 323-324.
20 'The present chapter and several of those that follow are summarized from a detailed (and still unpublished) treatise on 'The Accentuation of Gaelic' which I compiled in the years 1915-1916. This fact may be worth mentioning here because one or two friends in whose hands the work remained for some time have been so interested in it as to anticipate me in giving publicity to certain of its contents'. Zie Ó Sé 1997, 191. Mijn dank gaat uit naar dr. Brian Ó Catháin van de National University of Ireland Maynooth, die mij een aantal jaar geleden op dit citaat wees.

veer een kilometer ten westen van Ballyferriter ligt.[21] Volgens Damian McManus behoort deze inscriptie tot de vroegste ogam-inscripties, aangezien het geen klinkeraffectie laat zien en het daarmee tot de eerste helft of vroege tweede helft van de vijfde eeuw gedateerd kan worden.[22] Van Hamels transcriptie luidt: CONAMAQQICORBLIMAQQI…S, waarbij hij zijn twijfel aangeeft over de onderstreepte letters, die gelezen kunnen worden als BB (twee keer een B-parallel streep rechts van de basislijn) of als een L (twee L-parallel strepen rechts van de basislijn die dichter bij elkaar staan). In zijn ontleding van de lezing heeft Van Hamel zowel de B als de L doorgestreept. Tegenover de lezing van Van Hamel van de eerste naam CONAMAQQI (‘van Conmac’) met een *o* en klinkeraffectie, staat de lezing van een aantal recentere wetenschappers na Macalister (d.w.z. McManus in 1991, Gippert in 1978-1981) die de naam als CUNAMAQQI transcribeerden. Andere vroege transcripties (Windele 1848; Brenan 1871; Ferguson 1887) lezen net als Van Hamel de naam met een O.[23]

We kunnen al met al zeggen dat, terwijl Van Hamel Iers leerde en sprak tijdens ‘de tijd van het Iers’ (*aimsir na Gaolainne*) aan de kust van Smerwick Harbour (Cuan Ard na Caithne) in Ballyferriter, hij zijn ogen ook ferm gericht hield op de eerdere stadia van de Ierse taal.

Bibliografie

- Denvir, Gearóid, *Aistí Phádraic Uí Chonaire* (Cois Fharraige 1978).
- Hamel, Anton Gerard van, zie de bibliografie aan het einde van de bundel.
- Macalister, R. A. S., *Corpus inscriptionum insularum Celticarum [CIIC]*, 2 vols. (Dublin 1945-1949).
- McCone, Kim et al. (red.), *Stair na Gaeilge in ómós do P[h]ádraig Ó Fiannachta* (Maynooth 1994).
- McManus, Damian, *A guide to ogam* (Maynooth 1991).
- O’Rahilly, T. F., *Irish dialects past and present* (Dublin 1932; 1972, herdruk 1976).
- Ó Sé, Diarmuid, ‘Tomás Ó Rathile’, *Léachtaí Cholm Cille* 27 (1997) 177-210.

21 Macalister 1945-1949 (*CIIC*), i, 149-150, nr. 154. Zie Ogham in 3D – Kerry / 154. Ballinrannig VII (dias.ie) (geraadpleegd op 28-3-2023).
22 McManus 1991, 93-94.
23 Voor alle eerdere transcripties, zie TITUS-Ogamica 154 (uni-frankfurt.de) (geraadpleegd op 16-12-2022).

A. G. van Hamel en R. I. Best: beste vrienden?

NIKE STAM

In dit artikel worden verschillende aspecten besproken van de correspondentie tussen Anton Gerard van Hamel en Richard Irvine Best (17 januari 1872 – 25 september 1959), directeur van de National Library of Ireland en beroemd keltoloog. De brieven bieden ons een uniek beeld van Van Hamels sterke vriendschap met Best en diens vrouw Edith Best-Oldham, maar ook van zijn reflecties op het veld en de wereld om hem heen. Dit beeld is veel veelzijdiger dan het beeld dat in eerdere verwijzingen naar deze correspondentie naar voren kwam. Een klein aantal wetenschappers heeft in het verleden namelijk geprobeerd de persoon 'Van Hamel' te duiden aan de hand van de brieven die hij schreef aan Best. Het interessante is echter dat deze duidingen nogal uiteenlopen: zo schrijft Seán Ó Lúing in zijn boek *Celtic studies in Europe* dat uit de brieven van Van Hamel blijkt dat hij een 'sunny and sympathetic nature' had,[1] terwijl Pól Ó Dochertaigh in zijn biografie van Julius Pokorny (1887-1970) schrijft dat Van Hamel 'unbelievable and inappropriately smug' was en dat hij meer 'Deutsch' dan 'Dutch' was.[2] Wat dit ook mag betekenen, het moge duidelijk zijn dat dit niet bedoeld was als compliment! We zien hier dus dat twee verschillende wetenschappers een heel verschillend beeld kunnen schetsen van de persoon Van Hamel, gebaseerd op dezelfde bronnen.

Met het oog op het 100-jarig jubileum van Keltisch in Utrecht, wat wij danken aan Van Hamels toegewijdheid aan de leerstoel Keltisch en het vakgebied van de keltistiek, is het dan ook hoog tijd om zelf eens in deze correspondentie te duiken, om te kijken of we meer te weten kunnen komen over de persoon Van Hamel en over zijn vriendschap met Best. Onthullen de brieven meer over hoe deze twee mannen elkaar ontmoetten, en hoe uitte hun vriendschap zich? Kunnen we ook meer te weten komen over hoe Van Hamel dacht over zijn collega's, over de keltistiek, en over de wereld in het algemeen?

Het corpus

Voordat we naar deze vragen kunnen kijken, hebben we een beschrijving nodig van het corpus: de brieven die Van Hamel aan Best schreef worden bewaard in de National Library of Ireland (NLI) in vier verschillende folders (NLI MS 11004 (7) I-IV), die samen ongeveer 90 brieven bevatten. Ongeveer, omdat het erop lijkt dat

Afb. 1. Impressiefoto van map MS 11004 7 iii, Dublin, National Library of Ireland.

sommige brieven verkeerd zijn gearchiveerd en niet door Van Hamel geschreven zijn. De correspondentie omvat een periode van 32 jaar, beginnend in februari 1908 en eindigend in maart 1940, zo'n twee maanden voor de Duitse inval in Nederland. Het materiaal varieert van korte krabbels op ansichtkaarten tot lange brieven van meerdere pagina's.[3]

Het begin

De eerste brief in de collectie vertelt ons gelijk hoe Van Hamel en Best ooit in contact kwamen: in die brief uit februari 1908 zien we Van Hamel namelijk de zogenoemde 'cold approach' toepassen – als zeer beleefde maar vastbesloten student zou hij graag van Best horen of er mogelijkheden zijn voor buitenlandse studenten om Iers te leren in Ierland:[4]

> Geachte meneer,
> Ik hoop dat u mij de stoutmoedigheid vergeeft van het schrijven van deze brief naar u; ik zou u zeer erkentelijk zijn, als u zo goed zou kunnen zijn mijn vraag te beantwoorden of mijn brief door te sturen naar éénieder die mij meer informatie zou kunnen verstrekken. Ik ben een student van de Teutonische talen en ik zou graag ook wat kennis vergaren over

1 Ó Lúing 2000, 32.
2 Ó Dochertaigh 2003, 107, 151. Zie ook zijn lemma op Ainm.ie: https://www.ainm.ie/Bio.aspx?ID=289 (geraadpleegd op 16-1-2023).
3 Voor de inhoud van de individuele mappen, zie Appendix 1 aan het einde van dit artikel.
4 Deze brief is helaas niet gedateerd met een jaartal, maar in de eerstvolgende brief in mei vertelt Van Hamel dat hij 'only 21' is, wat moet betekenen hij in mei 1908 schrijft, net voor zijn 22e verjaardag in juli van dat jaar (zie Schneiders 2013).

> de Keltische talen en literatuur. Ik heb wat Welsh gedaan, maar mijn Iers, en in het bijzonder mijn Oudiers, is zeer ontoereikend. Het is erg lastig om alles uit boeken te leren, en in dit land hebben we geen docenten Keltisch. Is er een Oudierse zomercursus bij de School for Irish learning die een buitenlander kan bijwonen of, als die er niet is, weet u misschien een andere manier waarop ik deze tekortkomingen kan wegwerken? Wellicht zou ik komende zomer de mogelijkheid hebben om met dit doel een aantal weken door te brengen in uw land. U zou mij zeer van dienst zijn als u mij de juiste manier kan tonen om dit aan te pakken, en ik ben u zeer dankbaar voor elke moeite die u zich zou troosten namens mij. Hoogachtend, A. G. van Hamel[5]

Hoewel we niet weten wat Best geantwoord heeft, kunnen we uit Van Hamels tweede brief van mei dat jaar opmaken dat het een positief antwoord geweest moet zijn, aangezien Van Hamel schrijft dat hij besloten heeft naar de zomerschool te gaan van professor Osborn Bergin (1873-1950).[6] Bergin was destijds professor aan de School of Irish Learning, die in 1903 was opgericht door Kuno Meyer (1858-1919).[7]

Verder schrijft Van Hamel dat hij zal proberen om in augustus in Ierland te verblijven om 'the spoken tongue' te bestuderen. Voor zijn verblijf in Dublin vraagt Van Hamel verdere hulp van Best bij een probleem dat vandaag de dag nog net zo relevant en urgent is als in 1908: 'Aangezien u zo vriendelijk was mij in uw laatste brief uw hulp aan te bieden, ben ik zo vrijpostig u te vragen of u mij enige informatie kan verschaffen over de beste manier om in Dublin te verblijven. Ik ben nog maar 21, en ik zou niet graag grote bedragen uitgeven aan dure hotels of pensions.'[8] Van Hamel heeft het gevoel dat hij met een dergelijk verzoek aan een zo gerenommeerde wetenschapper wellicht wat al te voortvarend is, aangezien hij zijn brief afsluit met '[i]k weet zeker dat ik mij zou moeten verontschuldigen aan u voor mijn vrijmoedigheid, maar ik vertrouw erop dat u dit niet verkeerd zal interpreteren'.[9] Deze aanname van Van Hamel lijkt te kloppen, want een brief die waarschijnlijk dateert uit augustus van datzelfde jaar laat zien dat Van Hamel een zeer hartelijke ontvangst heeft gehad in het huis van Best en zijn vrouw en dat hij hier zeer dankbaar voor is:

> A Chara,
> Aangezien je waarschijnlijk niet weet hoe gastvrij jouw huis geweest is voor mij de afgelopen twee dagen, is het *ceart* dat ik je vertel dat ik het je niet kan vertellen, omdat het zo overweldigend was; wat betreft het eerste deel van mijn bezoek aan Dublin, hier weet je alles van. Alles wat ik kan zeggen is: bedankt voor alles. Hoogachtend, AG. van Hamel[10]

Een levenslange vriendschap

Het lijkt erop dat deze zomer in 1908 de basis is geweest waarop de jarenlange vriendschap tussen Van Hamel en Best is gebouwd.[11] De grote verschillen tussen hen ten tijde van deze eerste brief, zoals het verschil in leeftijd (veertien jaar) en status (Van Hamel was nog student, Best al assistent-directeur van de NLI), verdwijnen geleidelijk in de loop van hun correspondentie als hun professionele vriendschap zich ontwikkelt.

Deze vriendschap uit zich bijvoorbeeld in Van Hamels kwinkslagen naar Best over het feit dat hij niet snel genoeg of niet vaak genoeg terugschrijft. In januari 1912, bijvoorbeeld, schrijft Van Hamel aan Best nadat er (voor zover wij kunnen zien in het archief) drie jaar geen brieven zijn uitgewisseld: 'Ik was echt bang dat je me geheel en al aan het vergeten was'.[12] Hij legt uit hoe belangrijk Bests vriendschap voor hem is, verwijzend naar een cadeau dat hij van hem ontvangen had, wat hij zag als 'een bewijs van je onverminderde vriendschappelijkheid jegens mij [...]'.[13] Er volgen veel vergelijkbare uitroepen en kwinkslagen in latere brieven, zoals in de brief uit 1919 waarin Van Hamel uitroept 'Dit was een snel antwoord! Dat zou je ook eens moeten proberen!';[14] in 1921 verwoordt hij bloemrijk hoe Best doorgaans zijn brieven begint:

5 VH aan R. I. Best (26-2-[1908]), NLI: 'Dear Sir, I hope you kindly will forgive my boldness of addressing this letter to you; I shall be very much obliged to you, if you will have the goodness to answer my request or to pass this letter to anyone who would give me informations. I am a student of Teutonic languages and I should like to acquire also some knowledge of Celtic languages of or and literature. I did some Welsh, but my Irish, especially Old-Irish, is very insufficient. It is so difficult to study everything from books and in this country we have no Celtic teachers. Is there an Old-Irish summerclass in the School for Irish Learning, that a foreigner might follow, or, if there is not, do you know another way to supply this lack? Perhaps I could find next summer the opportunity to spend a few weeks in your country on this purpose. You will oblige me very much indeed by showing me the right way to get on, and I am most thankful to you for any trouble you kindly take on my behalf. Yours faithfully, *A. G. van Hamel.*'

6 Zie ook zijn lemma op Ainm.ie: https://www.ainm.ie/Bio.aspx?ID=122 (geraadpleegd op 16-1-2023).

7 Ó Lúing 2000, 29-30, en Ainm.ie: https://www.ainm.ie/Bio.aspx?ID=164 (geraadpleegd op 16-1-2023).

8 VH aan R. I. Best (27-5-1908), NLI: 'As you kindly offered your help to me in your last letter, I take the liberty to ask you, whether you can give me any informations, what would be the best way to live in Dublin. I am only 21 and I do not want to spend large sums on high class hotels or boarding houses'.

9 VH aan R. I. Best (27-5-1908), NLI: 'I am sure I ought to apologise to you for my boldness, but I trust you will not take it amiss'.

10 VH aan R. I. Best (27-8-1908), NLI: 'As you probably do not know how hospitable your house has been to me last two days, it is *ceart* for me to tell you I can't tell you, because it was so overwhelming; as to the first part of my visit to Dublin, you know all about it. All I can do is to say: Thanks for everything, AG. van Hamel'. Cursief gedrukte woorden geven hier Van Hamels gebruik van *seanchló* (het moderne insulaire lettertype) weer.

11 De keltologe Eleanor Hull nam deel aan de zomerschool van 1909, zie hiervoor Riggs 2015, 24, die ook haar correspondentie met Best bespreekt.

12 VH aan R. I. Best (8-1-1912), NLI: 'I really was afraid you were forgetting me altogether'.

13 VH aan R. I. Best (8-1-1912), NLI: 'a proof of your undiminished friendship towards me [...]'.

14 VH aan R. I. Best (3-3-1919), NLI: 'This was a quick response! You might try to imitate me!'.

> Begon je ooit een brief zonder deze schitterende vertoning van verontschuldigingen voor het onfortuinlijke verzuim in je correspondentie, welke ik ondertussen ben gaan beschouwen als één van je vooraanstaande eigenschappen?[15]

Aan het eind van de brief, echter, lijkt hij toch te denken dat deze opening misschien verkeerd geïnterpreteerd kan worden door Best, aangezien hij afsluit met 'De angst slaat me om het hart, omdat ik deze brief begon met wat een lofzang zou kunnen lijken op je lange periodes van schriftelijke inertie. Dit klopt helemaal niet! Ik zie het als een vervloekte zonde, die geheel opgegeven zou moeten worden!'.[16]

Een ander belangrijk aspect van de vriendschap tussen Best en Van Hamel dat in de brieven naar voren komt, is de hulp die Best regelmatig verleent als Van Hamel iets in het Engels moet schrijven of wil publiceren. Verwijzingen naar het proeflezen van Best beginnen in 1914, wanneer Van Hamel hem de eerste versie van een artikel stuurt. Op zowel 5, 14 als 30 januari schrijft hij Best hierover terug. Uit de laatste brief wordt duidelijk dat Van Hamel enigszins overrompeld was geweest door de hoeveelheid correcties en verbeteringen die Best had opgestuurd, en dat hij bevreesd was dat hierdoor de drukkosten nogal uit de hand zouden kunnen gaan lopen:

> Mijn beste Best, ik kan geen worden vinden om mijn dank uit te drukken voor jouw geweldige lessen in het Engels. De drukker vertelt mij nu echter dat ik niet op deze voet door kan gaan, aangezien deze hoeveelheden correcties het drukken te duur maken [...]. Ik smeek je, hoewel ik dat met tegenzin doe, om niet langer te proberen mijn armzalige kinderpraat bij te schaven met jouw verfijnde eloquentie [...]. Het zal zonder twijfel een enorme opgave voor je zijn om zoveel schendingen van je moedertaal te laten passeren.[17]

Best blijft gedurende Van Hamels carrière stukken voor hem lezen, en Van Hamel blijft werken aan het verbeteren van zijn Engels. Zo lezen we in een brief uit 1919 dat dankzij 'dagelijkse gesprekken met officieren en soldaten op doorreis'[18] zijn Engels waarschijnlijk wel beter is geworden, maar dat Best vast toch nog iets zal vinden om te verbeteren:

> Ik ben bang dat het [Van Hamels Engels] toch jouw censuur niet onveranderd zal kunnen doorstaan. Maar je weet dat ik een dankbare discipel ben, en je hebt plein pouvoir.[19]

In 1932 wordt Best weer uitvoerig bedankt door Van Hamel voor de tijd die hij steekt in het helpen van een vriend:

> Mijn beste Best, toen ik onlangs de proefdrukken ontving van mijn Introduction zag ik hoeveel je gedaan hebt om mijn lamlendige Engels een fatsoenlijke aanblik te geven. [...] Wat zou er van dit alles geworden zijn als jij je er niet mee had bemoeid? Tegelijkertijd realiseer ik me ten volste de last die ik je bezorgd heb. Het enige wat ik kan zeggen is het volgende: ik sta al zo vele jaren bij jou in het krijt, en als mijn verplichting aan jou nog groter is geworden, is dit slechts het natuurlijke gevolg van jouw gebruikelijke bereidwilligheid om je vrienden deelgenoot te maken van jouw successen.[20]

Een ander belangrijk onderdeel van hun vriendschap was de uitwisseling van boeken die vaak als presentjes werden verstuurd, bijvoorbeeld de beroemde editie van *Lebor na hUidre* van Best en zijn kompaan Bergin:

> Beste Best, Ik hoor je zeggen: hoe durf je? Ja, mijn beste vriend, daar ligt jouw schitterende editie van Lebor na hUidhre voor me, en ik weet maar al te goed: ik heb je nooit een woord erover geschreven en je zal wel denken dat ik de ondankbaarste onder de mensen ben of zelfs een barbaar – tenzij je me beter kent (zoals ik per slot van rekening denk te mogen aannemen).[21]

Boeken werden ook naar Van Hamel gestuurd zodat hij ze door kon sturen naar andere keltologen op het continent – een zeer essentiële rol, zeker tijdens de Eerste Wereldoorlog, waarover Van Hamel zegt: 'Ik ben erg trots op mijn positie als neutrale postbode van de Britse en Continentale keltologen'.[22] Best was dan weer

15 VH aan R. I. Best (23-4-1921), NLI: 'Did you ever start a letter without this gorgeous display of excuses of this unfortunate neglect of your correspondence, which, in the meantime, I have learned to appreciate as one of your prominent qualities [...]?'.
16 VH aan R. I. Best (23-4-1921), NLI: 'I am struck with terror because I opened this letter with what might seem a praise of your long periods of scribal inertion. But that is altogether wrong! I regard it as a cursed sin, that should be given up altogether!'.
17 VH aan R. I. Best (30-1-1914), NLI: 'My dear Best, I find no words fit to express my thankfulness for your excellent lessons in English. Now the printer tells me that I must not continue in this way, as these hosts of corrections make the printing too expensive [...]. I must beg you, but though I do it reluctantly, that you should no longer affect to polish over my poor prattle with your refined eloquence [...]. No doubt it will be a tremendous effort for you to let pass so many violations of your mother tongue. Ever yours A.G. van Hamel'.
18 VH aan R. I. Best (03-3-1919), NLI: 'daily conversations with passing officers and soldiers'.
19 VH aan R. I. Best (03-3-1919), NLI: 'I am afraid it [Van Hamel's English] will not be able to pass your censorship unchanged. But you know I am a grateful disciple, and you have plein pouvoir'.
20 VH aan R. I. Best (02-7-1932), NLI: 'My dear Best, when I received the proofs of my Introduction the other day, I saw how much you have been doing for me in giving my wretched English a decent aspect. [...] What would have become of it all if you had not interfered? But at the same time I fully realise the trouble I gave you. All I can say is this: I have been in your debt for so many years, and if the debt has increased, it is only the natural consequence of your usual readiness to give your friends the benefit of your own accomplishments'.
21 VH aan R. I. Best (19-12-1929), NLI: 'Dear Best, I hear you saying: how dare you? Yes, my dear friend, there is your wonderful edition of Lebor na hUidhre lying before me, and I know it but too well: I never wrote you a word about it and you must have taken me for the most ungrateful of human beings and perhaps even for a brute – unless you know me better (as, after all, I think I may assume). [...]'. Dit exemplaar (Best en Bergin 1929) is nu UBU, Van Hamel 250, met daarin de opdracht voor VH van Bergin en Best, zie Uit het Broek 2020.
22 VH aan R. I. Best (09-9-1914), NLI: 'I am very proud of my position as a neutral post-officer among the British & Continental Celtists'.

in staat om voor Van Hamel te informeren of boeken die hij in Ierland besteld had nog geleverd zouden worden:

> Mijn beste Best, Zou je ervoor kunnen zorgen dat ik één van de meest dankbare wezens word? Ik bestel altijd mijn Ierse boeken bij The Irish Bookshop, 45 Dawson Street, en zij sturen ze altijd meteen op. [...] Zou je zo goed kunnen zijn hiernaar te informeren? [...] Mijn onuitputtelijk dank![23]

De sterke band tussen Van Hamel en Best komt dus uit een aantal zaken naar voren: de uitwisseling van vriendendiensten en cadeaus, en de humorvolle benadering van Van Hamel richting Best over zijn langere periodes van stilte.

Edith Best-Oldham

Uit Van Hamels brieven blijkt echter dat hij niet alleen een warme band onderhield met Best zelf, maar ook met Bests echtgenote, Edith Best-Oldham (1865-1950). Zij was een professioneel muzikante en iemand met een zeker statuur in de Gaelic League.[24] Van Hamel sluit altijd zijn brieven af met de beste wensen aan Best en zijn vrouw. Nu zou dit nog een beleefdheidsformule kunnen zijn geweest, maar Van Hamel haalt in zijn brieven ook vaak herinneringen op aan de muziek die hij samen met haar gemaakt heeft tijdens een verblijf in Ballyferriter (in 1908) – ook Van Hamel was namelijk een verdienstelijk muzikant en speelde graag de viool. In 1912 schrijft hij bijvoorbeeld 'noch zal ooit in het niets verdwijnen de fantastische Brahmsvertolking van je echtgenote', en 'vertel Mrs. Best alsjeblieft dat ik alle sonata's en concerto's van Brahms en Beethoven kan spelen, dus ik hoop dat we een geweldige tijd hebben, de volgende keer dat ik naar Baile Átha Cliath kom'.[25] In andere brieven vertelt hij welke muziekstukken hij aan het bestuderen is en dat hij troost vindt in het spelen van de viool, met name na de dood van Kuno Meyer ('Wens je vrouw het beste van mij. Zeg haar dat ik een beroemde vioolspeler geworden ben! Het houdt me overeind op droevige dagen').[26] Hij vertelt ook aan Best dat diens vrouw het misschien interessant zal vinden dat hij een schitterende viool heeft gekocht die ooit eigendom was van de altist van Het Boheems Kwartet. Hij deed deze investering vanwege 'de kwetsbaarheid van alle papieren valuta'.[27] Dit was in 1932, tijdens de wereldwijde economische crisis.

Daarnaast lijken er ook een aantal aanwijzingen te zijn dat Van Hamel een aparte correspondentie heeft gehad met Edith Best. In 1920 bijvoorbeeld, toen bekend werd dat Best professor zou worden aan de NLI, schrijft Van Hamel: 'Ik was zeer verheugd om van je vrouw te horen dat jou eindelijk de eer toegekend wordt die je al jaren verdiende'.[28] In 1931 heeft hij blijkbaar een bezoek van Best aan Nederland gemist, maar Edith Best heeft hem gerustgesteld: 'Het was een vreselijke teleurstelling voor me dat ik jullie bezoek aan Holland gemist heb. Maar het deed me goed om van je vrouw te horen dat jullie samen terug zullen komen'.[29] Hoewel er geen brieven van Van Hamel te vinden zijn in het persoonlijke archief van Edith Oldham-Best, bevat de collectie van Richard Best wel één ansichtkaart die gericht is aan Edith Best, vanuit Dublin geschreven door Van Hamel toen het echtpaar in augustus 1930 zelf afwezig was:

> Beste mevr. Best, Heel hartelijk dank voor de kaart. Ik vrees dat jullie erg wild weer hebben, het is zelfs erg koud in Dublin vandaag. Maar dit doet er weinig toe, als de zeelucht het gewenste effect heeft op de gezondheid van je echtgenoot. Het zal ook jou vast goed doen. [...] Gelukkig heb ik veel werk verzet met mijn Ierse teksten, ik hoop morgen de laatste hand te leggen aan mijn kopie van de Nennius-recensie, en zal daarna nog tijd over hebben voor iets anders. Mijn bezoek aan Eóin Mac Néill was zeer bevredigend; hij lijkt bereid om de Nennius op te nemen in de Manuscripts Commission reeks. Dublin wemelt op het moment van de Keltologen. Het jonge Amerikaanse stel, van wie ik de naam vergeet, is charmant; ik gaf haar mijn programma van het Congres. Dan is er ook nog dr. Hull met wie ik al veel had gecorrespondeerd. Ik zie ook mr. Weenink en mevr. Van Stockum vaak. Dus ontbreekt het mij aan niks afgezien van jullie en zonneschijn; gelukkig heb ik de goede herinneringen aan de week voordat jullie vertrokken nog. Ik vertrek zelf de 22e. Met de hartelijkste groeten voor jullie beiden, AGvanHamel[30]

23 VH aan R. I. Best (15-11-1924), NLI: 'My dear Best, Would you enable me to become the most grateful of human beings? I always order my Irish books from the Irish Bookshop, 45 Dawson Street, and they always send them at once. [...] Would you be so obliging as to inquire? [...] No end of thanks! [...]'.

24 Zie voor meer informatie bijvoorbeeld de *Dictionary of Irish biography:* https://www.dib.ie/biography/best-edith-a0633 (geraadpleegd op 30-6-2022).

25 VH aan R. I. Best (08-1-1912), NLI: 'nor will ever pass into nothingness your wife's excellent Brahms-playing'; 'please tell Mrs. Best I can play all Brahms' and Beethoven's sonatas and concerto's, so I hope next time I come to Baile Átha Cliath we will have a grand time'.

26 VH aan R. I. Best (11-11-1919), NLI: 'Give my best regards to your wife. Tell her I have become a famous fiddler! It keeps me up in days of affliction'.

27 VH aan R. I. Best (17-5-1932), NLI: 'the frailty of all paper values'.

28 VH aan R. I. Best (06-6-1920), NLI: 'I was but too glad when I heard from your wife that at last you will be granted an honour, which you have deserved already for years'. De brief is in het algemeen erg leuk en refereert aan een bijnaam voor Best als Kuno Meyers 'infixed pronoun, now an analytic personal pronoun of a most independent and distinguished position among Celtic scholars'.

29 VH aan R. I. Best (20-4-1931), NLI: 'It was a very great disappointment to me to miss your visit in Holland. But I was glad to hear from your wife that you will come back together'.

30 VH aan R. I. Best (13-8-1930), NLI: 'Dear Mrs. Best, Many thanks for your card. I am afraid you are having very boisterous weather, it is even usually cold at Dublin to-day. But this matters little if the sea-air has the much desired effect upon your husband's health. It will be good for yourself, too. [...] Fortunately I have got on very well with my Irish texts, I hope to finish copying the last Nennius-recension to-morrow, and shall have time to do something else still. My visit to Eóin Mac Néill had very satisfactory results; he seems willing to take the Nennius for the Manuscripts Commission. Dublin is full of Celtic scholars now. The young American couple, whose name I forget, is charming; I gave her my programme for the Congress. Then there is Dr. Hull with whom I had corresponded a good deal. I am also seeing much of Mr. Weenink and Mrs. Van Stockum. Thus nothing fails me except you and sunshine; fortunately, I

Afb. 2. Foto van een aantal keltologen voor de School of Irish Learning, 1913. Van links naar rechts, beginnend met de bovenste rij, links bovenaan: J. H. Loyd (Seosamh Laoide, 1865-1939), Maud Joynt (ca. 1868-1940), Eleanor Knott (1886-1975), R. I. Best; onderste rij: A. G. van Hamel, Annie Power (1889-1963), Holger Pedersen (1867-1953), William O'Brien (1881-1968) en Tadhg Ó Donnchadha (1874-1949). Copyright van de National Library of Ireland (MS 49,860/8), zie https://catalogue.nli.ie/Record/vtls000647830 (geraadpleegd op 26-3-2023).[31]

Het is opvallend om te lezen dat Van Hamel hier met Edith Best over de keltistiek in Dublin praat als tegen een echte insider. Naast het feit dat de brief waarschijnlijk ook gelezen zou worden door Richard Best, lijkt het toch aan te geven dat Edith Best zeer betrokken was bij de wereld van haar echtgenoot en goed op de hoogte was van alle ins en outs.

Hoewel het archief van Edith Best dus geen geschreven brieven van Van Hamel bevat, bevat het wel iets anders: een foto waarop Van Hamel samen met andere keltologen is vastgelegd bij de School of Irish Learning in 1913. Het bijzondere aan deze foto is dat er net binnen het frame een kinderwagen te zien is, waar Van Hamel vertederd in kijkt.

Het feit dat we in het archief van Edith Best niks kunnen vinden aan brieven van Van Hamel, wil niet zeggen dat ze er niet meer zijn. Ó Lúing, bijvoorbeeld, vond een korte kaart van Van Hamel aan mevrouw Best in de archieven van Kuno Meyer in de NLI,[32] dus verder onderzoek in de archieven van deze keltologen zal zich zeker lonen.

Van Hamel en de keltologen (m/v)

De brieven van Van Hamel vertellen ons dus veel over zijn warme band met zowel Richard als Edith Best, maar uiteraard kunnen ze ons nog een hoop meer vertellen. Zo komen we veel te weten over hoe Van Hamel dacht over de keltistiek in het algemeen en over zijn collega's binnen de keltistiek in het bijzonder.[33] Naast de vele beroemde mannelijke collega's van Van Hamel, zoals Rudolf Thurneysen (1857-1940),[34] Kuno Meyer, en Osborn Bergin, komen we ook de in de geschiedschrijving toch wat onderbelichte vrouwelijke collega's en studenten van hem tegen. De wetenschap in de periode van deze brieven, tussen 1908-1940, was niet bijzonder gastvrij voor vrouwen. Toch vinden we verschillende verwijzingen naar en aanbevelingen van vrouwelijke wetenschappers of studenten in Van Hamels brieven terug. Alice Stopford Green (1847-1929), een prominente Ierse historica en nationaliste, komt twee keer kort voor in zijn brieven.[35] Twee vrouwelijke studenten, een mej. Stassen en een naamloze studente, worden door Van Hamel geprezen als respectievelijk 'een van onze meest briljante studenten' en 'een aardige jonge vrouw':

have the very pleasant recollections of the week before you went away. I must be leaving on the 22nd. With my best regards to you both, AGvanHamel'. De personen die genoemd worden in deze brief zijn de volgenden: Eóin Mac Néill (1867-1945), https://www.ainm.ie/Bio.aspx?ID=452 (geraadpleegd op 26-3-2023); Vernam Hull (1895-1976), https://www.ainm.ie/Bio.aspx?ID=627 (geraadpleegd op 26-3-2023); I. R. A. W. Weenink (zie Gerritsen 2019, 109-110); Hilda van Stockum lijkt familie van Van Hamel te zijn aan de kant van zijn oom Antonius Gerardus van Hamel, die getrouwd was met Clara Maria van Stockum. Haar broer Abraham van Stockum (1864-1953) was de vader van Hilda.

31 J. H. Loyd: https://www.ainm.ie/Bio.aspx?ID=25 (geraadpleegd op 16-1-2023). Maud Joynt: https://www.ainm.ie/Bio.aspx?ID=261 (geraadpleegd op 16-1-2023); Eleanor Knott: https://www.ainm.ie/Bio.aspx?ID=146 (geraadpleegd op 16-1-2023); Annie Power: https://www.dib.ie/biography/power-ann-nancy-wyse-a7459 (geraadpleegd op 16-1-2023); Holger Pedersen: https://www.ainm.ie/Bio.aspx?ID=671 (geraadpleegd op 16-1-2023).

32 Ó Lúing 1991, 195, verwijzend naar NLI, MS 11,002. De correspondentie handelt zich om de gezondheid van Kuno Meyer, die in Amerika betrokken was geweest bij een ernstig ongeval.

33 Vooral Van Hamels betrokkenheid bij Kuno Meyer en zijn familie komt naar voren uit de brieven en verdient eigenlijk een eigen artikel. Van Hamels brieven beschrijven in detail de radicalisatie van Meyer als Duits nationalist en de wissel die dit trekt op hun vriendschap en de relaties die Meyer had met andere keltologen. Van Hamel schrijft bijvoorbeeld dat Holger Pedersen weigerde om nog met Kuno Meyer te werken en dat hij zich verbaasd had over dit gepassioneerde statement van de anders zo rustige wetenschapper, 'who used to rehearse his lectures in the Blackrock tram!' – VH aan R. I. Best (09-9-1914), NLI.

34 Zie Ainm.ie: https://www.ainm.ie/Bio.aspx?ID=476 (geraadpleegd op 16-1-2023).

35 Voor meer informatie, zie haar lemma in de *Dictionary of Irish biography*: https://www.dib.ie/biography/green-alice-sophia-amelia-stopford-a3602 (geraadpleegd op 30-6-2022). VH aan R. I. Best (07-10-1914), NLI (over haar kok in Berlijn, met wie ze geen contact meer kon krijgen) en VH aan R. I. Best (27-8-1919), NLI (verwijzend naar een bezoek van haar aan Dublin).

> Mag ik mej. Stassen aan je voorstellen. Ze komt binnenkort naar Ierland om haar Ierse studies voort te zetten en om een proefschrift voor te bereiden. Ze heeft een tijd in West Cork doorgebracht en spreekt wat Iers; tegelijkertijd is ze ook in staat om vroege Ierse teksten te lezen. [...] Ze is een goed taalkundige en was één van onze meest briljante studenten.[36]

> Beste Best, Een jonge vrouw, een student aan de Universiteit van Amsterdam, schrijft haar dissertatie over Anglo-Iers toneel, met name W. B. Yeats. Ik heb haar geadviseerd naar Dublin te gaan komende zomer om in de Bibliotheek te werken. Wellicht zal ze tegelijkertijd ook deelnemen aan de zomerschool. [...] Ze zou het bijzonder op prijs stellen als ze voorgesteld kon worden aan een andere jonge vrouw in Dublin, met wie zij af en toe zou kunnen corresponderen, om informatie te verkrijgen waar zij hier geen toegang tot heeft (kleine tijdschriften etc.). Ze is een zeer vriendelijke jonge vrouw, en ik weet zeker dat ze discreet zal zijn en graag een tegendienst zal verlenen.[37]

De naamloze studente in deze brief moet Rebecca Pauline Christine Brugsma (1889-1968) zijn, wier dissertatie *The beginnings of the Irish revival* in 1933 uitkwam;[38] Miss Stassen blijft vooralsnog onbekend.[39] Dr. Caroline Henriette de Jonge (1886-1972), één van de eerste vrouwelijke museumdirecteuren van Nederland, komt voorbij omdat ze graag zou samenwerken voor een tentoonstelling over vroeg-Christelijke kunst in het Centraal Museum Utrecht.[40] De Ierse keltologe Eleanor Knott wordt ook genoemd omdat ze fungeerde als proeflezer voor delen van Van Hamels werk.[41] Hoewel hij niet onverdeeld positief was over al haar correcties en aanvullingen, moest hij schoorvoetend toegeven dat sommigen ervan toch wel nuttig waren geweest.[42] Ook mooi om te vermelden is dat Maartje Draak twee keer voorkomt in zijn brieven: allereerst om Best te laten weten dat zij Dublin zal bezoeken in januari 1938,[43] en daarna om Best te laten weten dat hij blij was dat het bezoek zo goed verlopen was en dat Best haar zo gewaardeerd had:

> Het deed me erg goed dat je een goede indruk hebt gekregen van juffrouw Draak. Ik heb maar zelden zo'n veelbelovende studente gehad, en toch was ik zelf ook verbaasd om te zien hoeveel werk ze had verzet tijdens haar verblijf in Dublin. Ze is bezig een geweldig harde werker te worden en ze zal zonder twijfel wat nuttigs doen in het vakgebied van de Ierse studies. Tegelijkertijd is ze zo aardig en vrouwelijk.[44]

De wereld om Van Hamel heen

Naast Van Hamels reflecties over zijn vriendschap met Best, de keltistiek en zijn (vrouwelijke) collega's en studenten, laten de brieven ook zien hoezeer Van Hamel bezig was met politieke ontwikkelingen in de wereld om hem heen en geven ze een glimp van het dagelijks leven tijdens turbulente tijden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog lezen we bijvoorbeeld over de aankomst van Belgische vluchtelingen in Nederland en over de Duitsers die naar Nederland gezonden worden om in trams 'de waarheid' over de oorlog te verkondigen.[45] Ook is het bijzonder triest om te lezen hoe Van Hamel in oktober 1914 al dacht dat 'een beslissing aan het front nu dichtbij moet zijn',

36 VH aan R. I. Best (20-4-1931), NLI: 'May I introduce you to my pupil Miss Stassen. She is coming to Ireland to continue her Irish studies and to prepare a thesis. She has been a long time in West-Cork and speaks some Irish; at the same time she is able to read early Irish texts. [...] She is a good linguist and was one of our most brilliant students'.

37 VH aan R. I. Best (24-10-1926), NLI: 'Dear Best, A young lady, student of the University of Amsterdam, is writing a dissertation on the Anglo-Irish Drama, especially W.B. Yeats. I advised her to go to Dublin next summer, to work in the Library; She might join the Summer Course at the same time. [...] She would be very glad, if she could get acquainted with a young lady at Dublin, with whom she could correspond occasionally, in order to get information on points about which she cannot ascertain over here (small periodicals etc.) She is a very nice young woman, and I am sure she would not be indiscreet, and do anything she could in return.'.

38 Zie ook Theo D'haen 2013, 76. In haar dissertatie noemt ze Van Hamel: https://www.delpher.nl/nl/boeken/view?coll=boeken&identifier=MMKB05:000033922:00009 (geraadpleegd op 14-1-2023).

39 Miss Stassen wordt ook genoemd in de brieven van VH aan A. M. E. Draak (23-11-1940, 8-12-1940 en 17-4-1942), UBU, Archief Draak, C 4. Zie ook noot 54 beneden. Mijn dank gaat uit naar Bart Jaski voor deze verwijzingen.

40 VH aan R. I. Best (28-10-1938), NLI: 'P.S. Before long you will have the visit of Miss Dr. De Jonge, who asked me for an introduction to you. She is assistent-director of the Municipal Museum in Utrecht. She is coming to see Dr. Mahr about the possibility of having a loan of certain objects for an exhibition of early Christian art she is preparing here'. Zie ook haar lemma in het *Vrouwenlexicon*: http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Jonge (geraadpleegd op 14-1-2023).

41 Meer over haar werk in de aanstaande publicatie *Essays in memory of Eleanor Knott*, red. Christina Cleary, Chantal Kobel en Mícheál Hoyne, als ook in Mac Cárthaigh 2005.

42 VH aan R. I. Best (04-9-1921), NLI: 'The three copies of Thurneysen's book arrived only last week, and I forwarded them at once to the addresses you gave me, so it is not my fault that Bergin, Miss Knott and the School had to defer satisfying their appetites for so many months'; VH aan R. I. Best (01-3-1940), NLI: 'Here then at last are the corrected proofs of my edition, which has greatly profited from Miss Knott's criticism. I add a note to Miss Knott together with a list, where she will find a reply to each of her suggestions. From it she will see that in most instances I feel bound to admit that she was right, whereas in a smaller number of cases, to my mind, the change suggested would not mean an improvement'. Zie ook Eleanor Knotts lemma in de *Dictionary of Irish biography*: https://www.dib.ie/biography/knott-philippa-marie-eleanor-a4599 (geraadpleegd op 1-6-2022) en de bijdrage van Ranke de Vries in deze bundel.

43 VH aan R. I. Best (26-12-1937), NLI, zie ook de bijdrage van Ranke de Vries in deze bundel en natuurlijk Gerritsen 2019.

44 VH aan R. I. Best (28-10-1938), NLI: 'It was a great pleasure to me that you liked Miss Draak. I seldom had such a promising pupil, but even I myself was surprised when I saw what she had been doing during her stay in Dublin. She is becoming a great worker and will no doubt do something useful in the field of Irish studies. At the same time she is so nice and womanly'. Een deel van dit citaat is ook te vinden in de biografie van Gerritsen 2019, 113. Zie ook haar lemma in het *Vrouwenlexicon*: http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/draak (geraadpleegd op 1-6-2022). Zie verder de brieven van VH aan A. M. E. Draak (15-1-1937 en 19-3-1938), UBU, Archief Draak, C 4.

45 VH aan R. I. Best ([26]-8-1914), NLI, en VH aan R. I. Best (26-11-1914), NLI.

Afb. 3. Envelop van een brief van Van Hamel aan R. I. Best, 29 mei 1915, met sticker die aangeeft dat de brief geopend is door de Britse (oorlogs)censuur. Dublin, National Library, Ms. MS11004 7 ii.

en dat hij tijdens zijn werkzaamheden als universitair docent in Bonn met name lesgaf aan vrouwen en aan een paar mannen die gewond terug waren gekomen van het front.[46] De vele stickers op de enveloppen die aangeven dat de brieven gecontroleerd zijn door een censor zijn ook een grimmige herinnering aan moeilijke tijden.

In december 1918 schrijft Van Hamel ‘De draak is dood en zal nooit meer opnieuw herrijzen’,[47] maar veel tijd om hiervan te genieten is er niet, want de ‘Irish Question’ neemt nu alle ruimte in beslag in de actualiteiten. Het heeft als gunstig bijgevolg voor Van Hamel dat de interesse in de studie Keltisch toeneemt, met name, zo schrijft hij, onder Rooms-Katholieken.[48] Daarnaast zijn de jaren ’20 en ’30 natuurlijk ook een periode van grote armoede in Europa, iets waar Van Hamel vaak aan refereert, net zoals de naar zijn mening angstaanjagende groei van het fascisme. In december 1937 schrijft hij het volgende naar Best:

> Het is zoals je zegt, voor ons, die van de ‘oudere generatie’ zijn, er is weinig nog om op te hopen in een wereld die in rap tempo naar de verdoemenis rent. De principes waar wij in plachtten te geloven waren niet gebouwd op graniet maar op drijfzand.[49]

Ten tijde van deze brief, 1937, lopen we tegen het einde van de correspondentie tussen Best en Van Hamel aan. Deze werd namelijk ruw onderbroken door de Duitse inval in Nederland in mei 1940. De laatste brief die Van Hamel schreef naar Best dateert van twee maanden voor deze gebeurtenis. Hierin zegt Van Hamel dat hij graag meer zou schrijven over de politieke situatie, maar dat hij het lot van de brief niet in gevaar wil brengen:

> Er is een sterke drang om te schrijven over dingen van een algemenere aard, maar ik kan het lot van deze brief niet in gevaar brengen door hiervoor te zwichten. Ik moet je een keer in een ander schrijven een lange brief sturen en ik zal dat zeker doen. In de tussentijd hoop ik dat het zowel jou als je vrouw geweldig goed gaat. Zoals altijd de jouwe, AG van Hamel[50]

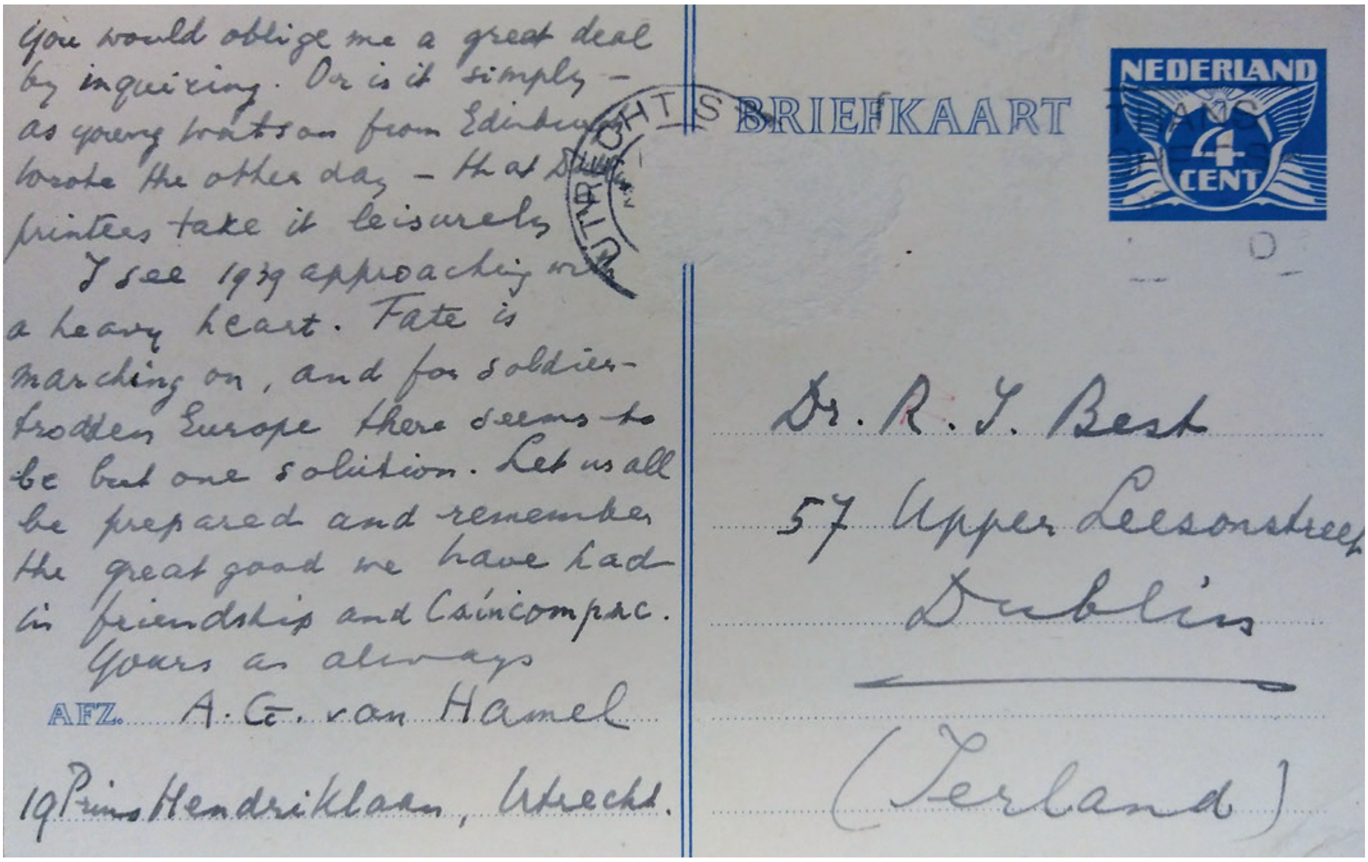
Al eerder, in december 1938, had hij zijn zorgen geuit over de politieke situatie in Europa, toen hij schreef:

> Ik zie 1939 naderbij komen met een zwaar gemoed. Het lot marcheert verder, en voor het door soldaten vertrapte Europa lijkt er maar één oplossing te zijn. Laat ons allen hierop voorbereid zijn, en laat ons herinneren wat een groot goed wij gehad hebben in vriendschap en *caínchomrac*.[51]

In deze laatste brieven zijn de zorgen van Van Hamel over het lot van Europa bijna tastbaar, en het is waarschijnlijk deze bezorgdheid die de vaak melancholieke bespiegelingen en warme herinneringen voeden die Van Hamel ophaalt aan zijn vriendschap met Best in zijn schrijven. Neem bijvoorbeeld deze brief van oktober 1938, waarin hij Best bedankt voor zijn hulp met het proeflezen van zijn editie van de *Immrama*:

> Wat je allemaal wederom gedaan hebt om het boek van waarde te voorzien kan ik bijna niet in woorden uitdrukken. Dat hoeft ook niet, je weet goed hoe ik me hierover voel. Ik heb in mijn leven maar weinig vrienden gehad zoals jij, en wat ik het meest betreur is dat onze ontmoetingen zo zeldzaam zijn geweest. Dit gevoel wordt sterker nu we ouder worden en minder weten over de lengte van onze gezamenlijke toekomst op deze aarde.[52]

46 VH aan R. I. Best (09-4-1915), NLI: ‘a decision at the front must be approaching’; ‘My audience will consist of 60 ladies and 6 gentlemen, the latter number being rapidly increasing by one-legged or blind wretches turning up’. Van Hamels kortstondige docentschap in Bonn en zijn ontsnapping aan de Duitse dienstplicht is trouwens bijna een avonturenroman waardig, zie hiervoor de bijdrage van Bart Jaski in deze bundel: ‘‘Die gekke eerzucht van mij’: A. G. van Hamel in Bonn tijdens de Eerste Wereldoorlog’.
47 VH aan R. I. Best (31-12-1918), NLI: ‘The dragon is dead and will never be revived’.
48 VH aan R. I. Best (23-4-1921 en 15-2-1924), NLI.
49 VH aan R. I. Best (26-12-1937), NLI: ‘It is as you say, for us, who are of the ‘older generation’, little is left to hope for in a world that is running fast towards perdition. The principles we used to believe in were not built on granite but on drifting sand’.
50 VH aan R. I. Best (01-3-1940), NLI: ‘There is a strong temptation to write things of a more general character, but I must not endanger the fate of this message by yielding to it. I must write a long letter to you some day under separate cover, and I am sure I shall do it. In the meantime I hope both you and your wife are doing splendidly. Yours as always, AGvanHamel’.
51 VH aan R. I. Best (29-12-1938), NLI: ‘I see 1939 approaching with a heavy heart. Fate is marching on, and for soldiertrodden Europe there seems to be but one solution. Let us all be prepared and remember the great good we have had in friendship and *caínchomrac*’. Zie eDIL s.v. *caínchomrac* of dil.ie/7795 (geraadpleegd op 26-3-2023), het Ierse woord voor ‘vrede’.
52 VH aan R. I. Best (28-10-1938), NLI: ‘What you have done once more to make the book valuable I hardly can say. Nor need I say it, you know my feelings well enough. In my life I have had but a very few friends like you, and what I have regretted most is that meetings have always been so

You would oblige me a great deal
by inquiring. Or is it simply –
as young Watson from Edinburgh
wrote the other day – that Dublin
printers take it leisurely
I see 1939 approaching with
a heavy heart. Fate is
marching on, and for soldier-
trodden Europe there seems to
be but one solution. Let us all
be prepared and remember
the great good we have had
in friendship and Caíncomrac.
Yours as always
AFZ. A. G. van Hamel
19 Prins Hendriklaan, Utrecht.

BRIEFKAART
NEDERLAND 4 CENT
UTRECHT

Dr. R. I. Best
57 Upper Leeson Street
Dublin
(Ierland)

Afb. 4. Van Hamel schrijft het Ierse *caínchomrac* in het oude schrift (*seanchló*). Dublin, National Library, Ms. MS11004 7 iv.

We zien hier hoe Van Hamel zijn vriendschap met Best duidt als een van de meest bijzondere vriendschappen in zijn leven, ondanks het feit dat de twee elkaar maar zelden konden ontmoeten. Een groot gemis voor ons is natuurlijk dat we in deze brieven maar één kant van deze vriendschap zien – we hebben alleen de brieven van Van Hamel, die door Best zorgvuldig bewaard zijn in zijn archieven.

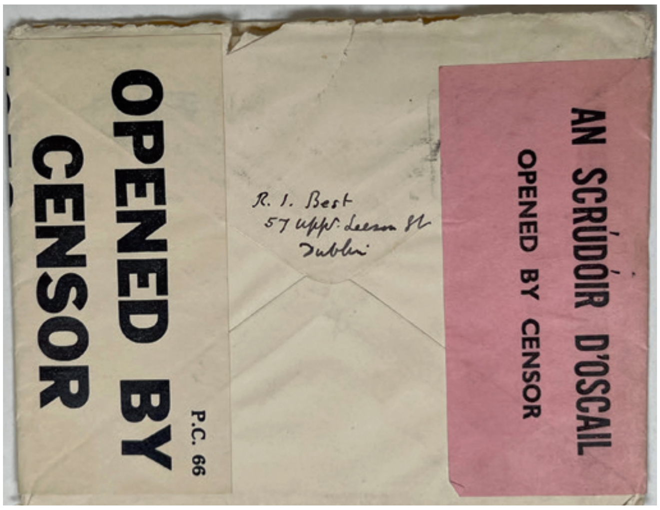
Een verrassing

Of althans, dat dachten we. Totdat in februari 2022 de archieven van prof. Maartje Draak geschonken werden aan de Universiteitsbibliotheek Utrecht. Deze archieven waren aan haar leerlinge en compagnon Frida de Jong in bewaring gegeven en door De Jong geïnventariseerd.[53] Tussen al het materiaal van Maartje Draak zelf, zoals haar dagboeken, lezingen, en haar eigen correspondentie, bevonden zich ook een aantal zaken van haar leermeester Van Hamel, waaronder vijf brieven van Best gericht aan hem.[54] Afgaande op het aantal brieven dat Van Hamel naar Best schreef (zo'n 90) moet dit maar een klein deel van de oorspronkelijke correspondentie zijn. Aan de data van de brieven is ook te zien dat ze met name stammen uit de laatste jaren van hun correspondentie: de vijf brieven dateren van 16 december 1932, 15 juni 1936, 19 december 1938, 25 maart 1940 en 12 april 1940. Ook in deze collectie bevinden zich ansichtkaarten (bijvoorbeeld ansichtkaarten met afbeeldingen van Ierse handschriften uit de NLI) en brieven, en ook deze brieven zijn bestempeld als 'geopend door

rare. This regret is getting stronger ~~within~~ now that we are older and know less of the duration of our common future on this globe'. Zie ook zijn brief van een jaar daarvoor, hier alleen in Nederlandse vertaling, VH aan R. I. Best (26-12-1937), NLI: 'Doorgaans onthoud ik mezelf van nadenken over deze verschrikkelijke mogelijkheden en stel ik mezelf tevreden met wat er om ons heen nog steeds mooi en goed is. We hebben nog steeds onze dierbare vrienden, met wie wij herinneringen aan een beter verleden delen, en niemand kan het ons verbieden te hopen dat hen alle goeds toekomt. Wat ik voor jou hoop is een plezierig jaar in je huis, in het gezelschap van je lieve vrouw, en het succes en de bevrediging van het afmaken van het werk dat de laatste jaren zoveel van je gevraagd heeft. En dit alles zonder de lasten van de 'oude dag', aangezien ik geloof dat dat soms wel het geval is. Daarnaast ontspanning en – om mijzelf maar even erin te schrijven – dat wij maar weer de mogelijkheid mogen hebben elkaar de hand te schudden en woorden van vriendschap en gemeenschappelijke interesses uit te wisselen'.

53 Nieuwsbericht via: https://www.uu.nl/nieuws/collectie-draak-geschonken-aan-de-universiteitsbibliotheek-utrecht (geraadpleegd op 15-6-2022).

54 In de collectie bevindt zich ook een brief van Eleanor Knott aan Van Hamel die zij als begeleiding meestuurde met haar 'notes and suggestions' voor Van Hamels editie van *Imram curaig Maíl Dúin*, zie hiervoor de bijdrage van Ranke de Vries in deze bundel. Verder bevat het ook een brief aan mej. Stassen, eerder genoemd door Van Hamel in zijn brief naar Best (20-4-1931), VH aan Stassen (12-4-1931), UBU, Archief van Hamel, G 3L (in 1981 geschonken door Doris Edel aan Maartje Draak).

Afb. 5. Een brief van R. I. Best aan Van Hamel (25 maart 1940), ook geopend door een censor (*scrúdóir*). Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Archief Van Hamel, G 3A.

de censor', alleen nu de censor van een andere oorlog en een ander land.

De toon van de brieven is vergelijkbaar met die van Van Hamel: er zijn praktische vragen en opmerkingen over boeken die gepubliceerd moeten worden, en er worden nieuwtjes uit het veld gedeeld (zoals de oprichting van de School of Celtic Studies aan het DIAS!):

> We zijn allemaal erg blij met het nieuwe Instituut of de *Scoil Leighean Cheiltigh*, waarvoor het wetsvoorstel binnenkort ten tweede male in de *Dáil* wordt behandeld. [...] Er zullen professoren aangesteld moeten worden, een bestuur en een directeur. Maar wie? Maar meer hierover later, wanneer het *Instituid* [sic] *Ard-Leighean*, waarin een afdeling van theoretische natuurkunde is opgenomen, vorm gekregen heeft.[55]

Verder zijn er enigszins deprimerende reflecties op de staat van Europa:

> Nu het continent in zo'n staat van onrust verkeert, en nu oorlogswolken zich voortdurend aan de horizon blijven vormen, is het niet makkelijk de rust te vinden voor diepgaande studie. Onze Teutoonse neven zijn verschrikkelijk intolerant jegens kritiek en lijken hun energie te verspillen aan ernstige waarschuwingen, waarbij ze luidruchtig vergezeld worden door Italië. Een pest voor hun beide dictators![56]

> Laat geen mens zichzelf voor de gek houden dat deze oorlog de inleiding is van een gouden eeuw van vrede en rechtvaardigheid. Zolang als mensen handel zullen drijven zal er oorlog zijn. Handel is de oorzaak van elke oorlog – het verwerven van rijkdom, wat overheersing betekent. [...] Wanneer men zich realiseert dat oorlog zich niet uitbetaalt, zal het ophouden. Maar, mijn beste Van Hamel, die dag is nog ver weg.[57]

Een andere interessante herinnering van Best is die aan de Paasopstand (*Easter Rising*) van 1916 in dezelfde brief:

> Pasen voltrekt zich zonder een enkel incident. Is het echt al 24 jaar geleden dat ik in deze kamer rustig zat te werken aan LU [*Lebor na hUidre*], op die gedenkwaardige dag, mij onbewust van het feit dat het geluid van geweerschoten dichtbij de geschiedenis van dit land zou veranderen? Hoe de tijd vliegt! Wat mij voorkomt als iets wat gister gebeurde, is een heel leven geleden voor de getrouwen van vandaag: degene die vandaag in de processie meewandelen, om de graven te bezoeken van degenen die toen hun leven gaven pro patria – sommigen goede bekenden van mij. Zo zal het altijd moeten zijn.[58]

55 R. I. Best aan VH (25-3-1940), UBU, Archief Van Hamel, G 3A: 'We are all excited about the new Institute or Scoil Leighean Cheiltigh, the Bill for which is shortly to be read for the second time in the Dáil. [...] There are to be "senior Professors", a governing Board & a Director. Who? But more of this later on, when the Instituid [sic] Ard-Leighinn, which comprises a School of Theoretical Physics, has taken shape'.
56 R. I. Best aan VH (19-12-1938), UBU, Archief Van Hamel, G 3A: 'With the continent in such a state of unrest, and war clouds continually appearing on the horizons, it is not easy to settle down to serious study. Our Teutonic cousins are fantastically intolerant of criticism & seem to expend their energy on solemn warnings, to which Italy also provides a vociferous accompaniment. A plague on both their dictators!'.
57 R. I. Best aan VH (25-3-1940), UBU, Archief Van Hamel, G 3A: 'Let no one deceive himself that this war will usher in a golden age of peace & justice. So long as men trade there will be war. Trade is the cause of every war – the acquisition of wealth, which means dominion [...] When it is realized that "war" does not pay, it will cease. But my dear Van Hamel, that day is far off'.
58 R. I. Best aan VH (25-3-1940), UBU, Archief Van Hamel, G 3A: 'Easter is passing over without incident of any sort. It does not seem 24 years since I sat in this room working quietly at LU [*Lebor na hUidre*], on that memorable Easter Monday, unaware that the sounds of firing nearby were to change the history of this country. How time is flying! What seems to me a thing of yesterday is a life-time ago to the stalwarts of today: those who are walking in procession today, to visit the graves of those who gave their lives pro patria then – some of them personally known to me. It must ever be so'.

En dan zijn er natuurlijk ook de verwijzingen naar hun vriendschap:

> Mijn beste Van Hamel, Het was een waar genoegen om je brief te krijgen, zo vriendelijk, die me gelijk terugbracht naar die goeie ouwe tijd, wat nu natuurlijk een herinnering is waarmee de wijste onder ons, in ieder geval, hun oude dag opfleuren. Wij beiden zijn verheugd over het vooruitzicht je weer te zien deze zomer, zelfs binnen een paar weken. Ik bewaar daarom al het nieuws tot je hier zelf bent.[59]

> Mijn beste Van Hamel, dierbare en goedhartige vriend. Nu het plechtige feest nadert, denkt men aan de vrienden die men mist, en onze gedachten zijn vaak bij jou deze dagen.[60]

Helaas zien we hier dus alleen maar een glimp van Bests gevoelens, gedachten en overpeinzingen in zijn vriendschap met Van Hamel, maar het is al meer dan we dachten dat we hadden! De laatste brief die hij naar Van Hamel schreef, een ansichtkaart van april 1940, is onbeantwoord gebleven voor zover wij weten.[61] Best stuurde het mee met de laatste drukproeven van Van Hamels *Immrama* editie, die uiteindelijk in 1941 gepubliceerd zou worden. De archieven geven geen antwoord op de vraag of Van Hamel nog over deze publicatie heeft kunnen communiceren met Best na mei 1940. Juist toen de internationale communicatiekanalen zich weer openden, na de bevrijding van Nederland, zou Van Hamel onverwacht komen te overlijden in november 1945. Hij liet een diepbedroefde Maartje Draak achter, die naar Seamus Delargy schreef dat ze 'vaderloos' was geworden en een leraar en mentor kwijt was geraakt.[62]

Afgaande op de brieven die Van Hamel schreef aan zijn goede vriend Best kunnen we zeggen dat hij een leraar en mentor was die veel getroebleerder kon zijn dan de 'sunny and sympathetic' persoon die Ó Lúing in hem zag, maar ook iemand die veel warmer en barmhartiger was dan de 'inappropriately smug', 'Deutsche' Van Hamel die Ó Dochertaigh uit de brieven haalde. Zoals eenieder van ons was Van Hamel een veelzijdig en gelaagd persoon, iemand die midden in het veld stond en diep over de wereld nadacht, en hij verdient het om zo ook bestudeerd te worden. Het is dan ook passend dat we nu, tijdens de viering van het 100-jarig jubileum van Keltisch in Utrecht, hem ook zo kunnen ontmoeten in zijn brieven: als vriend, violist, wetenschapper, mentor, en mens.

Bibliografie

- Best, R. I. en Osborn Bergin (red.), *Lebor na hUidre. The book of the dun cow* (Dublin 1929).
- Broek, Nina uit het, 'De bijzondere boekencollectie van Van Hamel', *Kelten* 83 (2020). https://kelten.vanhamel.nl/k83-2020-broek-collectie-van-hamel (geraadpleegd op 27-3-2023).
- Brugsma, Rebecca Pauline Christine, *The beginnings of the Irish revival* (Groningen 1933).
- Cleary, Christina, Chantal Kobel en Mícheál Hoyne (red.), *Essays in memory of Eleanor Knott* (aanstaande publicatie).
- D'haen, Theo, 'Yeats in the Dutch language Low Countries', *The reception of W. B. Yeats in Europe*, red. Klaus Peter Jochum (Londen en New York 2013) 75-97.
- Draak, A. M. E., 'Anton Gerard van Hamel (Hilversum, 5 juli 1886 – Utrecht, 23 november 1945)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 1945-1946 (1947) 70-80.
- Gerritsen, Willem, *Verhalen van de drakendochter: leven en werk van Maartje Draak (1907-1995)* (Hilversum 2019).
- Mac Cárthaigh, Eoin, 'Eleanor Knott', *Léachtaí Cholm Cille* 35 (2005) 40-68.
- Ó Dochertaigh, Pól, *Julius Pokorny, 1887-1970: Germans, Celts and nationalism* (Dublin 2003).
- Ó Lúing, Seán, *Kuno Meyer 1858-1919: a biography* (Dublin 1991).
- -----, *Celtic studies in Europe* (Dublin 2000).
- Riggs, Pádraigín, *Eleanor Hull (1860-1935): her contribution to Irish learning and to the Irish Texts Society*, Occasional Lecture Series 2 (Londen 2015).
- Schneiders, Marc, 'Hamel, Anton Gerard van (1886-1945)', *Biografisch woordenboek van Nederland*. http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/hamel [12-11-2013] (geraadpleegd op 27-3-2023), gebaseerd op *Biografisch woordenboek van Nederland* 5 (Den Haag 2002).

59 R. I. Best aan VH (15-6-1936), UBU, Archief Van Hamel, G 3A: 'My dear Van Hamel, It was a real pleasure to get your letter, so friendly and evocative of those good old days that are now memories with which the wisest of us, at least, sweeten their declining years. We are both rejoiced at the prospect of seeing you this summer, in fact within a few weeks. So I will reserve all news until you are here in person'.
60 R. I. Best aan VH (19-12-1938), UBU, Archief Van Hamel, G 3A: 'My dear Van Hamel, dear & kind friend. As the solemn festival approaches, one's thoughts go out to absent friends, & ours have been much with you of late'.
61 Zie voor deze brief de bijdrage van Ranke de Vries in deze bundel.
62 Gerritsen 2019, 136; zie Draak 1947 voor haar in memoriam van Van Hamel.

Appendix 1 – Inhoud Van Hamel – Best mappen in de NLI

MS11004 7 i
- 1909-01-08
- 1912-01-08
- 1912-04-26
- 1913-03-17
- 1913-06-10
- 1913-07-20
- 1914-01-05
- 1914-03-05
- 1914-07-17
- 1914-08-26
- 1914-09-07
- 1914-09-25
- 1914-10-07
- 1914-11-26

MS11004 7 ii
- 1908-08-27
- 1915-01-05
- 1915-04-09
- 1915-05-29
- 1915-06-05
- 1915-07-10
- 1915-08-18
- 1915-10-19
- 1915-12-21
- 1916-02-18
- 1916-04-07
- 1916-06-18
- 1916-10-25
- 1917-04-02
- 1918-01-30
- 1918-12-31
- 1919-03-03
- 1919-08-27
- 1919-10-18
- 1919-11-11
- 1919-12-23

MS 11004 7 iii
- 1920-06-06
- 1920-07-04
- 1920-08-09
- 1920-09-10
- 1920-09-22
- 1920-10-17
- 1920-11-24
- 1921-04-23
- 1921-08-05
- 1921-09-04
- 1921-12-09
- 1922-05-20
- 1923-12-20
- 1924-01-27
- 1924-02-15
- 1924-06-26
- 1924-07-12
- 1924-11-15
- 1925-10-02
- 1926-06-25
- 1926-07-12
- 1926-08-12
- 1926-09-03
- 1926-10-29
- 1927-06-09
- 1928-07-27

MS 11004 7 iv
- 1908-02-26
- 1908-05-24
- 1913-08-22
- 1913-09-05
- 1913-10-02
- 1913-12-19
- 1914-01-09
- 1914-01-30
- 1914-09-09
- 1914-10-24
- 1914-11-20
- 1914-12-08
- 1915-10-19
- 1915-12-21
- 1920-07-24
- 1929-12-19
- 1930-06-20
- 1930-07-06
- 1930-07-19
- 1930-08-13
- 1931-04-09
- 1931-04-20
- 1931-07-08
- 1931-11-23
- 1932-05-17
- 1932-05-21
- 1932-07-02
- 1936-12-24
- 1937-12-26
- 1938-10-28
- 1938-12-29
- 1940-03-01
- NO YEAR-08-02

A. G. van Hamel en de grammatica's van de Keltische talen

AARON GRIFFITH, VERTALING: RANKE DE VRIES

Hoewel ik geen harde cijfers heb om deze uitspraak te onderbouwen, lijkt het zo te zijn dat Van Hamel vandaag de dag vooral bekend staat om zijn tekstuitgaven, die nog steeds dikwijls worden aangehaald.[1] Onderzoek van zijn gepubliceerde werk (zie de bibliografie aan het einde van dit boek) toont eveneens aan dat hij meer neigde naar de letterkundige kant dan naar de taalkundige. Om een voorbeeld te geven: Van Hamels *Inleiding tot de Keltische taal- en letterkunde* (1917) bevat een algemene inleiding en één hoofdstuk over de Keltische talen, terwijl er zes hoofdstukken in staan over Ierse en Welse literatuur.[2] Dit wekt de suggestie dat letterkundige aspecten van de Keltische studies hem nader aan het hart lagen dan taalkundige onderwerpen. Desalniettemin is het duidelijk dat Van Hamel een blijvende interesse had in de Keltische talen, en dan met name in hoe zij in elkaar staken, d.w.z. in hun grammatica. Dit hoofdstuk heeft derhalve tot doel om Van Hamels interesse en werk op dit vlak verder te belichten.

Van Hamel werd professor in de Oudgermaanse talen en letterkunde in Utrecht in 1923. Later dat jaar werd zijn aanstelling uitgebreid met Keltisch,[3] en publiceerde hij regelmatig over dit onderwerp. Een publicatie uit 1926, *De accentuatie van het Munster-Iersch*, toont Van Hamels speciale belangstelling voor de minutieuze taalkundige onderzoeking van (in dit geval) Modern Iers.[4] Iemand die hierin geïnteresseerd is kan dergelijke informatie vinden door de verschenen bibliografiën van Van Hamel door te nemen. In dit artikel besteed ik echter liever aandacht aan bronnen die niet zo eenvoudig te raadplegen zijn: Van Hamels persoonlijke bescheiden die zich op het moment van schrijven bevinden in het Archief Van Hamel in de Universiteitsbibliotheek Utrecht.

Het archief bevat zeer uiteenlopend materiaal, hetgeen te verwachten valt van een geleerde met interesses die zo breed waren als die van Van Hamel. Veel archiefstukken bevatten notities over artikelen die hij had gelezen (afb. 1).

Deze foto toont Van Hamels aantekeningen over twee artikelen die hij aan het lezen was in *Revue celtique*, hier met duidelijke bibliografische verwijzingen. Dit is echter niet altijd het geval. We zien een geval met verschillende bibliografische stijlen in één schrift in het bijzonder dat zowel uittreksels als samenvattingen bevat van een aantal artikelen en boeken over Oudierse taal en taalkunde. Het schrift draagt de titel 'Excerpten (Iersch): Vendryes, Strachan etc.' en begint met 'Oudiers Excerpt Vendryes'. Hoewel de tekst niet nader geïdentificeerd wordt, verwijst het duidelijk naar Joseph Vendryes' *Grammatica van het Oudiers* (*Grammaire du vieil-irlandais*) uit 1908, aangezien de nummering van Van Hamel in de marge overeenkomt met de nummering in paragrafen in de grammatica van Vendryes.[5]

Op dergelijke wijze gaat Van Hamel verder met aantekeningen over een aantal artikelen van John Strachan, dit keer aangeduid met titel en auteursnaam. Hoewel hij niet verwijst naar het werk zelf, is het duidelijk dat Van Hamel vier delen van de *Transactions of the Philological Society* voor zich had, aangezien hij notities geeft over Strachans bijdragen in elk deel op volgorde van uitgave.[6] Het laatste gedeelte van het schrift betreft echter een geheel ander onderwerp, aangezien het aangeduid wordt met 'Incipit Cath Ruis na Ríg LL 171'.[7] Dit bestaat uit vier bladzijden met veelal vaak voorkomende afkortingen uit middeleeuws Ierse handschriften.

Hoewel dit schrift vooral gedetailleerde aantekeningen over de Oudierse taal en taalkunde behelst, bevatten veel andere voorwerpen in het archief weetjes en observaties die Van Hamel interessant vond, zoals een lijst met namen in het Pictisch, met de overeenkomstige namen in het Welsh (afb. 2).

1 Ik wil graag de Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies bedanken dat ze mij gevraagd hebben om dit stuk te schrijven, Nike Stam voor haar volharding en geduld bij het mij motiveren, en Bart Jaski voor zijn aanzienlijke hulp bij het navigeren van het werk van Van Hamel.

2 Van Hamel 1917a.

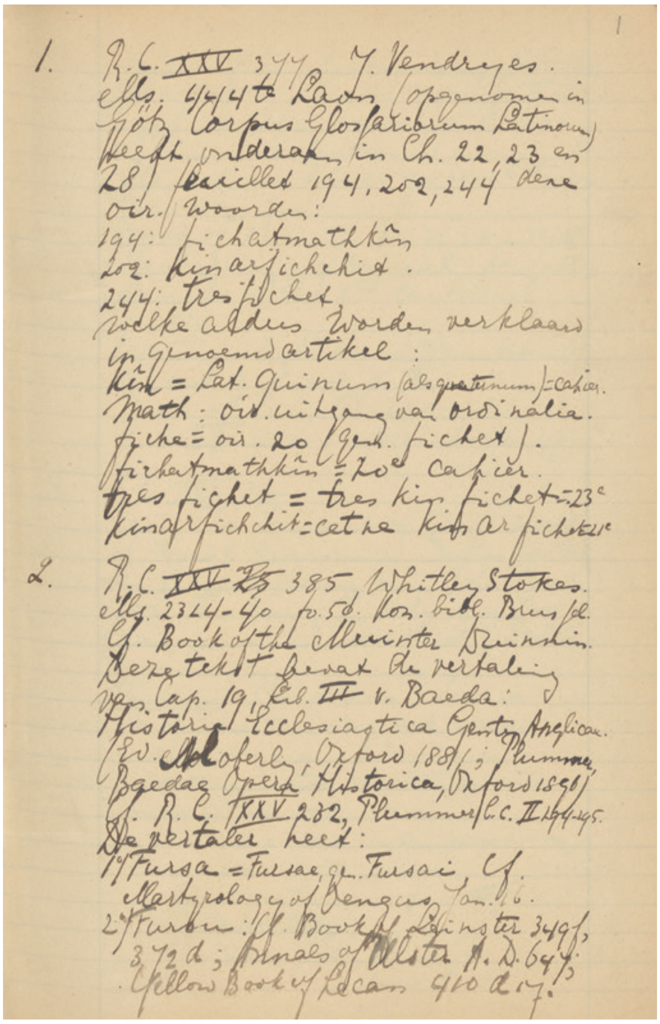
3 Zie ook de bijdrage ''Die gekke eerzucht van mij': A. G. van Hamel in Bonn tijdens de Eerste Wereldoorlog' van Bart Jaski in deze bundel.

4 Van Hamel 1926a. Zie ook de bijdrage van Mícheál Ó Flaithearta in deze bundel.

5 UBU, Archief Van Hamel, A 29; Vendryes 1908.

6 Strachan 1891-1894, 1895-1898, 1899-1902a, 1899-1902b, 1902-1906. De bibliografische gegevens voor de vroege delen van de *Transactions of the Philological Society* zijn uitermate onnauwkeurig. Zo zijn er geen serienummers te vinden in de verschenen delen, die alle meerdere jaren omvatten. Hoewel er op de webpagina van de uitgever wel serienummers staan, ontbreken er een aantal artikelen van Strachan. Ik heb daarom de drastische stap genomen in het geheel geen serienummers te geven, omdat zij in feite fictief zijn. Ik geef eenvoudigweg de jaren voor de in druk verschenen delen.

7 Dit verwijst naar het feit dat de versie van dit verhaal in het Boek van Leinster op folium 171 begint.

1

1. R.C. XXV 377 J. Vendryes.
Ms. 444 te Laon (opgenomen in
Götz Corpus Glossariorum Latinorum)
heeft onderaan in Ch. 22, 23 en
28 (fascilles 194, 202, 244) deze
oir. woorden:
194: fichatmathkûn
202: kinarfichchit.
244: tresfichet
welke aldus worden verklaard
in genoemd artikel:
kin = Lat. quinus (als quaternum) = cahier.
math: oir. uitgang van ordinalia.
fiche = oir. 20 (gen. fichet).
fichatmathkûn = 20e cahier.
tres fichet = tres kin fichet = 23e
kinarfichchit = cethre kin ar fichet 24e

2. R.C. XXV 385 Whitley Stokes.
Ms. 2324-40 fo. 56. Kon. bibl. Brussel.
Cf. Book of the Monastery Drumsnechta.
Deze tekst bevat de vertaling
van Cap. 19, lib. III v. Baeda:
Historia Ecclesiastica Gentis Anglicanae.
(Ed. Moberly, Oxford 1881; Plummer,
Baedae Opera Historica, Oxford 1896)
Cf. R.C. XXV 282, Plummer l.c. II 169-75.
De vertaler heeft:
1° Fursa = Fursae, gen. Fursai, Cf.
Martyrology of Oengus Jan. 16.
2° Furbu: Cf. Book of Leinster 349 f,
372 d; Annals of Ulster A.D. 647;
Yellow Book of Lecan 410 a 17.

Afb. 1. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Archief Van Hamel, A 3, pagina 1: Notities met betrekking tot Vendryes 1904 en Stokes 1904.

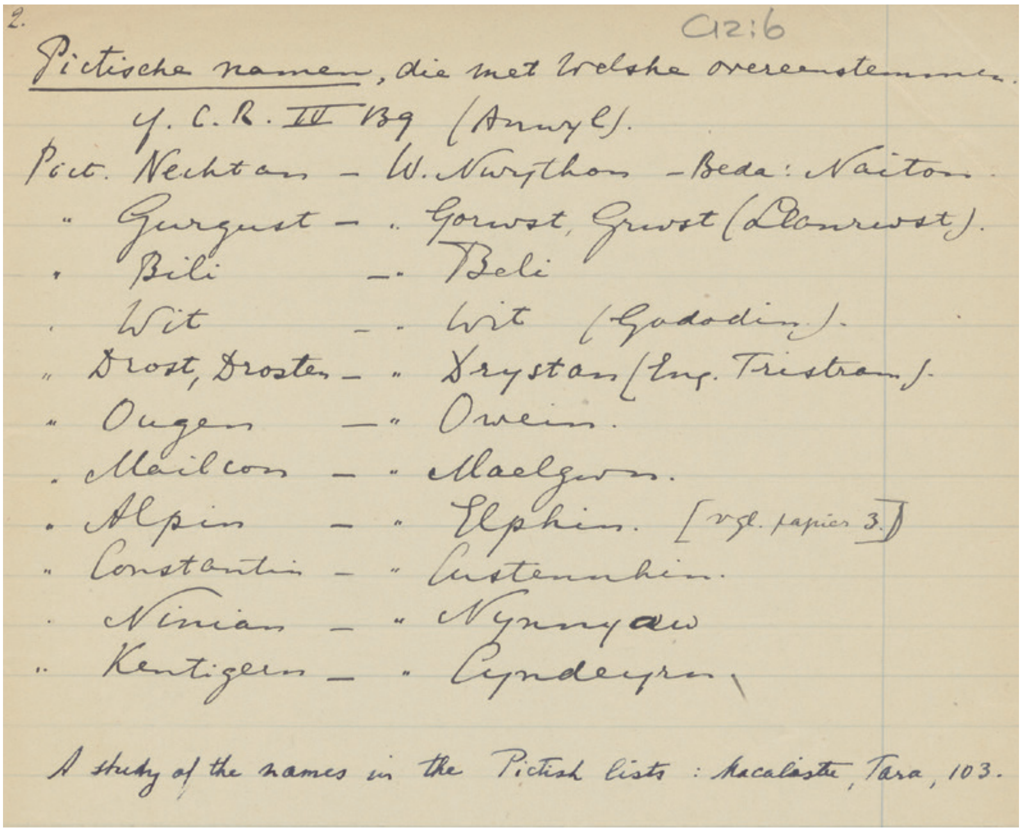
In dit geval betreft het geen samenvatting van een artikel, maar een aantal feiten die te maken hebben met een taalkundig onderwerp dat Van Hamel aansprak. Het artikel waar de gegevens uitkomen wordt bovenaan de bladzijde gegeven als Anwyl, met verdere verwijzing naar R. A. S. Macalisters studie over Tara, waar een korte verwijzing naar hetzelfde thema in staat.[8] Dit soort aantekeningen komt dikwijls voor in het archief van Van Hamel, en als men de materialen in het archief doorneemt, krijgt men een goede indruk van wat Van Hamel nu in het bijzonder interessant vond. Onder de taalkundige onderwerpen vindt men, naast de stukken over Oudierse grammatica en de zojuist genoemde lijst met Pictische namen en corresponderende namen in het Welsh, ook aantekeningen over Engelse woorden die een Keltische oorsprong hebben (UBU, Archief Van Hamel, A 3), de invloed van het Keltisch op het Frans (A 3), de verwantschap van Keltisch aan andere talen (A 4), een woordenlijst met Keltische plaatsnamen en namen van goden uit verschillende bronnen (A 4), twee verzamelingen van aantekeningen over de Welshe taal en woordvorming (A 22) en Welshe lexicografie en dialecten (A 23), aantekeningen over de klankleer van het Bretons en Frans (A 34), en verschillende opmerkingen over het Gallisch (C 13). In wat volgt wil ik de aandacht vestigen op twee stukken in het bijzonder die Van Hamels interesse tonen in Keltische grammatica's, en die zich onderscheiden van de rest van het archief vanwege hun aanzienlijke lengte en diepgang. Eén van deze stukken is een gedetailleerde studie van Stewarts *Elements of Gaelic grammar* uit 1801. Het tweede stuk wordt in de catalogus van het archief aangeduid als *Radices linguae Hibernicae* ('Bronnen (let. 'wortelen') der Ierse taal'). We zullen met het eerste stuk beginnen.

Werken met *Elements of Gaelic grammar*

Ds. dr. Alexander Stewart was een dominee in Moulin, Perthshire, Schotland in de jaren rond 1800. Terwijl hij daar verbleef, schreef hij zijn grammatica van het Schots-Gaelic. Het boek is viermaal herdrukt met als laatste de vijfde editie, verschenen in 1901. De Universiteitsbibliotheek Utrecht heeft een eerste druk in haar collectie, maar het is onduidelijk of dit de editie is die Van Hamel gebruikt heeft voor zijn aantekeningen.[9] Zijn notities wijken af door hun omvang. Het archief bevat geen ander geleerd werk dat zo uitgebreid vastgelegd is. Twee verschillende schriften (A 10 en A 27), aangeduid op de kaft met 'Gaelic grammar I' en 'Gaelic grammar II' bevatten respectievelijk 105 en 60 pagina's gewijd aan het werk van Stewart. Van Hamels aantekeningen volgen het boek nauwkeurig, doch niet helemaal exact, en ze geven een samenvatting (maar over het algemeen geen letterlijke vertaling) van het werk in het Nederlands.

Het is moeilijk vast te stellen wat Van Hamels doel was bij het kopiëren en samenvatten van de inhoud van het boek. Op zijn minst kan men zeggen dat hij duidelijk interesse had in de grammatica van het modern Schots-Gaelisch, al is het de vraag of hij hier méér mee wilde doen. Misschien is het in dezen relevant dat hij niet slechts het boek doornam en hierbij zijn aantekeningen maakte. Het eerste schrift (A 10) bevat een titel, geschreven in potlood, op de eerste bladzijde: *Celtische grammatica bewerkt door A.G. van Hamel jr. naar:* Elements of Gaelic grammar *by Alexander Stewart minister of the gospel at Dingwall, honorary member of the Highland Society of Scotland*, en dan in pen *Deel 1: Etymologie.* Het schrift volgt echter niet dezelfde opzet als Van Hamels voorbeeldtekst, in die zin dat Stewarts boek geen deel bevat over etymologie, zoals men naar aanleiding van Van Hamels titel zou kunnen verwachten (en het lijkt erop dat Van Hamel zelf deze titel geschreven heeft). In plaats daarvan slaat het schrift deel I van Stewarts boek (over uitspraak en spelling) over en behandelt zinsdelen (deel II van het boek), met daarbij zeer complete paradigmata

8 Anwyl 1907, 139; Macalister 1931, 301.
9 Dit werk (met signatuur ACA 6381) maakte geen onderdeel uit van Van Hamels eigen boekcollectie, en de aantekeningen in potlood in het boek lijken niet van hem te komen. Het is onduidelijk wanneer het precies in de bibliotheek terecht is gekomen.

2. C12:6

Pictische namen, die met Welshe overeenstemmen.
Y. C. R. IV 139 (Anwyl).
Pict. Nechtan – W. Nwython – Beda: Naiton.
" Gurgust – " Gorwst, Gwrst (Llanrwst).
" Bili – " Beli
" Wit – " Wit (Gododin).
" Drost, Drosten – " Drystan (Eng. Tristram).
" Ougen – " Owein.
" Mailcon – " Maelgwn.
" Alpin – " Elphin. [vgl. papier 3.]
" Constantin – " Custennhin.
" Ninian – " Nynnyaw
" Kentigern – " Cyndeyrn.

A study of the names in the Pictish lists: Macalister, Tara, 103.

Afb. 2. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Archief Van Hamel, C 12, pagina 6: Pictische namen met de corresponderende Welshe namen.

(rijtjes met verbuigingen en/of vervoegingen) en een uitgebreide samenvatting van de inhoud. De index van de inhoud van het archief verklaart dat het schrift met name gaat over werkwoordsvormen en uitdrukkingen met bepaalde voorzetsels.[10] Dit is grotendeels accuraat, maar het moet worden vermeld dat andere paradigmata ook goed vertegenwoordigd zijn.

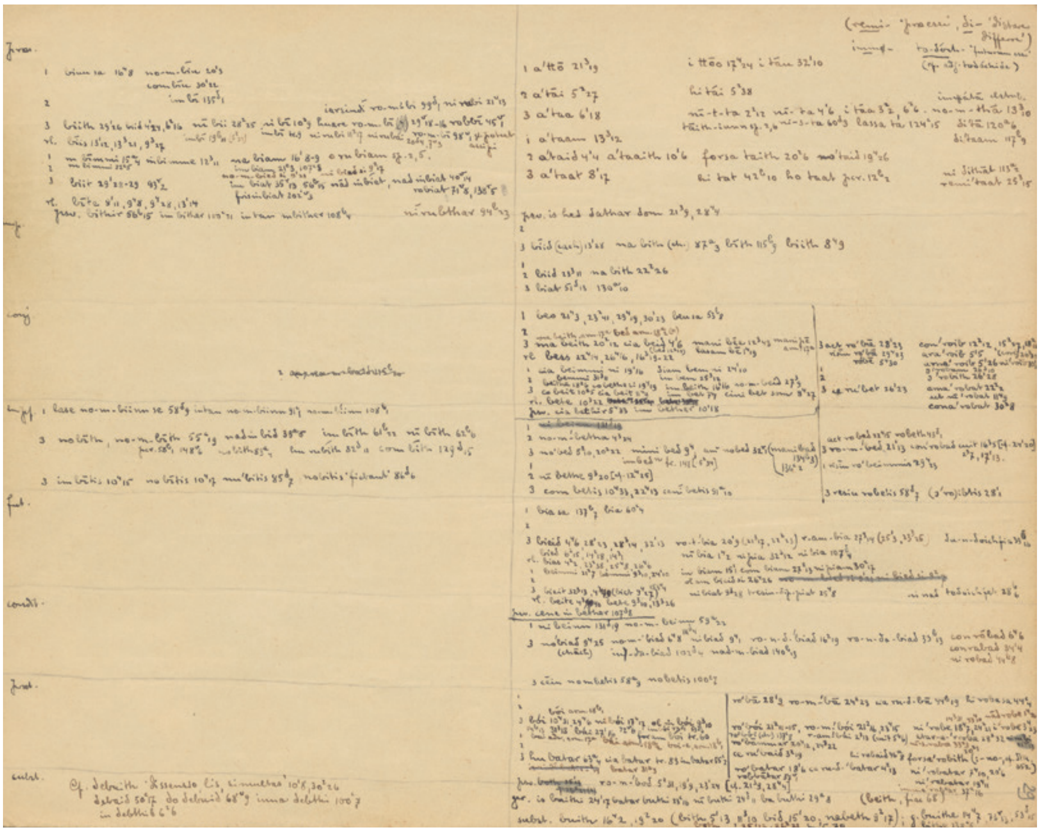
Schrift A 27 gaat in zo’n zelfde trant verder. Het behandelt delen III en IV van het boek (zinsopbouw en woordvorming) alvorens deel I samen te vatten (over uitspraak en spelling), gevolgd door tekstvoorbeelden met vertaling en noten. Van de vier korte voorbeeldteksten in Stewart heeft Van Hamel de eerste tekst in zijn geheel overgenomen met vertaling en noten. De andere drie voorbeelden zijn overgeschreven met volledige vertaling, maar zonder noten. Na de tekstvoorbeelden volgt er in Van Hamels schrift een lange woordenlijst van onduidelijke herkomst, gerangschikt op alfabetische volgorde van A tot U en verspreid over ongeveer 65 pagina’s. Deze lijst maakt geen deel uit van Stewarts boek. Het kan zijn dat de lijst is samengesteld op basis van de voorbeeldteksten uit het boek, als een soort aanvulling, maar hij moet apart gemaakt zijn en pas later in het schrift zijn opgeschreven. De woordenlijst zelf toont namelijk geen spoor van latere aanvullingen, hetgeen onmogelijk was geweest als Van Hamel hem ten tijde van het lezen van de teksten had gemaakt. Het is mogelijk dat dit een afschrijfsel is van een bestaand klein woordenboekje, of een herschrijven van zijn eigen eerdere versie van een woordenlijst die de grammatica moest vergezellen; dit is echter giswerk.

Verdere speculatie betreft het doel van dit alles. Zoals hierboven aangegeven zijn de schriften niet eenvoudigweg kopieën van het materiaal in Stewarts boek, omdat enige zaken afwijkend geordend zijn. Bovendien bevat het schrift twee pagina’s met gedetailleerde verbuigingen van een aantal van de meestvoorkomende werkwoorden: *beir* ‘breng’, *dean* ‘doe’, *abair* ‘zeg’, *faic* ‘zie’, *faigh* ‘vind/haal’, en *cluinn* ‘hoor’. Misschien was Van Hamel meer van plan met de *Gaelic grammar*, maar wat? Een eenvoudige vertaling of Nederlandse uitgave van de tekst is mogelijk, maar niet heel waarschijnlijk. Aannemelijker is dat dit wederom één van zijn onderzoeksinteresses was, mogelijk met het oog op het schrijven van een artikel over een of ander facet van Schots-Gaelische grammatica, maar misschien ook niet. We zullen het uiteindelijk nooit zeker weten, maar deze schriften bieden ons inzicht in een aspect van Van Hamels taalkundige interesses die nooit een plaats gekregen lijken te hebben in zijn publicaties.

Van Hamels lexicon/woordenboek van Oudierse werkwoorden[11]

Nu kunnen wij ons richten op wat in de inhoud van het Archief Van Hamel vermeld staat als *Radices linguae Hibernicae* – een titel die niet voorkomt in de notities

10 Van Zanten 2008, 5.
11 In een zeer laat stadium van publicatie werd duidelijk dat het handschrift van dit document (de *Radices linguae Hibernicae*) niet van Van Hamel is (noch van een van zijn opvolgers). Het verband met Van Hamel en het archief is nog niet duidelijk en zekerheid hierover zou duidelijk

Afb. 3. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Archief Van Hamel, D 1, pagina 29: vormen van het zelfstandige werkwoord.

van Van Hamel zelf, maar die aan dit werk is toegekend in het overzicht van het Archief Van Hamel.[12] Dit deel van het archief (D 1) omvat 301 grote losse pagina's, bijna in het geheel gewijd aan het Oudierse werkwoord en aan Oudierse teksten uit contemporaine handschriften, hoewel er soms ook verwijzingen te vinden zijn naar vormen in handschriften uit een latere periode, bijvoorbeeld naar teksten uit *Irische Texte*[13] en het *Lebor na hUidre* (zie hieronder voor meer over de glossen). Dit onderwerp, meer dan wat dan ook in het archief, toont hoe secuur en nauwgezet Van Hamel zich bezighield met taal. De eerste paar bladzijden van dit deel van het archief gaan over de wisseling tussen *de-* en *dí-*, voorkomend in een preverbaal partikel/voorzetsel, gevolgd door 25 bladzijden die gewijd zijn aan lijsten met vormen van het koppelwerkwoord 'zijn' en het zelfstandige werkwoord 'zijn', vergezeld van citaten. Na deze lijsten volgen 225 bladzijden met wat het beste omschreven kan worden als een uitgebreid lexicon van Oudierse werkwoordsvormen. Op afb. 3 staat een foto van één van deze pagina's over het zelfstandige werkwoord. Zoals men kan zien, is dit met extreem veel zorg samengesteld, aangezien de vormen en de plaats waar ze gevonden kunnen worden samen gegeven zijn. Gezien de uitgebreide zorg waarmee het lexicon is samengesteld kan dit niet een eerste kladversie geweest zijn, maar moet het een tweede of nog latere versie geweest zijn, die bedoeld is als Van Hamels lexicon in wording van Oudierse werkwoordsvormen.

Het lexicon is zowel meer als minder volledig dan de *Verzeichnis* van Holger Pedersen aan het einde van diens *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen*, deel 2. Het is minder volledig omdat Van Hamels materiaal niet de volledige tijdsspanne dekt die Pedersen behandelt in zijn index, aangezien Van Hamels lijst zich met name beperkt tot Oudiers materiaal in contemporaine handschriften. Aan de andere kant is het werk vollediger dan Pedersens *Verzeichnis*, omdat het een meer volledige lijst geeft van de vormen die Van Hamel behandelt. Het is misschien in dit verband interessant om op te merken dat Van Hamel zeer bekend was met Pedersens grammatica, aangezien hij recensies van de verschillende onderdelen ervan heeft geschreven.[14]

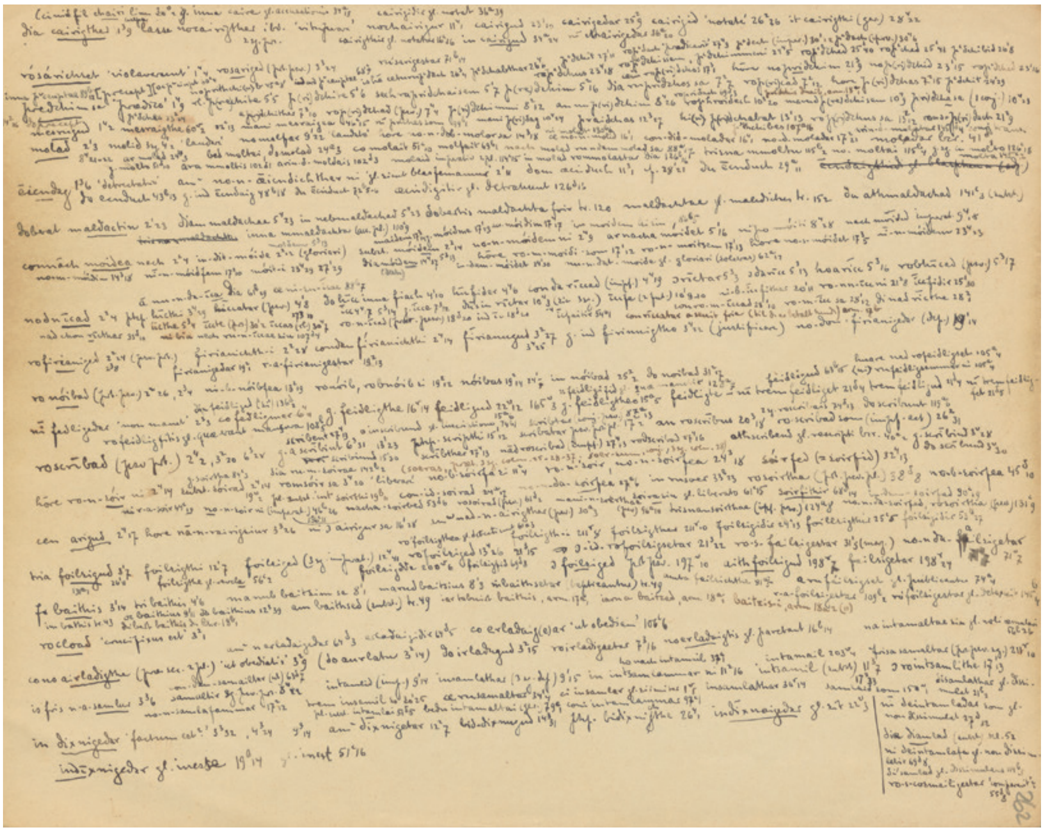
De organisatie van lemmata in het lexicon is niet helemaal op alfabetische volgorde. Zover ik het kan vaststellen, is het in beginsel gerangschikt naar sterk en zwak. De sterke werkwoorden nemen de eerste 150 pagina's van het lexicon in beslag, terwijl zwakke werkwoorden in de laatste 80 pagina's behandeld worden. Binnen deze ruwe verdeling lijkt het erop dat de werkwoorden min of meer alfabetisch gerangschikt zijn gebaseerd op

een effect hebben op het betoog in dit artikel. Gezien het late stadium van publicatie werd besloten om dit deel van de paper ongewijzigd te laten, maar met de toevoeging van de huidige voetnoot.

12 Van Zanten 2007, 15. Het werk is in 2008 aan het Archief Van Hamel gedoneerd door Leni van Strien, die het had gevonden in de documenten van de opleiding Keltisch in Utrecht.

13 Windisch 1880; Stokes en Windisch 1884-1909.

14 Van Hamel 1909, 1910b, 1915a.

Afb. 4. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Archief Van Hamel, D 1, pagina 262: woordenlijst bij Wb. $1^{c}9$-$3^{c}32$.

werkwoordsstam, waarbij verschillende combinaties van preverbale partikels na het enkelvoudige werkwoord gegeven worden (als dat tenminste is overgeleverd). Het is mogelijk dat een alfabetische volgorde eerst strikt werd nageleefd, maar dat ergens in de tijd is doorbroken vóór het archief geïnventariseerd is, maar ik zie geen manier om dat in dit stadium nog vast te stellen.

Om het lexicon compact te houden schreef Van Hamel heel klein. Ook verzon hij een enigszins ingekort nummersysteem aangezien het grootste gedeelte van de vormen uit de glossen afkomstig is. Hierdoor kon hij de langere vermeldingen van Wb., Ml., en Sg. voor de verzamelingen van glossen uit Würzburg, Milaan en St. Gallen achterwege laten. Hij geeft het folionummer en het nummer van de glossen volgens de geaccepteerde standaard, zoals bijvoorbeeld gezien kan worden in *Thesaurus Palaeohibernicus* (*Thes. Pal.*),[15] maar in plaats van de kolommen aan te geven met een superscript a-d (of a-b voor de St. Gallen-glossen) gebruikt hij superscript Arabische nummers voor Wb., kleine Romeinse letters voor Ml., en r/v voor St. Gallen. Zo geeft $17^{1}2$ Wb., $17^{a}2$ Ml., en $17^{r}2$ Sg. aan. Het is slechts een klein verschil met de standaardnotitie, maar het is efficiënter qua ruimte en tijd.

Zoals reeds boven aangegeven, maakte Van Hamel vooral gebruik van die Oudierse bronnen die in contemporaine handschriften gevonden werden. Zoals bekend bij geleerden van de vroege Ierse taal, bestaat het merendeel van deze contemporaine bronnen uit glossen op Latijnse teksten, zowel wereldlijk als religieus, hoewel er ook teksten (zowel in dichtvorm als in proza) in handschriften uit dezelfde tijd te vinden zijn die niet uit glossen bestaan. Ongeacht hun aard zijn al deze teksten bijeengebracht in *Thes. Pal.*, dat tot op de dag van vandaag beschouwd wordt als de standaarduitgave van deze teksten. Dit werk is zonder twijfel de meest voor de hand liggende bron voor Van Hamels werk.

Ondanks het gemak van *Thes. Pal.* lijkt het erop dat Van Hamel geen, of in ieder geval niet altijd, gebruik maakte van die uitgave van de Oudierse teksten. Het duidelijkste bewijs hiervoor komt voort uit het feit dat Van Hamel vier passages (D 1, 283) uit de *Lorica* van Klosterneuburg geeft, een tekst die niet in *Thes. Pal.* voorkomt (het betreft toevallig ook de enige niet-Oudierse tekst, geschreven in het laat Middeliers).[16] Verder is het duidelijk dat hij soms zelfs voor Oudierse teksten die wél in *Thes. Pal.* stonden gebruik maakte van andere bronnen. Deze suggestie wordt gewekt door de nummering van de glossen op de *Soliloquia* van St. Augustinus, te vinden in Karlsruhe. In *Thes. Pal.* worden deze glossen aangeduid met verwijzing naar folio en kolom (*Thes. Pal.* II 1-9), maar in Van Hamels lexicon en woordenlijst (zie onder) loopt de nummering gewoon door. Het is onwaarschijnlijk dat Van Hamel op eigen initiatief een doorlopende nummering gehanteerd zou hebben; het is echter niet duidelijk welke bron hij gebruikt heeft.

15 Stokes en Strachan 1901-1903.
16 Zie Stifter 2007, 512.

Er is nog een reden, al is die minder overtuigend, waardoor men het vermoeden zou kunnen krijgen dat Van Hamel geen gebruik maakte van *Thes. Pal.*, zelfs al had hij daar de mogelijkheid toe. Na het lexicon zelf volgen ongeveer 40 pagina's van wat we het beste een woordenlijst kunnen noemen, die aantoont dat Van Hamel een aantal Oudierse teksten systematisch door had genomen, in wezen dezelfde teksten die ook in het lexicon opduiken. De teksten die gebruikt zijn in de woordenlijst komen grotendeels overeen met de teksten in *Thes. Pal.*, maar ze volgen niet de rangschikking van de teksten in *Thes. Pal.* Hieronder geef ik de teksten in de volgorde waarin ze voorkomen in Van Hamels woordenlijst, gevolgd door de plaats van diezelfde teksten in *Thes. Pal.* Hoewel de eerste twee bladzijden van de woordenlijst niet op volgorde staan (zij behoren toe aan Wb., maar niet aan het begin van zijn woordenlijst), zijn er noten voor Wb. van 1^{c}9 tot het eind (*Thes. Pal.* I, 501-714), gevolgd door glossen op Augustinus uit Karlsruhe (*Thes. Pal.* II, 1-9), de Karlsruhe Priscianus (*Thes. Pal.* II, 225-230), en de Karlsruhe Beda (*Thes. Pal.* II, 10-30), gevolgd door Sg. (*Thes. Pal.* II, 49-224). Daarna volgen de glossen uit Turijn (*Thes. Pal.* I, 484-494), glossen op Eutychius (*Thes. Pal.* II, 42), en de Weense Beda (*Thes. Pal.* II, 31-37), de *Lorica* uit Klosterneuburg (niet in *Thes. Pal.* – zie boven), een pagina die slechts één passage bevat van het Boek van Armagh (*Thes. Pal.* II, 238-243) en is er één bladzijde besteed aan de Oudierse hymnen (*Thes. Pal.* II, 298-359).

De woordenlijst is zeer volledig voor Wb., hoewel hij verderop veel kariger wordt. In tegenstelling tot het reeds besproken lexicon bevat de woordenlijst niet alleen werkwoorden. Er is ook veel verwijzing naar verschillende vormen in andere teksten, zoals te zien valt op afb. 4.

Zoals reeds opgemerkt, suggereert de rangschikking van teksten in de woordenlijst dat Van Hamel geen gebruik maakte van *Thes. Pal.* Bovendien zijn niet alle teksten uit *Thes. Pal.* aanwezig in de woordenlijst. Het lijkt er dan ook op dat *Thes. Pal.*, als Van Hamel er al gebruik van heeft gemaakt, niet zijn voornaamste bron is geweest. Zeer nauwgezet onderzoek kan mogelijk alternatieve lezingen onthullen op grond waarvan men tot een aantal conclusies zou kunnen komen met betrekking tot de bronnen van Van Hamel.[17]

Zoals bij de aantekeningen op de *Gaelic grammar*, kan men zich afvragen wat het doel was van het lexicon en de woordenlijst. Ik denk dat we ons hier op vastere grond bevinden dan met de *Gaelic grammar*. Hoewel met name het lexicon de indruk wekt dat het met grote zorg is samengesteld, is het onwaarschijnlijk dat het voor meer bedoeld was dan alleen privégebruik. Het is wellicht niet misplaatst om hier te vermelden dat de hulpmiddelen en naslagwerken in de tijd van Van Hamel in het geheel niet waren wat ze vandaag de dag zijn. Slechts twee delen (D-Dégoir en E) van het *Dictionary of the Irish language* zijn verschenen toen hij nog in leven was, en hoewel andere publicaties de leemte enigszins opvulden,[18] ontbrak het aan een bruikbaar overzicht van grote delen van de vroeg-Ierse woordenschat. Tegen deze achtergrond beschouwd waren het Oudierse lexicon en de woordenlijst die Van Hamel heeft samengesteld zeer waarschijnlijk bedoeld voor eigen gebruik bij het lesgeven en zijn onderzoek. Het is aannemelijk dat hij ze ontwikkeld heeft na zijn komst naar Utrecht, toen hij regelmatig colleges Oudiers gaf. Om hier zekerder van te zijn zouden we meer moeten weten over wanneer het materiaal in het archief geschreven is, maar helaas lijkt dat onbegonnen werk.

Dit brengt ons tot het einde van onze beschouwing van Van Hamels interesse in Keltische grammatica's. Hoewel er wel wat informatie te vinden is door nadere beschouwing van het werk dat hij gepubliceerd heeft, valt er elders meer materiaal te vinden dan men op het eerste gezicht zou vermoeden op basis van de gedrukte bronnen. Hopelijk heeft het voorafgaande duidelijk gemaakt dat Van Hamel zich zowel in de breedte als in de diepte bezighield met de Keltische talen en hun grammatica's. Het is zonde dat er op dit gebied van zijn onderzoek niet meer in druk verschenen is. Zijn lexicon van de werkwoorden zou bijzonder handig zijn geweest, en dat zou waarschijnlijk zo gebleven zijn tot op de dag van vandaag. Gelukkig is het werk wél overgeleverd in zijn archief, zelfs al is het niet in druk verschenen.

17 Twee korte voorbeelden kunnen aantonen in welke richtingen zo'n onderzoek zou kunnen gaan. In de notitie voor het zelfstandige werkwoord (UBU, Archief Van Hamel, D 1, p. 29) geeft Van Hamel *beith* als een vorm van het verbaalnomen, met verwijzing naar *Fiacc's hymne*, regel 68. Dit is de lezing van de tekst in T; de tekst in F heeft *bith*; en *Thes. Pal.* reconstrueert *buith* (*Thes. Pal.* II, 321). Dit soort variatie zou mensen ertoe kunnen brengen de bron te vinden waar Van Hamel gebruik van maakte. Evenzo staat er een woord uit de *Lorica* uit Klosterneuburg in Van Hamels woordenlijst als *r-a-mthi* (UBU, Archief van Hamel, D 1, p. 283). Aangezien de lezing in Zeuss *raucthi* is (1873, 954), is het duidelijk dat dat niet de uitgave is die Van Hamel gebruikt heeft. Verdere precisering met gebruik van lemma *na ra-m-tairthea* in de woordenlijst suggereert dat Stokes' editie (1873-1875) waarschijnlijker is dan die van Zimmer (1881).

18 Zie Griffith, Stifter en Toner 2018, 4-5, voor een overzicht van beschikbare hulpmiddelen.

Bibliografie

- Anwyl, Edward, 'Wales and the Britons of the north', *The Celtic review* 4, nr. 14 (1907) 125-152.
- Griffith, Aaron, David Stifter en Gregory Toner, 'Early Irish lexicography – A research survey', *Kratylos* 63 (2018) 1-28.
- Hamel, Anton Gerard van: zie de bibliografie aan het einde van dit boek.
- Macalister, R. A. S., *Tara: a pagan sanctuary of ancient Ireland* (Londen 1931).
- Marstrander, Carl et al. (red.), *Dictionary of the Irish language* (Dublin 1913-1976).
- Pedersen, Holger, *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen*, 2 vols. (Göttingen 1909-1913).
- Stewart, Alexander, *Elements of Gaelic grammar* (Edinburgh 1801).
- Stifter, David, 'Die Klosterneuburger *Lorica*', *Kelten-Einfälle an der Donau*, red. Helmut Birkhan (Wenen 2007) 503-527.
- Stokes, Whitley (red.), 'The Klosterneuburg Incantation', *Revue celtique* 2 (1873-1875) 112-115.
- -----, (red. en vert.), 'The Life of Fursa', *Revue celtique* 25 (1904) 385-404.
- Stokes, Whitley en John Strachan (red. en vert.), *Thesaurus Palaeohibernicus*, 2 vols. (Cambridge 1901-1903).
- Stokes, Whitley en Ernst Windisch (red.), *Irische Texte mit Wörterbuch*, vols. 2-4 (Leipzig 1884-1909).
- Strachan, John, 'Contributions to the history of the deponent verb', *Transactions of the Philological Society* 22, nr. 3 (1891-1894) 444-568.
- -----, 'On the use of the particle *ro-* with the preterital tenses in Old-Irish', *Transactions of the Philological Society* (1895-1898) 77-193.
- -----, 'The sigmatic future and subjunctive in Irish', *Transactions of the Philological Society* (1899-1902a) 291-314.
- -----, 'Action and time in the Irish verb', *Transactions of the Philological Society* (1899-1902b) 408-438.
- -----, 'Contributions to the history of Middle Irish declension'. *Transactions of the Philological Society* (1903-1906) 202-246.
- Vendryes, Joseph, 'Les mots vieil-irlandais du manuscrit de Laon', *Revue celtique* 25 (1904) 377-381.
- -----, *Grammaire du vieil-irlandais* (Parijs 1908).
- Windisch, Ernst, *Irische Texte mit Wörterbuch* (Leipzig 1880).
- Zanten, Arwen van, 2008, 'Archief Van Hamel'. Ongepubliceerd overzicht, Universiteitsbibliotheek Utrecht.
- Zimmer, Heinrich, 'XVI. Carmen Claustroneoburgense', *Glossae Hibernicae e codicibus Wirziburgensi Carolisruhensibus aliis*, red. Heinrich Zimmer (Berlijn 1881).

‘Een wild verlangen naar Ierse handschriften’: de tekstuitgaven van A. G. van Hamel

RANKE DE VRIES

In een brief aan de Ierse keltoloog Richard Irvine Best, gedateerd oudejaarsavond 1918, drukte Van Hamel de hoop uit binnen niet al te lange tijd Ierland te kunnen bezoeken.[1] Niet alleen om Best en diens vrouw te zien, maar vooral ook om handschriften te kunnen raadplegen, want, zo zei Van Hamel, ‘Ik heb een wild verlangen naar Ierse handschriften’.[2] Er zit inderdaad iets magisch aan middeleeuwse handschriften. Het is niet alleen de geur van het perkament, of het gekraak bij het bladeren; je kunt letterlijk woorden aanraken die acht of negen eeuwen eerder zijn opgeschreven – woorden die soms sinds die tijd niet of nauwelijks bekeken zijn.

Gelukkig zijn er mensen zoals Van Hamel die graag stoffige bibliotheken in Ierland induiken, niet alleen om de handschriften te ontcijferen, maar ook om de inhoud ervan uit te geven. Dit gebeurt vrij mondjesmaat, en dat is jammer. Het uitgeven van (middeleeuwse) teksten is enorm belangrijk, omdat zulke teksten de basis vormen voor veel onderzoek. Het maken van een editie is echter niet eenvoudig, en voor elke daadwerkelijk uitgegeven tekst ligt er minstens één onafgemaakt in een bureaulade (of verstoft op digitale wijze in een verlaten map op een computer).[3] Dit was ook het geval bij Van Hamel. Dit artikel gaat mede over edities van Van Hamel die nooit zijn afgemaakt, niet om Van Hamels falen te belichten, maar juist om mensen inzicht te bieden in hoe onderzoek soms niet loopt als gehoopt of bedoeld, en om te tonen dat Van Hamel als redacteur van middeleeuwse teksten, ondanks alle problemen en tegenslagen die hij heeft ondervonden, toch stug vol bleef houden.

Eerste pogingen

Wat Van Hamels *magnum opus* had kunnen zijn, een tekstuitgave van het lange pseudo-historische werk *Lebor gabála Érenn* (‘Het boek van de overname van Ierland’), draaide uit op de eerste in een reeks teleurstellingen die hem ten deel vielen in de periode 1910-1920. Zijn werk strandde in 1913, toen bleek dat de Ierse geleerde, R. A. S. Macalister al vergevorderd was met zijn eigen editie. Van Hamel werkte uiteindelijk al het harde werk dat hij reeds verzet had om tot een artikel dat in 1915 verscheen in het *Zeitschrift für celtische Philologie*.[4] Er is een dozijn schriftjes in zijn archief die allemaal materiaal voor zijn editie bevatten, wat duidelijk maakt dat Van Hamel er al heel wat tijd en moeite aan had besteed. Dit op zich zou al genoeg zijn om menigeen voor altijd van het verder uitgeven van teksten te weerhouden; zo niet Van Hamel.[5]

De tweede tegenslag die hij te verwerken kreeg, betreft de eerste middeleeuwse Ierse tekstuitgaven van zijn hand die daadwerkelijk in druk verschenen zijn: drie gedichten (zonder vertaling maar met noten), getranscribeerd uit handschriften in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel die van Hamel in 1913 had bezocht.[6] Zij werden gepubliceerd tijdens de Eerste Wereldoorlog in twee artikelen in *Revue celtique* 36.[7] Van Hamel zelf was echter zeer ongelukkig over de publicatie, omdat het niet-gecorrigeerde drukproeven waren – de oorlog had communicatie hierover

1 Met dank aan Gregory Darwin voor zijn foto van de eerste editie van Van Hamels *Immrama*. Verder wil ik mijn dank betuigen aan de redactie, in het bijzonder aan Bart Jaski. Zijn hulp was onontbeerlijk bij het schrijven van dit artikel, omdat ik in het buitenland woon en daardoor niet altijd toegang had tot het archiefmateriaal. Dit is ergens wel toepasselijk, aangezien Van Hamel zelf bij zijn tekstuitgaven vaak gebruik moest maken van de hulp van collega’s in Ierland, die hem hielpen bij de transcriptie van de handschriften die hij vanuit Nederland niet kon raadplegen. Heel hartelijk dank.

2 VH aan R. I. Best (31-12-1918), NLI: ‘There is a wild longing in me of Irish manuscripts’. Voor Van Hamels vriendschap met Best, zie de bijdrage van Nike Stam in deze bundel.

3 Om u een voorbeeld te geven: op het moment liggen er bij mij onafgemaakte edities van onder meer Máelmuru Othna’s negende-eeuwse pseudohistorisch gedicht *Can a mbunadas na nGoídel* (‘Waar komen de Goídil (= de Ieren) vandaan?’) gebaseerd op twaalf handschriften, waar ik voor het eerst in 1998 mee aan de slag ben gegaan, en ben ik onlangs begonnen aan een zestiende-eeuws medisch handschrift (TCD MS 1698) – hopelijk is dat niet hetzelfde lot beschoren.

4 Van Hamel 1915b.

5 Voor een uitgebreide bespreking over de dramatische sage van de editie van *Lebor gabála*, zie de bijdrage van Bart Jaski “Ik ben nog niet af’: A. G. van Hamel in zijn jonge jaren’ in deze bundel (waarin ook de schriftjes worden opgesomd), en verder Flahive 2009. Macalister publiceerde uiteindelijk in 1916 een deel van *Lebor gabála* in samenwerking met de geleerde Eoin MacNeill, en daarna tussen 1939 en 1956 (na het overlijden van Macalister in 1950) verscheen zijn werk in vijf delen bij de Irish Texts Society. Het is zonde dat Van Hamels editie nooit is verschenen, want de uitgaven van Macalister werden bepaald niet positief ontvangen. Desondanks is er geen nieuwe editie en gebruikt men Macalisters editie nog steeds.

6 VH aan R. I. Best (30-1-1918), NLI.

7 Van Hamel 1915-1916c en d. Zie ook UBU, Archief Van Hamel, B 6 en B 7, voor voorstudies van deze edities.

onmogelijk gemaakt. Hij publiceerde daarop verbeterde versies in *Revue celtique* 37.[8]

Hierna hield Van Hamel zich bezig met werk over met name Sint Brandaan, dat net als *Lebor gabála* helaas nooit is verschenen. Van Hamel meldde aan Best in januari 1918 dat hij werkte aan een paar korte religieuze teksten, waaronder een tekst (die hij eveneens in 1913 in Brussel had getranscribeerd) over een visioen van de hel van Brandaan.[9] Hier is verder niet veel over bekend. Tevens was hij bezig aan een editie van een tekst die hij *Betha Brenainn* noemde (‘het heiligenleven van Brandaan’). Dit laatste werk heeft hij in 1919 terzijde gelegd, blijkens een beteuterde opmerking in een brief aan Best, gedateerd 27 augustus 1919: ‘Ik heb je nooit een antwoord gestuurd over wat te doen met mijn vroegtijdig afgebroken tekst van Betha Brenainn. Als je hem nog hebt, dan is het het beste hem aan Plummer te geven, die er misschien nog iets aan heeft [...]’.[10] Deze tegenslagen zorgden er wellicht voor dat Van Hamel zich zo’n tien jaar lang onthield van nieuwe pogingen.[11] Maar het bloed kruipt waar het niet gaan kan, en aan het begin van de jaren 1930 verschenen er van Van Hamels hand twee edities die nog steeds worden gebruikt: *Lebor Bretnach* (‘Het Britse boek’) en *Compert Con Culainn and other stories* (‘De verwekking van Cú Chulainn en andere verhalen’).

Lebor Bretnach en *Compert Con Culainn and other stories*

De eerste sporen van Van Hamels plannen voor *Lebor Bretnach* vallen te ontwaren in een brief aan Best van 19 juli 1930, waarin hij aangaf dat hij zeer geïnteresseerd was in de ‘Ierse Nennius’.[12] Dit verwijst naar een Ierse versie van de *Historia Brittonum*, een Latijns werk over de geschiedenis van Brittannië met materiaal over onder meer de Angelen en de Saksen, koning Arthur, en Vortigern, dat traditioneel toegeschreven wordt aan Nennius, een negende-eeuwse Welshe geleerde.[13] Ongeveer een maand later had Van Hamel naar eigen zeggen reeds bijna alle handschriftversies getranscribeerd, en was hij op bezoek geweest bij Eoin MacNeill, die de tekst wel wilde uitbrengen bij de Irish Manuscripts Commission.[14] Het werk vorderde gestaag, en iets meer dan een jaar later boog Van Hamel zich over de inleiding van *Lebor Bretnach*. Hij vroeg Best op 23 november 1931 om hulp bij het dateren van de verschillende handschriften en bij het ontcijferen van een lastige passage, en meldde dat hij al een eerste drukproef had gezien. In mei 1932 was de tekst klaar, en vroeg Van Hamel aan Best of die even naar zijn Engels taalgebruik in zijn inleiding zou willen kijken. Best heeft kennelijk flink gesleuteld aan de inleiding van Van Hamel, gezien diens blijheid en de dank die hij Best betuigde in een schrijven van 2 juli 1932 (toen hij inmiddels de proefdrukken van zijn inleiding ook had ontvangen).[15]

Van Hamels editie is gebaseerd op zes versies van de tekst die in vijf handschriften voorkomen. Hoewel Van Hamel naar eigen zeggen de tekst uit alle handschriften in zijn werk heeft opgenomen, is de tekst die hij de lezer voorgeschoteld heeft een soort monster van Frankenstein – om het bot uit te drukken: hij heeft als het ware een nieuw verhaal bij elkaar geknipt en geplakt dat bestond uit verschillende teksten.[16]

De tweede tekstuitgave, *Compert Con Culainn and other stories*, verscheen een jaar later, in 1933,[17] in de reeks Mediaeval and Modern Irish Series van het Dublin Institute for Advanced Studies. Deze reeks is met name bedoeld voor studenten van de Ierse taal en bestaat uit edities van teksten zonder vertaling, maar met een inleiding en verklarende noten en woordenlijsten. Het werk zelf bevat vier verschillende teksten die te maken hebben met de

8 Van Hamel 1917-1919a en b. Hier moet gezegd worden dat de grootste verschillen niet de transcripties van de teksten zelf betreft, maar de inleidingen van de gedichten.
9 Zie ook UBU, Archief Van Hamel, B 9.
10 VH aan R. I. Best (27-8-1919), NLI: ‘I never sent you any reply as to ~~you~~ what you should do with my abortive text of Betha Brenainn. Should you have it still, the best thing would be to give it to Plummer, who may still have some good from it [...]’. Dit verwijst mogelijk naar Plummer 1922.
11 Van Hamel schreef wel een uitgebreide kritiek op Margaret Dobbs’ uitgave van *Cath Leitrech Ruide* (‘De slag van Leitir Ruide’) (Dobbs 1922; Van Hamel 1927d). Van Hamel was het niet eens met Dobbs’ bewering dat de tekst die zij heeft uitgegeven vrijwel identiek is aan de versie in het handschrift Edinburgh Kilbride V (nu Edinburgh, National Library of Scotland, Adv. MS 72.1.5), afgezien van ouder taalgebruik in dit laatste handschrift. Van Hamel toonde aan dat dit niet het geval is, dat de latere versie secuurder is, en dat beide versies afstammen van dezelfde (oer)tekst (Van Hamel 1927d, 59-60). Dobbs gaf geen lezingen uit het Schotse handschrift in haar editie, en Van Hamels vergelijking van de twee handschriften is zo gedetailleerd dat hij transcripties (of foto’s) van dat handschrift voor zich moet hebben gehad.
12 VH aan R. I. Best (19-7-1930), NLI: ‘I am fiercely interested in the Irish Nennius [...]’.
13 James Henthorn Todd had reeds in 1848 deze tekst uitgegeven, gebaseerd op drie handschriften: Dublin, Trinity College, MS 1336 (vroeger H.3.17); het Boek van Ballymote; en het Boek van Lecan (zie Todd 1848, v-xiv, voor een beschrijving en vergelijking van de versies in de handschriften). Het is belangrijk te vermelden dat *Lebor Bretnach* geen letterlijke vertaling is van de *Historia Brittonum* – het geheel is namelijk waar noodzakelijk geacht aangevuld met ander (Iers) materiaal (zie Dooley 2004, 12-13).
14 VH aan Edith Best (13-8-1930), NLI.
15 VH aan R. I. Best (23-11-1931, 17-5-1932 en 2-7-1932), NLI.
16 Van Hamel legt uit wat hij doet in zijn inleiding: ‘We zullen de volledige *Lebor Bretnach* verdelen in 22 hoofdstukken; men moet er echter aan denken dat deze combinatie in geen enkel handschrift zo voorkomt’ (‘We shall divide the complete Lebor Bretnach into twenty-two sections; it must be borne in mind, however, that these are found combined in none of our MSS’), Van Hamel 1932a, v. Eerder op dezelfde pagina legt hij uit: ‘Voor elk hoofdstuk is een handschrift gekozen dat gezien wordt als een vertegenwoordiging van de groep of groepen waarin het hoofdstuk voorkomt’ (‘For each section a MS. has been selected that is regarded as representative of the group or groups in which the section occurs’). Zijn editie wordt besproken in Pokorny 1936 en Vendryes 1938. Voor kritiek op een aantal punten van de editie, zie Thurneysen 1936, en Lot 1934, 135-142 (zie Dooley 2004, 11, voor de verwijzing naar Lot).
17 Een voorstudie voor de editie is te vinden in UBU, Archief Van Hamel, H 1, een schriftje met een transcriptie van een gedeelte van *Aided Con Culainn* dat correspondeert met pp. 113-125 in de editie**.** De editie is kort besproken in Mühlhausen 1941 met een aantal andere delen in de reeks Mediaeval and Modern Irish Series.

held Cú Chulainn, respectievelijk *Compert Con Culainn* ('De verwekking van Cú Chulainn'), *Aided oínfir Aífe* ('De dood van Aífe's enige zoon'), *Tochmarc Emire* ('Het dingen naar de hand van Emer'), en *Aided Con Culainn* ('De gewelddadige dood van Cú Chulainn'), uit verschillende periodes van de Ierse taal. De teksten zijn op vele plekken aangepast, zodat zij voor studenten eenvoudig(er) te ontcijferen zouden zijn, en zodat zij konden dienen als leermateriaal. Dit was ook het beoogde doel van Van Hamel, zoals Vendryes in zijn recensie heeft vermeld: 'De auteur heeft er vooral een goed wetenschappelijk en methodologisch instrument van willen maken voor studenten, en daar is hij in geslaagd'.[18]

Immrama

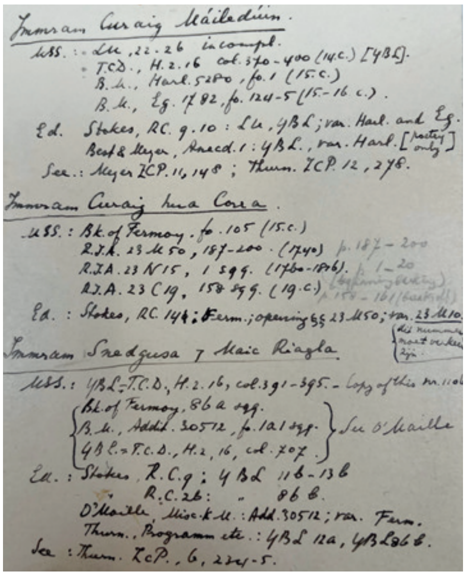
Na deze successen boog Van Hamel zich over zijn volgende project: een editie van een aantal *immram*-verhalen.[19] Deze zouden net als het *Compert Con Culainn* boekje worden uitgegeven in de reeks Mediaeval and Modern Irish Series. Van Hamel was oorspronkelijk van plan vijf verhalen in het boekje te publiceren. Uiteindelijk zijn dat er vier geworden: *Immram Brain maic Febail* ('De zeereis van Bran mac Febail'), *Immram curaig Maíle Dúin* ('De zeereis van het bootje van Máel Dúin'), *Immram Snédgusa ocus Maic Riagla* ('De zeereis van Snédgus en Mac Ríagla') en *Immram curaig Úa Corra* ('De zeereis van het bootje van de Uí Chorra').[20] De tekst *Immram Brendain*, waar hij kennelijk wel aan bezig is geweest, is niet in de editie opgenomen.[21]

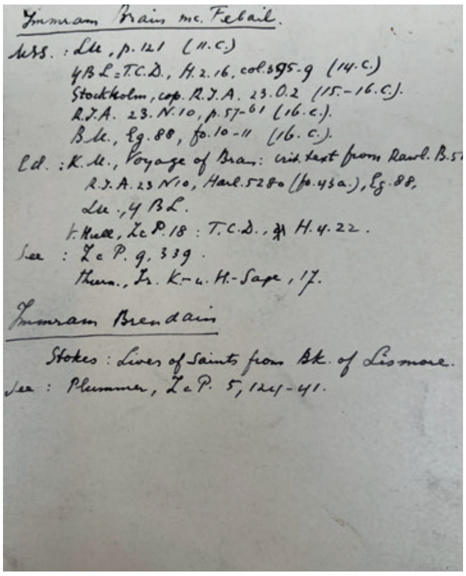
Van Hamel was zeker vijf jaar bezig aan de *Immrama*-editie. Hij verwees er al naar in een brief aan Best, gedateerd 24 december 1936, waarin we al de eerste sporen zien van de verschillende tegenslagen die op Van Hamels pad kwamen:

> Op dit moment ben ik klaar met mijn tekst (met noten en varianten) van Immram Brain; het verschilt aanzienlijk van die van K[uno] M[eyer] en, als gevolg daarvan, ook van diens Amerikaanse tegenhanger (jouw alarmerende nieuws hierover was mij onbekend). [...] Ik zal het binnenkort naar [Myles] Dillon sturen en ga in de tussentijd door met mijn werk aan [de tekst over de reis van] Maeldúin.[22]

Daarna leek het beter te gaan. Bijna precies een jaar later, op 26 december 1937 jubelde Van Hamel in zijn brief aan Best:

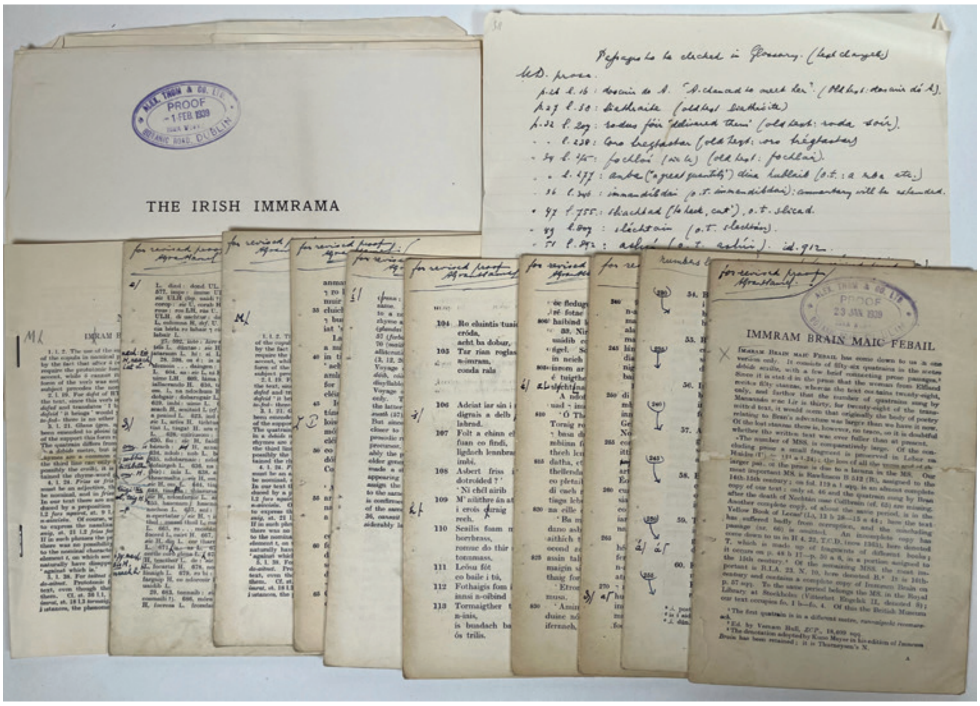
> Het doet me plezier je te zeggen dat mijn boek van Immráma nu klaar is. [...] Op 15 januari [1938] komt een zeer begaafde leerling van mij, mej. dr. [Maartje] Draak, naar Dublin [...] Zij zal mijn Immráma-handschrift in haar tas hebben als ze jou bezoekt, en niets zou me meer blijdschap berokkenen dan wanneer het bestuur zou besluiten de uitgave meteen te laten drukken. Ik ben heel secuur geweest met betrekking tot de kopij en ga ervan uit dat de drukproeven vrij snel doorgelezen kunnen worden.[23]

Immram Curaig Máiledúin.
MSS.: LU, 22.26 incompl.
T.C.D., H.2.16 col. 370-400 (14.c.) [YBL].
B.M., Harl. 5280, fo. 1 (15.c.)
B.M., Eg. 1782, fo. 124-5 (15.-16. c.).
Ed. Stokes, RC. 9.10: LU, YBL; var. Harl. and Eg.
Best & Meyer, Anecd. 1: YBL., var. Harl. [poetry only]
See.: Meyer ZCP. 11, 148; Thurn. ZCP. 12, 278.
Immram Curaig hua Corra.
MSS.: Bk. of Fermoy. fo. 105 (15.c.)
R.I.A. 23 M 50, 187-200. (1740)
R.I.A. 23 N 15, 1 sqq. (1760-1816).
R.I.A. 23 C 19, 158 sqq. (19.c.)
Ed.: Stokes, RC. 14: Ferm.; opening §§ 23 M 50; var. 23 M 10.
Immram Snedgusa 7 Maic Riagla
MSS.: YBL = T.C.D., H.2.16, col. 391-395.
Bk. of Fermoy, 86 a sqq.
B.M., Addit. 30512, fo. 121 sqq.
YBL = T.C.D., H.2, 16, col. 707.
See O'Maille
Ed.: Stokes, R.C. 9: YBL 116-13b
R.C. 26: " 86 b.
O'Maille, Misc. K.M.: Add. 30512; var. Ferm.
Thurn., Programm etc.: YBL 12a, YBL 86b.
See: Thurn. ZCP., 6, 234-5.

Immram Brain mc. Febail.
MSS.: LU, p. 121 (11.c.)
YBL = T.C.D., H.2.16, col. 395-9 (14.c.)
Stockholm, cop. R.I.A. 23.0.2 (15.-16.c.).
R.I.A. 23. N.10, p. 57-61 (16.c.).
B.M., Eg. 88, fo. 10-11 (16. c.).
Ed.: K.M., Voyage of Bran: crit. text from Rawl. B. 5..
R.I.A. 23 N 10, Harl. 5280 (fo. 43a.), Eg. 88,
LU., YBL.
Hull, ZcP. 18: T.C.D., H.4.22.
See: ZcP. 9, 339.
Thurn., Ir. K.- u. H.-Sage, 17.
Immram Brendain
Stokes: Lives of Saints from Bk. of Lismore.
See: Plummer, ZcP. 5, 124-41.

Afb. 1. Overzicht van de beoogde inhoud van Van Hamels *Immrama*, met als laatste de verwijzing naar *Immram Brendain*. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Archief Van Hamel, F 10.

18 Vendryes 1938, 389: 'L'auteur s'est proposé avant tout d'en faire un bon instrument de science et de méthode pour les étudiants, et il y a réussi'.
19 Het woord *immram* betekent 'rondroeiing' en verwijst naar een verhaal waarin de hoofdpersoon een zeereis onderneemt en verschillende eilanden bezoekt. De meeste *immrama* zijn Christelijk van aard.
20 Voorstudies van de editie bevinden zich in UBU, Archief Van Hamel, F 1-15.
21 In zijn aantekeningen UBU, Archief Van Hamel, F 10, gebruikt Van Hamel de titel *Immram Brendain* voor het Ierse Leven van Brandaan van Clonfert, en verwijst naar de editie en vertaling in Stokes 1890, 99-116 en 247-261; zie ook Plummer 1922, I, xviii-xix, over de handschriften van *Betha Brenainn Clúana Ferta*.
22 VH aan R. I. Best (24-12-1936), NLI: 'By this time I have finished my text (with notes and variants) of Immram Brain; it differs considerably from K[uno] M[eyer]'s and, consequently, also from its American counterpart (your alarming news about this affair was new to me) [...] I will send it soon to [Myles] Dillon and continue working at Maeldúin in the meantime'. Dit verwijst mogelijk naar Hull 1930.
23 VH aan R. I. Best (26-12-1937), NLI: 'I am glad to tell you that my volume of Immráma is ready by this time. [...] On the 15th of January [1938] a very gifted pupil of mine, Miss Dr. [Maartje] Draak, is coming to Dublin [...] She will have my Immráma MS in her satchel when she comes to see you and nothing would give me more pleasure than if the authorities would decide upon printing the edition at once. I have been very careful about the 'copy' and trust the reading of proofs can be done at a fair pace'.

Afb. 2. Drukproeven uit 1939 met in pen correcties van Van Hamel en rechtsboven aantekeningen voor veranderingen in de woordenlijst. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Archief Van Hamel, F 14.

Maartje Draak heeft het handschrift ook daadwerkelijk overgebracht, blijkens een brief van Van Hamel van 19 maart 1938.[24] In dezelfde brief gaf Van Hamel nog wat instructies aan Draak met betrekking tot de uitgave:

> Je moet voor je vertrek eens langs je neus weg aan Best vragen, wat ze op het ogenblik met mijn manuscript doen. Ik ben zo bang, dat het bij afwezigheid van Dillon aan Bergin is toevertrouwd en dat die er neuswijze veranderingen in is gaan aanbrengen, die ik met opzet vermeden heb. Hij zou daar als serie-redacteur het recht toe hebben, maar ik zou het allervervelendst vinden (maar dit laatste vooral niet laten merken).[25]

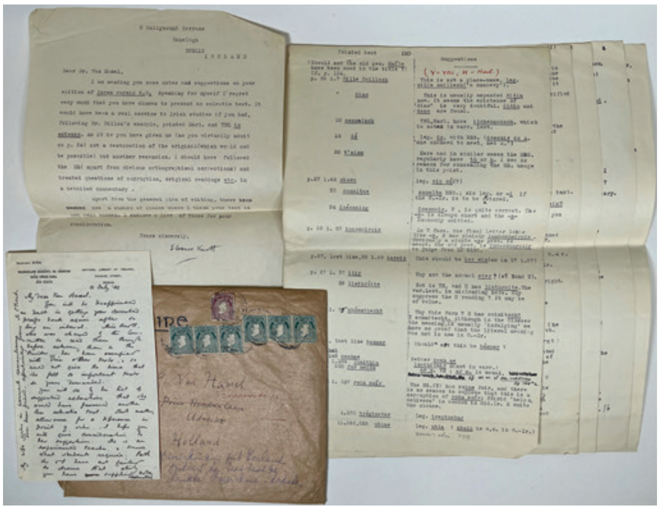
In augustus 1938 kreeg Van Hamel de eerste drukproeven, sleutelde verder aan het handschrift en in oktober stuurde hij de gecorrigeerde versies op naar Dublin.[26] De woordenlijst ontbrak, omdat het logischer was die pas af te maken als de teksten helemaal klaar waren. Maar in december 1938 had Van Hamel nog niets van de drukker gehoord, waar hij zeker niet blij mee was, en dat liet hij aan Best merken:

> De woordenlijst is nog steeds hier. Ik heb je wijze raad opgevolgd en gewacht tot ik gedrukte proeven van de tekst zou hebben. Deze zijn nog niet gearriveerd. Ik heb de eerste proeven (op lange drukvellen) teruggestuurd vóór eind oktober, en verwachtte de tweede druk (op pagina’s) voor het eind van het jaar, omdat er ‘1938’ op de titelpagina stond. Dat is echter in het geheel niet gebeurd. Zodra ik de tweede drukproef krijg zal ik verwijzingen aan de woordenlijst toevoegen, en de kopij van de woordenlijst naar de drukker sturen. Waar is hij in de tussentijd mee bezig?[27]

In februari 1939 kwamen eindelijk de nieuwe drukproeven, gedrukt op het papier en formaat waarin de deeltjes van de Mediaeval and Modern Irish Series toen verschenen. Van Hamel bracht weer een serie correcties aan.[28]

Deze nieuwe versie is toen deels bekeken door Eleanor Knott, en Best stuurde haar commentaar naar Van Hamel op 31 juli 1939. Knott werkte al sinds 1911 aan de *Dictionary of the Irish Language*, and werd in 1939 professor Oudiers aan Trinity College Dublin. Ze was zeer kritisch, met name over Van Hamels keuze voor een eclectische uitgave van de tekst *Immram curaig Maíle Dúin*, waarbij

24 Dit ‘handschrift’ is wellicht dezelfde versie als het typoscript van Van Hamel getiteld ‘The Irish immrama’ (177 pp. inclusief Glossary), in UBU, Archief Van Hamel, F 12.
25 VH aan A. M. E. Draak (19-3-1938), UBU, Archief Draak, C 4.
26 In UBU, Archief Van Hamel, F 13, bevindt zich een uitdraai van drukproeven op doorlopende vellen op A4 formaat, met een stempel van de drukker Alex Thom van 13 augustus 1938, met daarin Van Hamels correcties. Een kopie hiervan zal hij in oktober hebben teruggestuurd.
27 VH aan R. I. Best (29-12-1938), NLI: ‘The Glossary is still here. I followed your wise advice and waited until I should have received proofs in page of the texts. These have not yet arrived. I sent back the first proofs (in ‘spoons’) before the end of October and, since there was put ‘1938’ on the title-page, expected to get the second proof (in page) before the end of the year. Nothing of the kind happened, however. As soon as I get the second proof, I will add references in the Glossary, and send the copy of the Glossary to the printer. What is he doing in the meantime? […]’. Inmiddels was er in de loop van 1938 al een artikel van Van Hamel verschenen met daarin een vergelijking van de verschillende handschriftversies van *Immram curaig Maíle Dúin*, maar zonder de tekst zelf (Van Hamel 1938a).
28 UBU, Archief Van Hamel, F 14, met stempels met de data 23 en 27 januari en 1 februari 1939. Volgens een aantekening waren twee katernen (op het formaat van de uiteindelijke editie) ook meegegeven aan ‘Ms Crena de Jongh’ (Crena de Iongh).

Afb. 3. Brief van Best aan Van Hamel (linksonder) met Knotts commentaren (linksboven) en correcties op zijn drukproeven (rechts). Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Archief Van Hamel, F 15A-B.

een nieuwe tekst gecreëerd wordt die nooit bestaan heeft, al was die gebaseerd op de verschillende handschriftversies (net als Van Hamel al eerder gedaan had in *Lebor Bretnach*). Ze was ook niet te spreken over het feit dat Van Hamel woorden reconstrueerde voor zijn *Immram curaig Úa Corra* die nooit bestaan hebben.[29] Knott leek zelf een diplomatische uitgave te prefereren, waarbij de volledige tekst uit twee handschriften gepresenteerd werd.[30]

Over de *Immram curaig Úa Corra* zei zij:

> Het zou (op zijn zachts gezegd) beter zijn geweest om in deze tekst, die, zoals jij zegt, niet gebaseerd kan zijn op een Oudierse oertekst, in het geheel niet met de vormen te knoeien, en in plaats daarvan de student van een commentaar te voorzien. Een aantal van de aangebrachte veranderingen resulteren in vormen die onmogelijk zijn in welk stadium van de taal dan ook [...] Ik heb geen tijd gehad om [de zeereis van] Sn[édgus] en Macc R[íagla] of Im[mram] Br[ain] door te lezen. Ik heb de tekst van de versies in dichtvorm niet gelezen. Ik denk dat het zonde is dat ze in dit boek zijn opgenomen.[31]

De woordenlijst had zij op dat moment ook nog niet bekeken.[32] Best besefte duidelijk dat Van Hamel waarschijnlijk niet blij zou zijn met nog meer uitstel, noch met de geleverde kritiek. In zijn brief van 31 juli 1939 schreef hij dan ook:

> Je zult ongetwijfeld teleurgesteld zijn je gecorrigeerde drukproeven nogmaals terug te krijgen na zo'n lange periode [...] Ik hoop dat je haar [= Knotts] suggesties in overweging zult nemen. Ze is een ervaren docent, en weet waar studenten behoefte aan hebben. [...] Wees alsjeblieft niet ontmoedigd als de scherpste van de Ierse criticasters punten van onenigheid heeft gevonden'.[33]

Van Hamel corrigeerde daarop zijn editie en stuurde zijn antwoord op Knotts suggesties, te vinden in een brief gedateerd op 1 maart 1940 – kort voor de inval van de Duitsers in Nederland. Van Hamel had de correcties van Knott veelal overgenomen, al weigerde hij de eclectische editie zelf aan te passen, want dan kon hij helemaal opnieuw beginnen, en hij wilde niet het risico lopen dat zijn werk daarna door iemand anders zou worden beoordeeld dan Knott.[34] Van Hamel drong in zijn brief aan op een snelle publicatie van de tekst, inclusief de woordenlijst:

> Mag ik hier toevoegen dat het me zeer tevreden zou stemmen indien het boek alsmede de woordenlijst nu zonder al te veel uitstel gedrukt zouden kunnen worden? Ik weet dat er in dezen veel schuld op mijn schouders rust, nadat ik je zo lang heb laten wachten

29 E. Knott, notities voor VH (juli 1939), UBU, Archief Van Hamel, F 15 B: 'Ik voor mij vind het erg jammer dat je ervoor gekozen hebt een eclectische tekst te presenteren. [...] Afgezien van de algemene opzet van de uitgave zijn er [...] een aantal plaatsen waar de tekst volgens mij niet goed gekozen is' ('Speaking for myself I regret very much that you have chosen to present an eclectic text. [...] Apart from the general plan of editing, there [...] are a number of places where I think your text is not well chosen'). Voor een besprekingen van een aantal concrete aanpassingen van Van Hamel aan *Immram Curaig Úa Corra*, zie Breatnach 2003.

30 E. Knott, notities voor VH (juli 1939), UBU, Archief Van Hamel, F 15 B: 'Ik zou de handschriften gevolgd hebben (behalve duidelijke correcties met betrekking tot de spelling) en dingen die met verbasteringen, oorspronkelijke lezingen enz. te maken hebben in een gedetailleerd commentaar behandeld hebben' ('I should have followed the MS (apart from obvious orthographical corrections) and treated questions of corruption, original readings etc. in a detailed commentary').

31 E. Knott, notities voor VH (juli 1939), UBU, Archief Van Hamel, F 15 B: 'In this text, which, as you say, cannot be derived from an O.-Ir. archetype, it would have been more satisfactory (to put it mildly) not to tamper with the forms at all, and instead, to have provided the student with a commentary. Some of the changes result in readings quite impossible for any period of the language [...] I have not had time to read Sn[édgus] and Macc R[íagla]. or Im[mram].Br[ain]. I have not read the text of the metrical versions. I think it is a pity they were included in this volume'.

32 Mogelijk is Knott hier later wel mee bezig geweest, zie Fagan 2011, 104, document 12 O 23/8: 'Getypte kladversie voor een woordenlijst met handgeschreven notities en correcties – ongedateerd. Lijst met Ierse woorden met vertaling en grammaticale aantekeningen; adviseert de lezer om ook de 'Woordenlijst van *Compert Con Culainn and other stories*' [ook geschreven door Van Hamel] te raadplegen, onder vermelding van 'Immram Brain', 'Immram Curaig Maíle Dúin', 'Immram Snédgusa' en 'Immram Ua Corra'.' ('Typewritten draft for a glossary, with handwritten annotation and corrections – undated. List of Irish words with translations and grammatical notes; advising the reader to also consult the '*Glossary to Compert con Culainn and other stories*' mentioning 'Immram Brain', 'Immram Curaig Maíle Dúin', 'Immram Snédgusa' and 'Immram Ua Corra.'). Document 12 O 23/9, in Dublin, Royal Irish Academy, is een latere versie van 12 O 23/8.

33 UBU, Archief Van Hamel, F 15A: 'You will be disappointed no doubt in getting your corrected proofs back again after so long an interval [...] I hope you will give consideration to her [Knott's] suggestions. She is an experienced teacher, & knows what students require. [...] Do not I beseech you feel discouraged, if the sharpest of Irish critics has found points of difference'.

34 VH aan R. I. Best (1-3-1940), NLI.

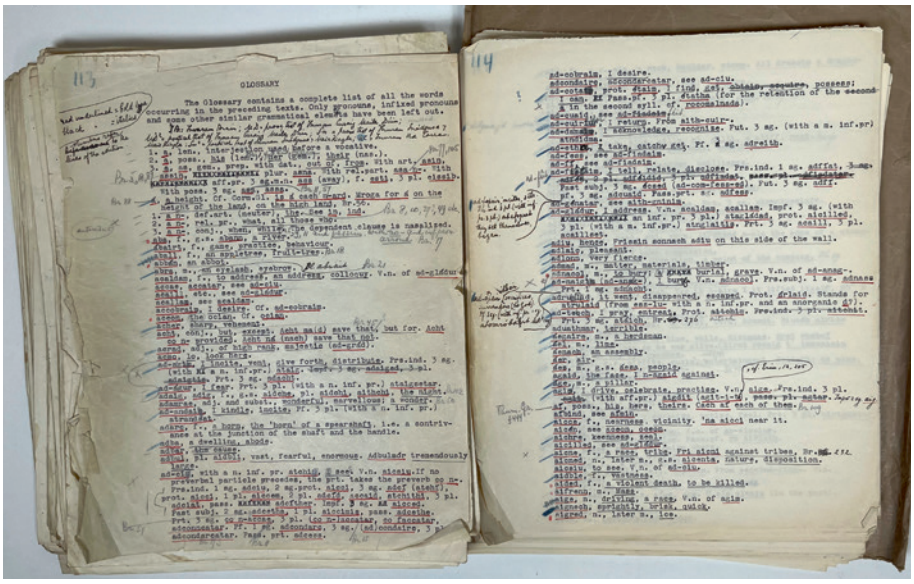
op deze drukproeven, maar ik had te kampen met veel tegenslagen, en ik beloof er in de toekomst snel werk van te maken. Hierin kun je me vertrouwen.[35]

De oorlog gooide echter roet in het eten. Hoewel Van Hamels editie uiteindelijk verscheen in 1941, was dit helaas zonder woordenlijst. Deze woordenlijst is tot de dag van vandaag niet verschenen, maar de eerste opzet ervan is wel te vinden in Van Hamels archief.[36]

Na Van Hamels dood in 1945 was Maartje Draak nog een tijd van plan de woordenlijst uit te geven, blijkens herhaalde brieven aan haar van Vernam Hull uit 1950, 1951, en 1953 die steeds naar de woordenlijst informeerde, maar ook zij heeft hem niet gepubliceerd.[37]

Dat Van Hamel zelfs tijdens de Tweede Wereldoorlog, en ondanks herhaalde mislukkingen, zijn wilde verlangen naar Ierse handschriften nooit heeft losgelaten blijkt uit een aantal schriftjes met daarin materiaal gerelateerd aan een uitgave van de tekst *Lebor na gCert*, een tekst over het recht van de koning van Caisel op belastingen van de koningen van Ierland uit de twaalfde eeuw. Helaas is ook deze uitgave vroegtijdig afgebroken, ditmaal door het overlijden van Van Hamel zelf. Hij correspondeerde er wel nog over met Myles Dillon, die uiteindelijk zelf een editie van de tekst produceerde.[38]

Het niet afmaken van tekstuitgaven is, zoals reeds gezegd, iets dat dikwijls voorkomt, ook nu nog. De edities van Van Hamel die nooit zijn verschenen kunnen gezien worden als een testament aan zijn bewonderenswaardige volharding. Steeds weer begon hij aan nieuwe edities, of ze nu afkwamen of niet, tot aan het bittere einde. En wie zegt dat zulke verlaten edities in de toekomst niet zeer nuttig zouden kunnen worden? Vandaag de dag is er door digitalisatie meer mogelijk dan ooit, en het is zeer wel mogelijk een plek te creëren waar mensen onafgemaakte transcripties of edities zouden kunnen plaatsen, die zo weer als basis voor of als hulp bij toekomstige tekstuitgaven kunnen dienen. Wie weet – misschien kunnen we zo op een dag Van Hamels *Immrama* lezen mét woordenlijst.

Afb. 4. Twee pagina’s van Van Hamels woordenlijst voor de *Immrama*. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Archief Van Hamel, F 12.

35 VH aan R. I. Best (1-3-1940), NLI: ‘May I add that it would mean a great satisfaction to me if the printing, also of the Glossary, could be effected now without too much delay? I know, after keeping you waiting for these proofs, there is a heavy guilt on my own shoulders in this respect, but my difficulties were large and I promise to do quick work in the future. In this you may trust me’.

36 Voor de opzet van de woordenlijst zelf, zie UBU, Archief Van Hamel, F 12. In de drukproeven van 1938 en 1939 ontbreekt de Glossary, maar in die van 1939 (F 14) bevindt zich een blad met een lijstje ‘Passages to be checked in Glossary’. Van Hamel vermeldt niets over de woordenlijst in de uitgave van de *Immrama* zelf, maar de oorspronkelijke editie uit 1941 bevat een bijgevoegd briefje met uitleg over onder meer de woordenlijst: ‘Door toedoen van de oorlog, waardoor het onmogelijk was met de redacteur (= Van Hamel) te communiceren, is dit deel uitgegeven zonder het beoogde voorwoord, alsmede de woordenlijst die hij had voorbereid, maar die nog niet gezet was. […]’ (‘Owing to war conditions having unfortunately made it impossible to communicate with the Editor, this volume is issued without the Preface he would have provided and the Glossary he had prepared, but which had not been set up. […]’ – met veel dank aan Gregory Darwin voor een foto van het briefje). Het is interessant dat Vendryes, die een recensie schreef van de *Immrama*, deze informatie niet leek te hebben. In zijn recensie van Van Hamels werk merkte Vendryes op: ‘In tegenstelling tot de normale gang van zaken in deze reeks, bevat dit deel over de Immrama geen enkele begeleidende woordenlijst. Dat is jammer, want men komt er zeldzame woorden in tegen waarvan de precieze betekenis nauwkeurig zou moeten worden toegelicht, en er staan werkwoordsvormen in die veel lezers in de verlegenheid zouden kunnen brengen’ (‘Contrairement aux habitudes de la collection, ce recueil d’Immrama n’est accompagné d’aucun glossaire. C’est dommage; car on y rencontre des mots rares dont le sens aurait besoin d’être précisé et des formes verbales qui risquent d’embarrasser bien des lecteurs’), Vendryes 1948, 410.

37 V. Hull aan A. M. E. Draak, UBU, Archief Draak, C 4.

38 UBU, Archief Van Hamel, G 1 (voorstudie) en G 3C (vijf brieven van Dillon). Voor de editie zie Dillon 1962. Dillon vermeldt in zijn editie niet dat Van Hamel ook met de tekst aan de slag was geweest.

Bibliografie

- Breatnach, Caoimhín, 'The transmission and structure of *Immram curaig Ua Corra*', *Ériu* 53 (2003) 91-107.
- Dillon, Myles (red. en vert.), *Lebor na Cert: the Book of Rights*, Irish Texts Society 46 (Dublin 1962).
- Dobbs, Margaret E. (red. en vert.), 'La bataille de Leitir Ruibhe (*Cath Leitreach Ruibhe*)', *Revue celtique* 39 (1922) 1-32.
- Dooley, Ann, 'Arthur of the Irish: a viable concept?', *Arthurian literature* 21: *Celtic Arthurian material*, red. Ceridwen Lloyd-Morgan (Woodbridge 2004) 9-28.
- Fagan, Martin, *Eleanor Knott Collection. 12 O 21, 12 O 22, 12 O 23, 12 O 24: Special list / Liosta Spasialta: A 039* [Catalogue of the collection in the Royal Irish Academy] (Dublin 2011). https://www.ria.ie/eleanor-knott-collection (geraadpleegd op 27-3-2023).
- Flahive, Joseph, 'Macalister and the Ó Cléirigh *Leabhar gabhála*', *Lebor gabála Érenn: textual history and pseudohistory*, red. John Carey (Londen 2009) 76-95.
- Hamel, Anton Gerard van: zie de bibliografie van Van Hamel aan het einde van deze bundel.
- Hull, Vernam, 'An incomplete version of the *Imram Brain* and four stories concerning Mongan', *Zeitschrift für celtische Philologie* 18 (1930) 409-424.
- Lot, Ferdinand, *Nennius et l'Historia Brittonum* (Paris 1934).
- Macalister, R. A. S. en Eóin Mac Néill (red.), *Leabhar gabhála: the Book of conquests of Ireland. The recension of Micheál Ó Cléirigh,* Part I (Dublin 1916).
- Macalister, R. A. S. (red. en vert.), *Lebor gabála Érenn: The book of the taking of Ireland*, 5 vols. (Dublin 1939-1956).
- Mühlhausen, Ludwig, recensie van: Anton Gerard van Hamel, *Compert Con Culainn and other stories* (Dublin 1933), in: 'Zeitschriften und Bücherschau', *Zeitschrift für celtische Philologie* 22 (1941) 361-439: 388-389.
- Plummer, Charles (red. en vert.), *Bethada náem nÉrenn. Lives of the Irish saints*, 2 vols. (Oxford 1922).
- Pokorny, Julius, recensie van Anton Gerard van Hamel, *Lebor Bretnach. The Irish version of the Historia Britonum ascribed to Nennius* (Dublin 1932), in 'Erschienene Schriften', *Zeitschrift für celtische Philologie* 20.1 (1936) 144-160: 151.
- Stokes, Whitley (red. en vert.), *Lives of saints from the Book of Lismore* (Oxford 1890).
- Thurneysen, Rudolf, 'Zu *Nemnius* (*Nennius*)', *Zeitschrift für celtische Philologie* 20 (1936) 97-137.
- Todd, James Henthorn (red. en vert.), *Leabhar Breathnach annso sis. The Irish version of the Historia Britonum of Nennius* (Dublin 1848).
- Vendryes, Joseph, recensie van: Anton Gerard van Hamel, *Lebor Bretnach. The Irish version of the Historia Britonum ascribed to Nennius* (Dublin 1932), in: *Études celtiques* 3 (1938) 168-170.
- -----, recensie van: Anton Gerard van Hamel, *Compert Con Culainn and other stories* (Dublin 1933), in: *Études celtiques* 3 (1938) 386-389.
- -----, recensie van: Anton Gerard van Hamel, *Immrama* (Dublin 1941), in: *Études celtiques* 4 (1948) 408-410.

A. G. van Hamel en Arthur

BERNADETTE SMELIK

Anton Gerard van Hamel is vooral bekend door zijn taalkundige werk.[1] Specialisten in de Middelnederlandse Arthurliteratuur weten juist dat hij de promotor was van Maartje Draak, bij hem op de Middelnederlandse Arthurroman *Roman van Walewein* gepromoveerd. Men kan zich afvragen waarom Van Hamel – als keltoloog – Maartje Draak wilde begeleiden. Uit zijn correspondentie blijkt echter dat hij in het buitenland bekend stond als Arthurspecialist. In Wim Gerritsens biografie van Draak wordt een briefje van hem aan Draak geciteerd:

> Ik ga in het buitenland door voor een 'Arthurian scholar', maar hier in Holland weten ze wel beter, – althans je zult zelf wel beter weten.[2]

Dat hij in het buitenland die naam had, heeft verschillende verklaringen. Van Hamel heeft gepubliceerd over enkele Arthurromans. Daarnaast was het academisch literatuuronderzoek een tijdverdrijf van relatief weinig mensen, waarvan slechts een klein deel zich verdiepte in deze literatuur. In deze bijdrage staan Van Hamels publicaties centraal. Welke bijdrage leverde hij aan de studie van de Arthurromans?

Publicaties

Van Hamel heeft zijn hele leven gepubliceerd over aspecten van de Arthurliteratuur. Mogelijk is hij hierin geïnteresseerd geraakt door het werk van zijn oom, naar wie hij vernoemd was.[3] Hij heeft artikelen geschreven over de *Torec*, een roman die in de Middelnederlandse Lancelotcompilatie is ingevoegd;[4] Tristans gevecht met de draak;[5] de vader van Arthur;[6] de Graal;[7] en de historiciteit van Arthur (o.a. in zijn uitgave van *Lebor Bretnach* en in een artikel).[8] Het is dan niet verwonderlijk dat hij aanwezig was bij het allereerste congres dat exclusief aan Arthur was gewijd in 1930, in Truro (Cornwall).

In het tijdschrift *Neophilologus*, waarvan hij redacteur was, staat een alleraardigst verslag van deze bijeenkomst. Zo meldt hij:

> Gegeven het ruime veld van onderzoek, dat op dit congres overzien moest worden, en dat voor één mensch niet in zijn geheel te bestrijken is, waren geleerden van allerlei stempel bijeengebracht en daaraan had het congres zijn belangrijkheid te danken: men hoorde de vraagstukken eens van een geheel ander punt van uitgang uit bespreken dan dat, waaraan men zelf door zijn vakstudie gewoon is.[9]

Hij bespreekt het gegeven dat deze verscheidenheid er ook toe leidde dat men 'wel eens langs elkander heen praatte'. Maar ook dat toen zij uiteengingen, 'enkele groepen der congresleden dichter bij elkaar [stonden] dan bij den aanvang'. Observaties die heden ten dage voor iedere congresganger mogelijk zijn, inclusief het gegeven dat er ook meningen tot uiting kwamen 'die tot isolement gedoemd waren'. In het verslag ontbreekt niet de reis naar Truro die de deelnemers gezamenlijk aflegden. Hier zeker integraal te vermelden is de ontmoeting van de deelnemers met de barden in Cornwall:

> Een bijzondere bekoring had de plechtigheid bij Liskeard, toen de aanwezige vice-presidenten van het congres en Prof. Vinaver door den "Gorsedd" der Barden van Cornwall tot "Honorary Bards" werden gewijd. De barden in hun blauwe gewaden riepen ons bij onzen bardischen naam op en leidden ons, na het bardisch offer, voor den Chief Bard, in wiens handen wij de gelofte aflegden, om daarna het omringende publiek toe te spreken. Bij het einde der plechtigheid was het ons vergund mede het zwaard van koning Arthur aan te raken.[10]

Tijdens dit congres is het plan opgevat om een gezelschap op te richten voor iedereen die zich bezighoudt met Arthuronderzoek. De International Arthurian Society bestaat nog steeds, al is deze niet in 1933 bij het eerstvolgende congres in Quimper (Bretagne) formeel opgericht, maar moest men tot 1948 wachten.

1 Ik ben Bart Jaski en Arwen van Zanten dankbaar voor het ter beschikking stellen van de transcripties van de brieven die Van Hamel naar Draak heeft gestuurd. Rijcklof Hofman dank ik voor zijn commentaar en bereidheid om over dit artikel te discussiëren.
2 Gerritsen 2019, 72. Zie ook VH aan Draak (16-11-1933), UBU, Archief Draak, C 4.
3 Zijn oom was de romanist Antonius Gerardus van Hamel (1842-1907), die onder andere een analyse van Chrétien de Troyes' *Cligès* gemaakt heeft als anti-Tristanverhaal (1904); hierin volgde hij Wendelin Foerster na, die de tekst in 1884 voor het eerst heeft uitgegeven.
4 Van Hamel 1916a.
5 Van Hamel 1924b.
6 Van Hamel 1927c.
7 Van Hamel 1930a.
8 Van Hamel 1932a en 1943b.
9 Van Hamel 1931a, 55.
10 Van Hamel 1931a, 55.

Afb. 1. Deelnemers van het eerste International Arthurian Congress, Truro (Cornwall), 1930. Van Hamel met bril en kalend hoofd staat zevende van links. Tweede van links is de Amerikaanse mediëvist en arthurist Roger Sherman Loomis (1887-1966), vierde en zesde van links het echtpaar Katharine (1853-1936) en Henry Jenner (1848-1934), voorvechters voor een revival van het Cornish, en op de foto rechts van Van Hamel, met zwart pak en das, de Russisch-Britse geleerde Eugène Vinaver (1899-1979), oprichter van de Arthurian Society in Oxford (in 1928) en het tijdschrift *Medium Aevum*. Bron: http://www.internationalarthuriansociety.com/images/uploads/web-images/Truro_1930_photo_1_copy.jpg (geraadpleegd op 28-3-2023).

Torec

Zijn eerste volledig aan een Arthurroman gewijde artikel publiceerde Van Hamel in 1916 over de *Torec*. Dit is een Middelnederlands Arthurverhaal, waarvan de oorspronkelijke bron onduidelijk is. Mogelijk is het een vertaling van een Oudfranse tekst die verloren is gegaan. Anderen hangen de hypothese aan dat de tekst een combinatie is van verschillende teksten, waaronder de Oudfranse *Torrez chevalier au Cercle d'or*.[11] Van Hamel bespreekt in zijn bijdrage niet de gehele tekst, maar richt zich op een nevenvertelling over de ridder Melions en Raguel.[12] Deze verhaallijn is in de ogen van Van Hamel schatplichtig aan volksverhalen, deze 'bevat in den grond niets anders dan een heel bekend sprookjesmotief'.[13] Melions is op zoek naar een ontvoerde prinses. Na een tocht vindt hij haar samen met andere ontvoerde vrouwen in een grot. Melions doodt de ontvoerder, maar wordt dan verraden door Raguel, die hem achterlaat in de grot. Raguel gaat er vandoor met de prinses. Uiteindelijk komt het weer goed: Melions wordt bevrijd uit de grot, wordt aan het hof van de prinses herkend als de echte held, en trouwt met de prinses. De verrader wordt gedood.

Van Hamel stelt dat de tekst terug kan gaan op een typisch Keltische vertelling, en dat deze vertelling via Bretagne in een Oudfranse tekst terecht is gekomen, die op haar beurt weer de inspiratie was voor de *Torec*. Lezend in een artikel van meer dan honderd jaar oud krijgt men een beeld van de wijze waarop men toen onderzoek deed. Het artikel is gebaseerd op een inzicht van de onderzoeker, die vervolgens het idee uitwerkt en met regelmaat een redenering opbouwt zonder dat deze met argumenten wordt onderbouwd. Een voorbeeld is de volgende passage:

> Den Torec-dichter viel de litteraire Raguel-Melions-geschiedenis in handen, die slechts in den vorm van een kort verhaal of gedicht bestaan kan hebben. In dien korten vorm kan de bewerking Anglonor-

11 Zie Besamusca 2011 voor een overzicht waarin ook Van Hamels bijdrage wordt besproken.
12 Van Hamel 1916a.
13 Van Hamel 1916a, 245. Het onderliggende type is een variant van een volksverhaal dat 'De drie gestolen prinsessen' heet (ATU 301). ATU staat voor Aarne-Thompson-Uther. Anntti Aarne heeft als eerste een overzicht van deze typen gegeven (gepubliceerd in 1910), aangevuld en vertaald in het Engels door Stith Thompson (in 1928). Zie Uther 2004 voor het laatste overzicht van typen volksverhalen.

Afb. 2. Gorsedh Kernow, Killibury, Egloshayle, Cornwall, 1936. Bron: Alamy, Image ID: 2H2HA7F.

> mandisch, Cornisch of Bretonsch geweest zijn. Hoe bracht echter de maker van die korte bewerking zijn kunstwerk tot stand? Plaatste hij een ridderlijk-litteraire voorgeschiedenis voor [...] een volksvertelsel? In het algemeen was dat niet de werkmethode dier ridderlijke fabulatoren. Het lag, meen ik, niet in hun gewoonte, een vertelsel dat onder de landelijke bevolking leefde, waarvan de held geen naam had, dat slechts in een volstrekt populairen vorm bestond, voor hun ridderavonturen te gebruiken.[14]

Ik wil hier benadrukken dat in het begin van de twintigste eeuw het niet ongewoon was om op deze manier, al filosoferend zou men nu misschien zeggen, tot hypothesen te komen. Het onderzoek naar literatuur moest nog op gang komen en de nadruk lag vooral op het uitgeven van de verhalen. Van Hamel was de eerste die een volledige publicatie heeft gewijd aan *Torec* en in dit verhaal een structuur ontdekte die in abstractere vorm een bekende is.

In de loop van de decennia is de onderzoekspraktijk veranderd. Natuurlijk, een vraag of indruk is het startpunt. Daarna worden – als het goed is – de argumenten pro en contra op een rij gezet, waarbij men zoveel mogelijk objectiviteit en controleerbaarheid nastreeft. Het artikel over *Torec* is een voorbeeld van 'de oude school'.

Tristans gevecht met de draak

In deze publicatie uit 1924 zoekt Van Hamel naar volksverhalen die ten grondslag kunnen liggen aan het verhaal van Tristan.[15] Hij ziet in diverse teksten overeenkomsten, maar ook verschillen. Dit artikel is duidelijk verkennend van aard en wordt in later onderzoek niet geciteerd.

De Graal

In 1930 werd er in het tijdschrift *Revue celtique* een artikel van Van Hamel gepubliceerd, waarin hij de al dan niet Keltische achtergrond van het bekende Graalmotief in de Arthurroman bespreekt.[16] Chrétien de Troyes schreef als eerste een Graalroman (*Roman de Perceval*, ca. 1190), waarna er vele varianten volgden. Na een bespreking waarin de verschillende voor- en tegenstanders van een Keltische oorsprong van dit verhaal de revue passeren, gaat hij op zoek naar overeenkomsten tussen oudere Ierse verhalen en het Graalverhaal. In dit artikel wijst hij er als eerste op dat er een Iers verhaal bestaat dat een aantal belangrijke elementen deelt met de Graalromans: de uitverkoren held, de zoektocht naar een soort Graal, de Visserkoning, de gevaarlijke stoel. Dat Ierse verhaal is *Altromh tighi dá medar* (ook: *Altram tighe dá mheader* ('Het opvoeden van het huis van twee bekers')) met als hoofdpersoon Eithne. Er is alleen geen enkele verbinding te vinden tussen Eithne en de Graallegende. Van Hamel geeft aan dat de legende van Perceval 'simply arose from the same atmosphere as that of Eithne' ('gewoon ontstond in dezelfde sfeer als die van Eithne'). De suggestie van Van Hamel heeft echter geen navolging gevonden.[17]

Historiciteit van Arthur

Een steeds terugkerend thema in de wetenschappelijke wereld, maar zeker ook daarbuiten, is de kwestie van de historiciteit van Arthur. Heeft hij in de zesde eeuw

14 Van Hamel 1916a, 248.
15 Van Hamel 1924b.
16 Van Hamel 1930a.
17 Zie Best 1945-1948, 26, waar Van Hamels bijdrage 'interesting' wordt genoemd. Van Hamel heeft in de jaren 1937-1938 en 1942-1943 nog college gegeven over de Graal en Arthur, zie UBU, Archief Van Hamel, G 5B.

werkelijk bestaan of niet? Als hij een historische figuur was, was hij dan een oorlogsleider of een koning? Dat deze kwestie iedere keer weer tot nieuwe discussie leidt, komt omdat er geen contemporaine bronnen zijn overgeleverd. Alle verwijzingen naar Arthur stammen uit een latere periode.

In zijn bijdrage 'Arthur van Brittannië' behandelt Van Hamel de negende-eeuwse *Historia Brittonum* van Nennius.[18] In zijn geschiedenis van Engeland somt Nennius alleen twaalf veldslagen op die door Arthur zouden zijn gewonnen, met daarbij korte beschrijvingen, zoals dat Arthur vijanden op de vlucht gejaagd heeft doordat hij het beeld van Maria op zijn schouders droeg.

Van Hamel wijst er in zijn bijdrage op dat eigenlijk alle bronnen van latere datum zijn. Juist opmerkingen zoals hierboven over de beeltenis van Maria wijzen er volgens Van Hamel op dat Arthur eerder legende is dan geschiedenis:

> Maar hoe dan ook, waarde als geschiedbron heeft de bewuste passage niet en als bewijs voor de historiciteit van Arthur mag men haar niet gebruiken.[19]

Van Hamel geeft ook aan dat iemand die een tijdgenoot van Arthur geweest zou moeten zijn, namelijk Gildas, in zijn *De excidio Britanniae* zwijgt over Arthur. Ook Beda meldt niets over Arthur, hetgeen tot de volgende vaststelling leidt:

> Wanneer wij de waarde van de bij Nennius overgeleverde Arthurian op hun juiste waarde schatten, dan wordt dit stilzwijgen van twee zo welingelichte auteurs welsprekender dan ooit.[20]

Dit is echter niet het einde van dit artikel. Hierna geeft hij aan dat er een nog oudere bron is dan het verhaal van Nennius, de *Gododdin* geschreven door Aneirin. Hij beschrijft vervolgens de problemen rond de datering van het werk van de dichter Aneirin. Deze dichter zou in de zesde eeuw geleefd hebben. Op basis van overgeleverde afschriften, waarvan er één in een 'heel wat ouderwetser spelling' geschreven is, stelt Van Hamel vast dat Aneirins poëzie op zijn laatst uit de negende eeuw stamt. Terecht vraagt hij of deze poëzie uit de zesde eeuw komt, of een negende-eeuwse mystificatie is. We gaan voorbij aan de vreemde redenering dat 'een mystificatie er waarschijnlijk heel anders uitgezien zou hebben', er is namelijk niets in te zien 'van het opzettelijke dat het werk van een vervalser pleegt te kenmerken'. Hierna gaat Van Hamel in op taalkundige aspecten van de gedichten, op grond waarvan hij concludeert dat het grootste deel 'echt en oorspronkelijk' is.[21] Van Hamel is zich bewust hoeveel informatie ons ontbreekt als hij de editie van Aneirins werk door Ifor Williams (1938) bespreekt.

> De driehonderd bladzijden commentaar, tegenover zestig bladzijden tekst, wekken niet de gedachte aan een wanverhouding. Maar wel stellen zij ons onverbiddelijk voor de geest, hoe schrikbarend veel, èn door het gebrekkige in de overlevering èn door onze onvolledige kennis van deze zeer oude taal, onzeker en duister moet blijven. Wanneer eenmaal in deze schuilhoek der Kymrische letterkunde wat meer licht zal vallen, dan moet dat geschieden met behulp van de door Ifor Williams gevolgde methode, d.w.z. door het bijeenbrengen van een zo groot mogelijk aantal bewijsplaatsen voor ieder duister woord en iedere duistere wending.[22]

In de *Gododdin* komt in stanza 102 de naam van Arthur voor 'ofschoon hij niet Arthur was'. Van Hamel gaat uitvoerig in op deze passage. Uiteindelijk stelt hij – op basis van overleveringen dat Arthur onsterfelijk is – dat de woorden *ceni bei ef arthur* moeten worden opgevat als 'al was hij dan niet onsterfelijk'. Van Hamel is de eerste die deze verklaring heeft gegeven. Sinds zijn tijd heeft het onderzoek naar *Y Gododdin* niet stil gestaan. Er is geen overeenstemming of de regel waarin Arthur werd genoemd al tot het oorspronkelijke werk hoorde of dat het om een latere toevoeging gaat. Daarmee blijft de discussie open of Arthur wel of niet een historische persoon is. Voor de interpretatie is dat niet van belang, de uitleg van Van Hamel over hoe het zinnetje moet worden gelezen, staat nog als een huis.

Begeleiding Maartje Draak

Vanwege het werk dat Van Hamel op het gebied van de Arthuristiek heeft verricht, is het niet verwonderlijk dat Maartje Draak bij hem heeft aangeklopt toen ze een proefschrift wilde schrijven. Draak is al tijdens haar studie in contact gekomen met Van Hamel. Hij is het die haar na haar afstuderen in voorjaar 1933, aanmoedigt om afstudeerwerk over de vergelijking tussen de Middelnederlandse Arthurroman *Ferguut* en de oudere Oudfranse *Fergus* te publiceren.[23] Draak heeft dit werk tot twee artikelen omgewerkt en gepubliceerd. In correspondentie tussen Van Hamel en Draak is een briefkaart bewaard waarin hij zijn leerling aanbeveelt een lezing te geven op het eerstvolgende Arthurcongres, dat in Quimper (Bretagne) zou plaatsvinden. Op deze kaart (van 29 maart 1933) blijkt dat Van Hamel zich bewust is dat er nog veel onderzoek moet gebeuren naar de Middelnederlandse Arthurliteratuur:

18 Van Hamel 1943b.
19 Van Hamel 1943b, 220.
20 Van Hamel 1943b, 220.
21 Van Hamel 1943b, 222.
22 Van Hamel 1943b, 223.
23 Draak 1934a en 1934b.

> Het zou U niet moeilyk vallen uit de Nederlandsche Arthurlitteratuur een onderwerp van bescheiden afmetingen te vinden, waarover iets nieuws te zeggen valt, door vergelyking met andere bronnen of anderszins. Voor de congresleden is de oudere Nederlandsche litteratuur natuurlyk vrywel een gesloten boek, zoodat U op belangstelling zoudt kunnen rekenen.[24]

Maartje Draaks proefschrift ging over de *Roman van Walewein*. Deze roman is hoogstwaarschijnlijk een origineel Nederlands product; er bestaan geen andere versies van in andere talen. In de jaren dertig, toen Draak aan haar dissertatie werkte, was er nog geen betrouwbare editie van deze tekst. Het onderzoek ernaar stond nog in de kinderschoenen, in feite was alles wat Draak onder leiding van Van Hamel onderzocht baanbrekend. In de biografie van haar leerling Gerritsen wordt deze bijdrage in de context van de tijd geplaatst. Draak was de eerste die de overeenkomst in verhaalstructuur van de *Roman van Walewein* met de sprookjestype ATU 550 en ATU 551 diepgaand heeft onderzocht. Tot dan toe had het onderzoek dat er was, zich vooral gericht op het zoeken naar bronnen en herkomst van de Arthurverhalen.

Maartje Draak heeft de begeleiding van haar promotor zeer op prijs gesteld. Wekelijks kwam ze bij hem op bezoek om 'te zeuren', dat wil zeggen, om de problemen waar ze tegenaan liep te bespreken. Bij de voorbereiding van de verdediging van haar proefschrift ried Van Hamel haar ook aan om drie stellingen die ze verplicht aan het werk moest toevoegen over de Arthuristiek te laten gaan, opdat 'je je niet alleen als keltiste, maar ook als Arthurian scholar habileert'. Opvallend aan deze uitspraak is natuurlijk dat hij een proefschrift over een Nederlandse Arthurtekst, waarin niets Keltisch stond, als een proeve van bekwaamheid als 'keltiste' zag.[25] Tot aan zijn dood is Van Hamel Draak blijven steunen. Hij was blij dat Draak een beurs kreeg voor onderzoek in Engeland en Ierland naar handschriften van Ierse Arthurromans, en bleef haar stimuleren onderzoek hiernaar te doen. De Tweede Wereldoorlog, waardoor Draak niet meer naar Ierland of Engeland kon voor onderzoek en ook niet kon corresponderen met vakgenoten daar, gevolgd door het overlijden van Van Hamel in 1945, heeft een streep getrokken door het onderzoek naar de Ierse Arthurromans, terwijl ze wel door is gegaan met het onderzoeken van de Middelnederlandse Arthurteksten. Een manuscript dat Draak klaar had in 1940 (en blijkens de overgeleverde correspondentie met Van Hamel besproken heeft) is in 1946 gepubliceerd. Daarna heeft zij slechts één kort artikel gepubliceerd over een Ierse Arthurtekst. Men vraagt zich af waarom Draak na Van Hamels dood niet met deze bijzondere teksten is doorgegaan. Had zij zijn blijvende aanmoedigingen tijdens de 'zeur'-bijeenkomsten nodig? Of vond zij ander werk belangrijker toen zij in 1945 als enige Nederlandse keltoloog was overgebleven?

Tot slot

Met de blik van nu is het opvallend hoe weinig kennis er in die periode was. Het is dan ook bewonderingswaardig hoeveel Van Hamel heeft bijgedragen in de paar publicaties die met de Arthurverhalen te maken hebben. Zijn belangrijkste bijdrage blijft echter toch zijn begeleiding en stimulering van Maartje Draak, die zich na de oorlog ontpopt heeft als een belangrijk onderzoeker naar de Middelnederlandse Arthurromans.

Bibliografie

- Besamusca, Bart, 'Approaches to Arthurian fiction: the case of *Torec*', *Bibliographical bulletin of the International Arthurian Society* 63 (2011) 295-323.
- Best, Richard Irvine, 'On recent Irish studies in the Academy. An address delivered to the Academy, February 25, 1946', *Proceedings of the Royal Irish Academy: archaeology, culture, history, literature* 51 (1945-1948) 15-34.
- Draak, Maartje, 'The second part of the Dutch Ferguut and its French sources', *Neophilologus* 19 (1934a) 107-111.
- -----, 'De Nederlandsche Ferguut-uitgaven en de variantenlijst van Martin', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 53 (1934b) 249-256.
- Hamel, Anton Gerard van: zie de bibliografie van Van Hamel aan het einde van deze bundel.
- Gerritsen, Willem, *Verhalen van de drakendochter. Leven en werk van Maartje Draak (1907-1995)* (Hilversum 2019).
- Uther, Hans-Jörg, *The types of international folktales*, 3 vols. (Helsinki 2004).
- Williams, Ifor (red.), *Canu Aneirin* (Cardiff 1938).

24 Gerritsen 2019, 66. Zie ook VH aan Draak (29-3-1933), UBU, Archief Draak, C 4.
25 Voor de rol van Van Hamel als Draaks promotor, zie Gerritsen 2019, 81-82 (citaat op 82).

A. G. van Hamels ontmoetingen met het Bretons

PIERRE FAURE

Zonder al te veel controverse kan men stellen dat A. G. van Hamels werk voor het grootste deel betrekking had op het Iers. Al vroeg in zijn carrière legde hij contact met Richard Irvine Best vanwege zijn wens om het Iers, specifiek het Oudiers, machtig te worden.[1] Met het Brits-Keltisch hield hij zich ook bezig: vooral met Welsh materiaal, waarin hij vaak verbanden wist te trekken met het Iers, zij het op taalkundig of op letterkundig vlak. Zijn *Inleiding tot de Keltische taal- en letterkunde*, bijvoorbeeld – hoewel de titel een brede strekking belooft – is vooral gericht op Ierland en Wales.[2] In het korte taalkundige overzicht aan het begin worden het Bretons en het Cornish wel genoemd, maar niet in groot detail besproken. Gedurende zijn carrière volgen veel van zijn academische publicaties dezelfde lijn, waarbij het Bretons en het Cornish vrijwel alleen worden opgeroepen om details of context te leveren.

Toch heeft Van Hamel een hechte band gehad met Bretagne en het Bretons. In december 1919 schrijft hij aan Best dat hij zich sinds een paar maanden meer is gaan interesseren voor 'Bretonse studies' – wat hij daarmee bedoelt zal ik later uiteenzetten – en dat hij zich verwondert over de romantische gloed die in Frankrijk om het Bretons, en de studie daarvan, lijkt te hangen.[3] Dat romantisme werkt naar het schijnt aanstekelijk: drie jaar later, in 1922, treffen we Van Hamel in Morlaix, waar hij Best meldt dat hij zoveel mogelijk Bretons probeert te spreken. Ook laat hij hem weten dat het leren van die taal hem een stuk beter afgaat dan het Iers: dat is wel tien keer zo moeilijk![4] Van Hamels reis naar Bretagne wordt door de Franse keltoloog Joseph Vendryes bevestigd in een overlijdensbericht; meer informatie over dit bezoek aan Bretagne ontbreekt helaas.[5] De reis lijkt, als we kijken naar de periodes ervoor en erna, grote indruk op hem te hebben gemaakt: tussen 1920 en 1925 schrijft Van Hamel maar liefst zes artikelen over Bretagne en het Bretons. Voor een specialist van het Iers is dat toch aanzienlijk.

De eerste van deze publicaties verschijnt in 1920, in de vorm van een artikel genaamd 'Herleefd Bretagne', waarin hij de geschiedenissen van onderdrukking in Ierland en Bretagne met elkaar vergelijkt, want, stelt hij, '[d]e strijd der Ieren is bekend, van dien der Bretons hoort men minder'. Hoe komt dat? Volgens Van Hamel ligt het aan de relatief armoedige cultuur van de Bretonnen ten opzichte van die van de Ieren: waar de Ieren hun separatistische beweging konden opbouwen op grond van sterke religieuze verschillen met de Engelsen en een rijkdom aan (middeleeuwse) literatuur, zouden de Bretonnen een veel simpelere cultuur bezitten die niet tegen de Franse opgewassen was. Daarnaast zag hij het Bretons ook niet als 'zuiver' Keltisch; de 'typisch Keltische literaire genres' zoals het episch proza, het bardenlied, de poëtische geschiedschrijving, en de genealogieën ontbraken. Zijn mening over de Bretonse literatuur kan niet beter worden samengevat dan met het volgende citaat uit het bovengenoemde artikel:

> Daar de Bretonsche letterkunde voor de studie van het Keltisch in het algemeen geen verdere beteekenis heeft, heeft zij buiten de zonen van het land zelf maar weinig beoefenaars gevonden. Dat het de aandacht van den vreemdeling toch een oogenblik met zijn letterkunde boeien kan, heeft Bretagne uitsluitend te danken aan zijn poëzie van de negentiende en twintigste eeuw.[6]

Deze houding ten opzichte van het Bretons als literaire entiteit verklaart veel. Ten eerste verklaart het waarom Van Hamel het Bretons niet met dezelfde ernst benadert als het Iers en het Welsh (terwijl bepaalde van zijn tijdgenoten, zoals Joseph Vendryes, dat wél doen). Ten tweede verklaart het waarom Van Hamels werk over het Bretons uitsluitend gaat over de moderne periode, en niet de middeleeuwse: omdat het Oud- en Middeliers en het Middelwelsh beide over een indrukwekkende middeleeuwse literatuur beschikken, heeft de Keltische mediëvistiek geen boodschap aan het 'inferieure' Middelbretons. Alleen de moderne periode van het Bretons is interessant, want daar gebeurt tenminste iets.

1 Zie de bijdrage van Nike Stam in deze bundel.
2 Van Hamel 1917a.
3 VH aan R. I. Best (23-12-1919), NLI.
4 VH aan R. I. Best (20-5-1922), NLI: 'Irish, in fact, is ten times worse'. In VH aan R. I. Best (15-2-1924), NLI, schrijft hij dat, nu hij hoogleraar in Utrecht is geworden, hij zijn Iers moet verbeteren, zodat het op zijn minst vergelijkbaar is met zijn Welsh en Bretons. Hij lijkt hier op Modern Iers te doelen.
5 Vendryes 1949. Het kan zijn dat Van Hamel tijdens zijn bezoek ook besloot een abonnement te nemen op het (kortlevende) tijdschrift *Buhez Breiz: revue bilingue d'action Bretonne*.
6 Van Hamel 1920c.

Afb. 1. Bretonse tijdschriften, UBU, Collectie Van Hamel (foto: Bart Jaski).

Waar Van Hamel zich vooral voor interesseerde, is Bretonse poëzie: hij bezat een aantal bundels en schreef twee korte artikelen over Bretonse dichters.[7] Toch bestond zijn bibliotheek niet alleen uit dichtbundels. In zijn collectie treffen we ook kinderboekjes aan zoals *Prinsezig an dour* (‘Het waterprinsesje’) uit 1927, en *Nijadenn an aotrou Skañvig* (‘De vlucht van meneer Skanvig’) uit 1929, beide vertalingen van de Nederlandse auteur en tekenaar Gerrit Rotman.

Daarnaast vinden we ook verzamelingen van Bretonstalige korte verhalen van een hoger niveau. Deze boekjes bevatten zelf ook vaak weer poëzie. Verder bestaat zijn verzameling uit een groot aantal woordenboeken van het Oudbretons, het Middelbretons, en van zowel standaard- als Vannetais-Bretons, maar ook uit boeken – in zowel het Frans als het Bretons – die te maken hebben met Bretonse cultuur en geschiedenis, zoals bijvoorbeeld een boek over het ‘Keltische’ (d.w.z. vooral Bretonse) theater van Anatole le Braz.

Daaraan kunnen we nóg een boek toevoegen, en een mooie anekdote: René Verdeyen, in zijn editie van de *Colloquia et dictionariolum* (een populair zestiende-eeuws gespreksboekje), bedankt Van Hamel voor het uitlenen van zijn exemplaar van Joseph Loths *Chrestomathie bretonne*, een verzamelwerk van allerlei Bretonse (maar ook Cornishe en Welshe) teksten uit de middeleeuwen en vroegmoderne periode. Het boek was zeldzaam geworden sinds 1890 – je hoort Verdeyen een zucht van opluchting slaken – en toch lijkt het of Van Hamel geen haast had om dit zeldzame Bretonse boek terug te krijgen. Enkel een voetnoot in Verdeyens werk laat ons van deze uitwisseling weten: de *Chrestomathie bretonne* ontbreekt nog steeds uit Van Hamels boekenkast.[8]

Bijzonder veelzeggend is Van Hamels recensie van *Sketla Segobrani*, een lange, complexe roman in drie delen. Ook hier trok hem de romantiek waarvan het boek doordrenkt is; het beschrijft een pseudo-historie van de Kelten, die niet veel te maken heeft met de wérkelijke geschiedenis van Bretagne.[9] (Over de échte geschiedenis van Bretagne schrijft hij trouwens óók een recensie: ook dáár complimenteert hij Bretagne uitsluitend op haar dichters en kunstenaars.)[10] Tussen neus en lippen door laat Van Hamel nog even blijken dat het Bretons een taal is die normaliter niet voldoet aan ‘de eischen van onzen tijd’; maar het taalgebruik in *Sketla Segobrani* komt toch verdraaid dichtbij.

Deze recensie komt uit 1925: Van Hamel had zich dus in zes jaar, ondanks zijn focus op het Iers, het Bretons dusdanig machtig gemaakt dat hij dit lange boek heeft kunnen lezen, en zelfs heeft kunnen doorgronden en er een recensie over heeft kunnen schrijven die een analyse bevat van de verhaallijnen, de onderliggende

7 Van Hamel 1922a en 1924c.
8 Verdeyen 1935, deel 3, xii.
9 Van Hamel 1925d.
10 Van Hamel 1924d, recensie van Danio 1923.

Afb. 2. Bretonse boekjes uit Van Hamels bibliotheek. UBU 18.67 bre 42.18 *1927tr en 18.67 bre 42.18 *1929rn.

motieven, en de algehele boodschap van het werk. En – voor zover wij weten – zonder uitvoerig contact met een enkele Bretonse collega. Dat is bewonderenswaardig.

Daar lijken Van Hamels bezigheden omtrent het Bretons op te houden: na deze recensie publiceert hij niets meer over Bretonse onderwerpen. In 1923 werd hij hoogleraar, en naar alle waarschijnlijkheid heeft hij zich bij die werkzaamheden niet met het Bretons beziggehouden: er zijn geen collegedictaten bekend waaruit blijkt dat hij Bretons zou hebben gegeven, en in zijn archiefstukken wordt er nauwelijks naar het Bretons verwezen.

Na Van Hamel draagt diens student Theodor Chotzen de Bretonse fakkel in de Lage Landen: hij specialiseert zich in het Brits-Keltisch, en daarbinnen nog eens verder in Arthurverhalen, in de poëzie van de Welshe dichter Dafydd ap Gwilym, en – in deze context vooral voor óns interessant – Bretons toneel.[11] Zo werkt hij tijdens zijn oefening onder de wapenen aan een Bretonse tekst, de *Tragedien Sant Guilherm*, die nog steeds wacht op publicatie. Na het overlijden van zowel Chotzen als Van Hamel in 1945 raakt het Bretons in de Nederlandse keltologie in vergetelheid: hier en daar verschijnt er een artikel, en wordt het Bretons aangehaald als vergelijkingspunt met het Welsh. In en over het Bretons wordt er bijna nog alleen maar in Bretagne gepubliceerd. Maar dankzij de onuitputtelijke Jan Deloof zijn er tal van Bretonse boeken vertaald naar het Nederlands, en is er zelfs een Nederlands-Bretons woordenboek verschenen. In 2021, op 91-jarige leeftijd, bracht hij nog een boek uit over zijn ervaringen in Bretagne en met het Bretons.[12] Zo is die fakkel toch nog blijven branden.

Bibliografie

- Chotzen, Theodor Max, ‘Une survivance des mystères en Bretagne’, *Neophilologus* 26 (1941) 161-185.
- -----, ‘Une survivance des mystères en Bretagne (additions et rectifications)’, *Neophilologus* 27 (1942) 91-94.
- Danio, C., *Histoire de notre Bretagne* (Dinard 1923).
- Deloof, Jan, *Poortwachters – wat mij boeide in Bretagne* (Soest 2021).
- Ernault, E., *Glossaire Moyen-Breton* (Parijs 1895-1896).
- Hamel, Anton Gerard van: zie de bibliografie van Van Hamel aan het einde van deze bundel.
- Rotman, Gerrit Theodoor, *Prinsezig an dour*, vert. Youenn Drezen en Roparz Hemon (Brest 1927).
- -----, *Nijadenn an aotrou Skañvig*, vert. Youenn Drezen (Brest 1929).
- Toorians, Lauran en Kees Veelenturf, *Dr Th. M. Th. Chotzen (1901-1945)* (Utrecht 1993).
- Vendryes, Joseph, ‘A. G. van Hamel’, *Études celtiques* 5 (1949) 192-193.
- Verdeyen, René, *Colloquia et dictionariolum septem linguarum gedrukt door Fickaert te Antwerpen in 1616* (Antwerpen 1925-1935).

11 Chotzen 1941 en 1942. Over zijn carrière en lotgevallen, zie Toorians en Veelenturf 1993 en https://adoc.pub/een-keltoloog-taalkundige-en-pacifist-onder-de-wapenen-en-in.html (geraadpleegd op 27-3-2023).
12 Deloof 2021.

A. G. van Hamel als oudgermanist

ALDERIK BLOM

Zoals bekend werd op Van Hamels verzoek bij zijn benoeming tot hoogleraar te Utrecht in 1923 het Keltisch aan zijn leeropdracht in de oudgermanistiek toegevoegd, waardoor hij zich kon wijden aan zijn beide specialisaties, die in zijn optiek nauw bij elkaar hoorden.[1] Alhoewel Van Hamel vandaag de dag eerder als keltoloog te boek staat, bleef hij tot zijn dood in 1945 actief op het gebied van de oudgermanistiek: het vak dat hij officieel vertegenwoordigde en net zo volkomen beheerste als de keltologie.

Studie en promotie

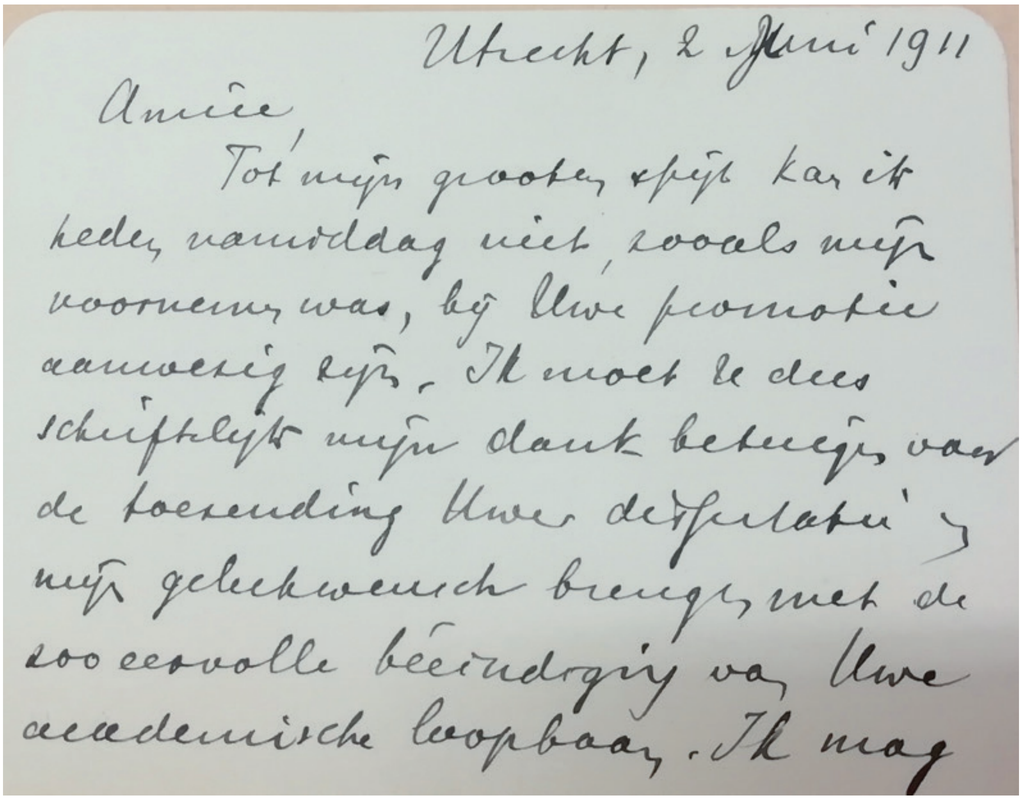
Met de studie van de Germaanse talen begon Van Hamel al vroeg. Op het Amsterdamse gymnasium genoot hij namelijk het degelijke onderwijs van zijn leraar Duits, Johann Josef Alois Arnold Frantzen (1853-1923), die hij later als hoogleraar te Utrecht zou opvolgen en met wie hij door de jaren heen contact bleef houden.[2] Van Hamel studeerde daarop 'Nederlandsche Letteren', nog steeds in Amsterdam, en specialiseerde zich in de Oudgermaanse en, voor zover toentertijd mogelijk was, de Keltische taal- en letterkunde.

Tijdens zijn studie Nederlands had hij in Richard Constant Boer (1863-1929) een inspirerende leermeester op het gebied van de oudgermanistiek getroffen.[3] Alhoewel Boer voornamelijk studenten kreeg uit de studiegang Nederlands, zoals Van Hamel zelf, had hij het allereerste 'Oudgermaansch Seminarium' op vaderlandse bodem opgericht en was hij er bovendien in geslaagd de studie van de moderne Scandinavische talen in Nederland te vestigen. Van Hamel heeft in hem een bewonderde en geliefde leraar gevonden, en beschouwde hem als 'mijn vriend en leermeester', zoals hij hem tijdens zijn inaugurele rede in 1923 toesprak.[4] In 1909 vergezelde hij deze vaderlijke vriend zowaar op een studiereis naar Denemarken en Zweden, en aan hem dankte hij zijn voorkeur voor het Oudgermaans als lievelingsstudie.[5] Op Boers instigatie leerde hij bovendien Deens en Zweeds.[6] Tijdens zijn leraarschap in Middelburg en Rotterdam en gedurende zijn werkzaamheid als bibliothecaris te Den Haag bleef Boer hem bovendien aansporen om vooral zijn lievelingsvak niet op te geven.[7]

R. C. Boer verdient het daarom hier meer dan terloops genoemd te worden. Ofschoon hij zelf als student was ingeleid in de historische en Germaanse taalkunde door zijn Leidse leermeesters, waaronder zich Nederlandse pioniers bevonden als Matthias de Vries (1820-1892), Pieter Jacob Cosijn (1840-1899) en Hendrik Kern (1833-1917),[8] had hij zich de Oudnoordse taal- en letterkunde nog min of meer zelf bij moeten brengen. Hij was vervolgens in Groningen gepromoveerd bij Barend Sijmonds (1853-1935), die als eerste oudscandinavist in Nederland mag gelden.[9] Na elf jaar aan het gymnasium te hebben gedoceerd werd hij in 1900 in Amsterdam tot hoogleraar benoemd, en aanvankelijk omvatte zijn leeropdracht zowel de Oudgermaanse talen als het Sanskriet. In de latere jaren van zijn hoogleraarschap slaagde Boer er bovendien in om studierichtingen voor het Deens en Zweeds van de grond te tillen. Alhoewel hij doorgaans als een streng en moeilijk benaderbaar mens gold, was hij bij een kleine groep studenten, waaronder dus Van Hamel, altijd bereid om over zijn onderzoek en zijn geliefde Deense, Noorse en Zweedse auteurs te spreken. Onder zijn belangrijkste leerlingen tellen, behalve Van Hamel zelf, ook zijn vermaarde collega-oudgermanist Jan P. M. L. de Vries (1890-1964) en de keltologe Maartje Draak (1907-1995).[10] In zijn levensbericht van Boer is Van Hamel opvallend lovend, dit in tegenstelling tot de duidelijk kritischer toon van Jan de Vries, die in zíjn levensbericht ook het zelfgekozen isolement van Boer aanstipt, alsmede zijn volkomen breuk met de Duitse wetenschap naar aanleiding van heftige polemieken met onder anderen de beroemde Andreas Heusler.[11]

In 1911 promoveerde Van Hamel bij Boer op een proefschrift getiteld *De oudste Keltische en Angelsaksische geschiedbronnen*,[12] waarin de Germaanse en Keltische richtingen van zijn academische werk dus reeds zichtbaar worden.

1 Van Hamel 1938b. Over deze kwestie, zie Bart Jaski's bijdrage ''Die gekke eerzucht van mij': A. G. van Hamel in Bonn tijdens de Eerste Wereldoorlog' in deze bundel.
2 De Vooys 1945-1946, 231-232.
3 Van Hamel 1929-1930, 8-35.
4 Van Hamel 1923b, 35.
5 De Vooys 1945-1946, 232.
6 Gerritsen 2019, 57. Hammerich 1946, 20-21, bevestigt dat Van Hamel naast IJslands ook Deens vloeiend sprak.
7 Van Hamel 1923b, 34-35.
8 Voor Matthias de Vries, zie Van Bree, Van den Toorn en Van der Wal 1997; voor Cosijn, zie Bremmer 2004; en voor Kern, zie Huizinga 1950. Kern had ook over de keltologie gepubliceerd, zie Schneiders en Veelenturf 1992, nrs. 285-304.
9 De Wilde 2007.
10 Gerritsen 2019, 42.
11 De Vries 1930, 16; cf. Voorwinden 1998.

Utrecht, 2 Juni 1911
Amice,
Tot mijn grooten spijt kan ik
heden namiddag niet, zooals mijn
voornemen was, bij Uwe promotie
aanwezig zijn. Ik moet u dus
schriftelijk mijn dank betuigen voor
de toezending Uwer dissertatie en
mijn gelukwensch brengen met de
zoo eervolle beëindiging van Uwe
academische loopbaan. Ik mag

Afb. 1. Kort briefje van prof. Frantzen (2-6-1911) waarin hij zijn spijt betuigt dat hij niet op Van Hamels promotie aanwezig kan zijn. Den Haag, Nationaal Archief, 2.21.081 (Archief van J.A. van Hamel), nr. 301.

Bonn en Utrecht

Na een aantal afgewezen sollicitaties was Van Hamel van 1915 tot 1917 als docent Nederlands en Nederduits in Bonn aangesteld, alhoewel hij er uiteindelijk maar drie semesters college heeft gegeven. Hij gaf colleges over Gotisch, Oudsaksisch, Middelnederlandse poëzie en Joost van den Vondel. Het Nederduits uit zijn leeropdracht kwam er dus wat bekaaid vanaf, en bovendien liet hij de colleges over moderne Nederlandse literatuur verder over aan een lector.[13] In 1923 werd hij uiteindelijk benoemd aan de Rijksuniversiteit te Utrecht als hoogleraar Oudgermaans.[14] Hij gold weliswaar als opvolger van zijn voormalige leraar Frantzen, maar zette diens aandacht voor het moderne Duits niet verder voort. Nu werd Van Hamels leeropdracht dus vastgesteld als ‘de beginselen der vergelijkende Germaansche taalwetenschap en de oude talen en letterkunde der Germaansche volken’.[15]

Een blik in de verzameling collegedictaten uit de tijd van zijn hoogleraarschap geeft een goede indruk van het brede palet aan vakkennis dat Van Hamel in zijn onderwijs wist af te dekken. Van inleidingen op de Oudgermaanse letterkunde en cultuur tot godsdienst en mythologie, en van algemene taalkunde tot de historische grammatica van het Gotisch, runen, het Oudnoords, Oudengels, Middelhoogduits en Nederlands. De meeste van zijn collegedictaten betreffen echter specifieke teksten, waarvan er vele ook in zijn publicaties terugkeren: meestal Eddaliederen en een enkele keer skaldenpoëzie, verder de Oudengelse *Beowulf* en klassiekers van de Middelhoogduitse *Blütezeit* als *Der arme Heinrich*, *Parzival*, en een keur aan gedichten van Walther von der Vogelweide – die laatste colleges gaf hij overigens in het Duits in plaats van in het Nederlands.[16] Ondanks het laatste is het duidelijk dat zijn betekenis voor de beoefening van de Duitse taal- en letterkunde in Utrecht minder, zo niet geheel afwezig is. Zijn Oudgermaanse en keltologische belangstelling was immers veel groter dan die voor de Hoogduitse taal- en letterkunde.[17]

Na zijn plotselinge overlijden wisselden zijn opvolgers elkaar in snel tempo af, wat voor de beoefening van de oudgermanistiek in Utrecht beslist geen goede zaak is geweest. Nog in 1946 werd de Deen Louis Leonor Hammerich (1892-1975),[18] een goede vriend van Van Hamel, benoemd, maar die vertrok al na een jaar, en na hem bleef ook de Zwitser Heinrich Wagner (1923-1988) – aan keltologen zeker niet onbekend – slechts enkele jaren werkzaam, waarvan hij bovendien het grootste gedeelte in Ierland doorbracht.[19]

12 Van Hamel 1911b.
13 Grave 2018, 42. Tevens gebaseerd op informatie van Jaap Grave uit het vierde hoofdstuk ‘Bonn nach Franck: Van Hamel und Frings’ van zijn nog niet afgesloten studie over de geschiedenis van de neerlandistiek in Duitsland. Ik dank de heer Grave voor zijn bereidheid om zijn werk met mij te delen.
14 Vonk 2009, 43-44.
15 Vonk en Peeters 2007, 89.
16 Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 11 D 20-21 (collegedictaten Van Hamel).
17 Vonk en Peeters 2007, 91.
18 Cf. Draak 1975.
19 Mac Mathúna 1989.

Afb. 2. Penning van het taalkundig congres in Kopenhagen, 1936. Den Haag, Nationaal Archief, 2.21.081 (Archief van J.A. van Hamel), nr. 300.

Collega's in binnen- en buitenland

Zoals vermeld had Jan de Vries, net als Van Hamel, aan de Universiteit van Amsterdam Nederlands en oudgermanistiek gestudeerd. Hij was in 1915 gepromoveerd, eveneens bij Boer, en ook hij moest zich in de jaren erna eerst bedruipen als leraar Nederlands aan de HBS te Arnhem. De Vries maakte ook kans op het Utrechtse hoogleraarschap, maar landde echter op de tweede plaats.[20] Het is zeer wel mogelijk dat er zich toen al een zekere argwaan tussen de beide geleerden had aangediend: zo noemt De Vries Van Hamel meermaals uitdrukkelijk 'zijn [Boers] leerling'.[21] Ondanks het feit dat beide mannen als de meest vooraanstaande Nederlandse vertegenwoordigers van de oudgermanistiek in de jaren dertig mogen gelden is er van onderling contact nauwelijks sprake en kwamen zij door de turbulente politieke ontwikkelingen van hun tijd bovendien aan volstrekt tegenovergestelde zijden te staan. De problematische houding van De Vries ten opzichte van de bezetter,[22] zijn collaboratie in de oorlogsjaren en uiteindelijke vlucht naar Duitsland in 1944 bij het oprukken der geallieerden[23] worden door Van Hamel in niet mis te verstane woorden becommentariëerd in één van zijn laatste brieven, kort voor zijn dood geschreven aan zijn IJslandse collega Alexander Jóhannesson: De Vries was 'een verrader in ballingschap. Naar hier kan hij nooit terugkeren'.[24]

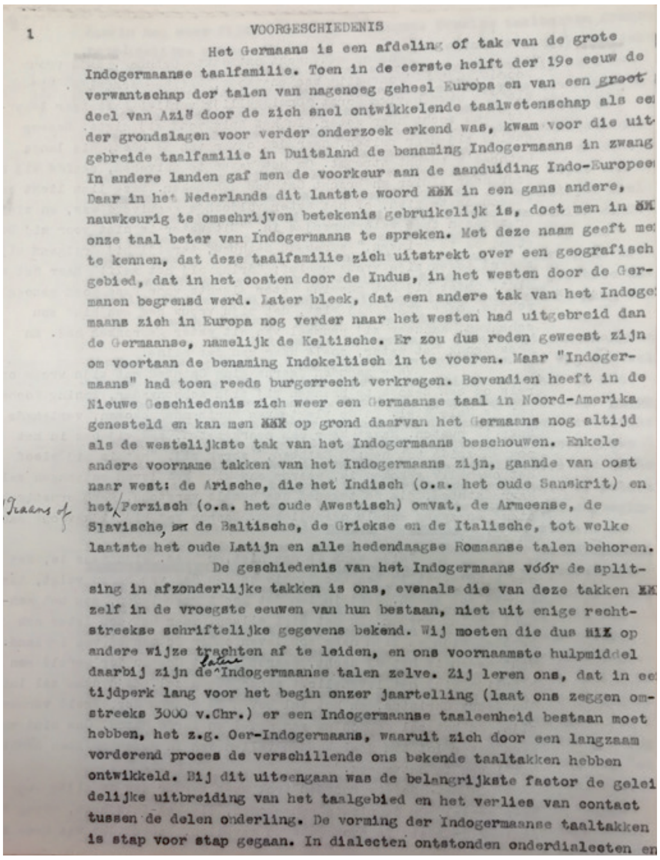
Dat Van Hamel ook internationaal geacht en gezien werd, blijkt, behalve uit zijn medewerking aan de feestbundels ter ere van beroemdheden als Holger Pedersen en Ernst Albin Kock,[25] onder meer ook uit de – op dit vlak helaas uiterst weinigzeggende – overblijfselen van zijn correspondentie. Een warme vriendschap verbond Van Hamel evenwel met zijn Deense collega Hammerich en diens vrouw Clara Flensborg, vertaalster van Nederlandse en Vlaamse literatuur naar het Deens. Dit paar had al vroeg een bijzondere band met Nederland en zette zich, zowel in zuiver wetenschappelijke als in bredere culturele zin, in voor uitwisseling tussen de beide landen. In hun gezamelijke mémoires is zowaar een geheel hoofdstuk aan 'Ton van Hamel' gewijd, waarin wordt verteld hoe het paar hem tijdens hun studiebezoek aan Nederland in 1925 te Utrecht ontmoette, hoe hij vervolgens regelmatig op bezoek kwam in Denemarken, soms op terugreis naar huis van elders, maar ook bij familieaangelegenheden, zoals bij de verloving van één van hun kinderen.[26]

Echter, in het archief is slechts één enkele brief bewaard gebleven van Clara, die Van Hamel, die ze tijdens de oorlog niet had kunnen bezoeken, voor de kerst van 1945 naar Denemarken uitnodigt.[27] Helaas zou Van Hamel het einde van het jaar niet halen en, zoals vermeld, zou Hammerich in 1946, al ware het ook slechts voor één jaar, Van Hamel zelfs opvolgen op de leerstoel in Utrecht met dezelfde leeropdracht voor oudgermanistiek. In zijn eigen oratie wijdde Hammerich desalniettemin enkele bewogen regels aan zijn vriendschap met Van Hamel.[28]

Het gepubliceerde werk: karakteristiek en methode

Van Hamels gepubliceerde werk op het gebied van de oudgermanistiek beslaat het gehele veld van destijds, wat dus wil zeggen alle betreffende talen en literaturen. Toch zijn er uiteraard wel terugkerende thema's en karakteristieke benaderingen aan te wijzen.

20 Vonk en Peeters 2007, 68; Henkes 2005, 140.
21 De Vries 1930, 3, 17.
22 Voor de controversiële loopbaan van Jan de Vries zie, behalve Henkes 2000 en 2005, ook de andere benadering van Kylstra 1999 en 2014, alsmede Smidt 2007.
23 Henkes 2000, 62-94.
24 Quak 2018, 372.
25 Van Hamel 1934a en 1937a.
26 Hammerich en Flensborg 1973, 74-77.
27 Clara Hammerich aan VH (19-11-1945), NA, 297.
28 Hammerich 1946, 20: 'Grote weemoed vervult mij bij de gedachte, dat ik de plaats zal innemen van A. G. van Hamel. Natuurlijk ben ik blij en trots dit te mogen doen. Meer nog denk ik met ontzag aan zijn geleerdheid, zijn uitgebreide kennis; ik kan nooit zo veel geven als hij heeft gegeven. Maar het overheersend gevoel bij de gedachte aan A. G. van Hamel is rouw. Wij, zijn vrienden, kunnen hem niet vergeten; na zijn heengaan is er iets leegs in ons; ja, wij willen eigenlijk in onze binnenste ziel niet toegeven, dat hij dood is: in onze gedachtenwereld leeft hij nog altijd'.

1 VOORGESCHIEDENIS

Het Germaans is een afdeling of tak van de grote Indogermaanse taalfamilie. Toen in de eerste helft der 19e eeuw de verwantschap der talen van nagenoeg geheel Europa en van een groot deel van Azië door de zich snel ontwikkelende taalwetenschap als een der grondslagen voor verder onderzoek erkend was, kwam voor die uitgebreide taalfamilie in Duitsland de benaming Indogermaans in zwang. In andere landen gaf men de voorkeur aan de aanduiding Indo-Europees. Daar in het Nederlands dit laatste woord in een gans andere, nauwkeurig te omschrijven betekenis gebruikelijk is, doet men in onze taal beter van Indogermaans te spreken. Met deze naam geeft men te kennen, dat deze taalfamilie zich uitstrekt over een geografisch gebied, dat in het oosten door de Indus, in het westen door de Germanen begrensd werd. Later bleek, dat een andere tak van het Indogermaans zich in Europa nog verder naar het westen had uitgebreid dan de Germaanse, namelijk de Keltische. Er zou dus reden geweest zijn om voortaan de benaming Indokeltisch in te voeren. Maar "Indogermaans" had toen reeds burgerrecht verkregen. Bovendien heeft in de Nieuwe Geschiedenis zich weer een Germaanse taal in Noord-Amerika genesteld en kan men op grond daarvan het Germaans nog altijd als de westelijkste tak van het Indogermaans beschouwen. Enkele andere voorname takken van het Indogermaans zijn, gaande van oost naar west: de Arische, die het Indisch (o.a. het oude Sanskrit) en het Iraans of Perzisch (o.a. het oude Awestisch) omvat, de Armeense, de Slavische, de Baltische, de Griekse en de Italische, tot welke laatste het oude Latijn en alle hedendaagse Romaanse talen behoren.

De geschiedenis van het Indogermaans vóór de splitsing in afzonderlijke takken is ons, evenals die van deze takken zelf in de vroegste eeuwen van hun bestaan, niet uit enige rechtstreekse schriftelijke gegevens bekend. Wij moeten die dus op andere wijze trachten af te leiden, en ons voornaamste hulpmiddel daarbij zijn de latere Indogermaanse talen zelve. Zij leren ons, dat in een tijdperk lang voor het begin onzer jaartelling (laat ons zeggen omstreeks 3000 v.Chr.) er een Indogermaanse taaleenheid bestaan moet hebben, het z.g. Oer-Indogermaans, waaruit zich door een langzaam vorderend proces de verschillende ons bekende taaltakken hebben ontwikkeld. Bij dit uiteengaan was de belangrijkste factor de geleidelijke uitbreiding van het taalgebied en het verlies van contact tussen de delen onderling. De vorming der Indogermaanse taaltakken is stap voor stap gegaan. In dialecten ontstonden onderdialecten en

Afb. 3. Typoschrift van de nooit uitgeven publicatie *Het Germaans door Prof. Dr. A. G. van Hamel, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht*, p. 1 van in totaal 64 pp. Den Haag, Nationaal Archief, 2.21.081 (Archief van J.A. van Hamel), nr. 303.

Slechts een aantal van Van Hamels Oudgermaanse publicaties zijn bijvoorbeeld van strikt taalkundige aard, en bovendien vallen deze doorgaans aan het begin van zijn carrière en vóór het verkrijgen van het hoogleraarschap te Utrecht, alhoewel hij in zijn colleges deze stof wel bleef behandelen. Zo houdt Van Hamel zich na de publicatie van enkele complexe detailstudies op het gebied van de historische morfologie van het Gotisch,[29] en de productie van een lijvig overzichtswerk van deze taal – het tweemaal herdrukte *Gotisch handboek*[30] – niet verder meer bezig met dit onderwerp. Ook de historische klank- en vormenleer van talen als het Oudsaksisch, Middelnederduits en Middelnederlands lijkt Van Hamel, blijkens zijn artikel over 'Anlautendes *v*' – een *tour de force* die ter vergelijking zelfs vormen uit Nederduitse en Engelse dialecten aanhaalt – uitstekend te beheersen.[31] Maar ook op dit vlak meldt hij zich vanaf de vroege jaren twintig nauwelijks meer. Duidelijk hadden minder specifiek taalkundige thema's dus zijn voorkeur.

Een grotere groep artikelen uit zijn oeuvre borduurt daarentegen duidelijk voort op het thema van zijn proefschrift: de vroegmiddeleeuwse (pseudo-)historische literatuur in zowel de Eilandkeltische als de Oudgermaanse talen. Een prachtig staaltje van Van Hamels kunde op dit gebied is de studie 'On Ari's chronology' uit 1931, waarin het gaat om de traditionele datering van de IJslandse landname, die volgens Ari Þorgilsson (1068-1148, ook wel Ari *inn fróði* ('de geleerde') genoemd) zou hebben plaatsgevonden tijdens de regering van Harald Schoonhaar, koning van Noorwegen. Het probleem bleef echter de preciese datering van de slag bij Hafrsfjord, die groten in het vak als Halvdan Koht en Finnur Jónnson reeds de nodige hoofdbrekens had bezorgd. Met hulp van Angelsaksisische bronnen toont Van Hamel echter aan dat de rekenfout reeds bij Ari ligt, wiens aanname dat de veldslag de directe hoofdoorzaak was geweest voor de uittocht naar IJsland had geleid tot misrekeningen in de chronologie van de landname.[32] Opvallend is dat Van Hamel regelmatig zijn kennis van Keltischtalige bronteksten betrekt op problemen uit de Scandinavische en Angelsaksisische geschiedschrijving.

Een aantal bijdragen is daarentegen geheel tekstfilologisch van aard, zoals bijvoorbeeld 'The saga of Sorli the Strong', waarin Van Hamel het verloop van een verloren gegane saga reconstrueert op basis van fragmenten die overgeleverd zijn in nog bestaande teksten.[33] Deze filologische inslag lijkt een typisch handelsmerk van Van Hamel te zijn. Bij voorkeur licht hij een problematische passage, of zelfs één enkel duister woord, uit een Eddalied of saga, om de betekenis ervan vervolgens via een comparatistische *tour d'horizon* nader te verklaren. Over het algemeen beperkt Van Hamel zich weliswaar tot de middeleeuwse Oudnoordse literatuur, maar dikwijls brengt hij zijn kunde op het gebied van de latere IJslandse letterkunde en de keltologie, maar ook van de folklore van verschillende andere Noordeuropese culturen zoals de Finse of Estse, in stelling.[34] Bij voorkeur verheldert Van Hamel op deze wijze onduidelijkheden, zoals de ligging van de bron der wijsheid aan de wortels van de wereldboom Yggdrasil, of het gouden schaakspel van de goden, beide beschreven in *Vǫluspá*; maar ook bijvoorbeeld de wijze waarop de god Óðinn de runenkunst (in *Hávamál*) en de dichtermede (in *Skáldskaparmál*) verkreeg; of de betekenis van het raadselachtige woord *gambanteinn*.[35]

Tenslotte moeten Van Hamels publicaties voor een breder, Nederlandstalig publiek nog worden vermeld. Uit een nog steeds bijzonder lezenswaardig boek als *IJsland: oud en nieuw* uit 1933 blijkt, volgens zijn collega en vriend de neerlandicus Cornelis G. N. de Vooys (1873-1955),

29 Van Hamel 1916b.
30 Van Hamel 1923c.
31 Van Hamel 1918b.
32 Van Hamel 1931d, 214.
33 Van Hamel 1935-1936.
34 Voor het eerste, zie bijvoorbeeld Van Hamel 1933d, 350-395, voor het tweede bijvoorbeeld Van Hamel 1943d.
35 Van Hamel 1925h en 1934b; 1932-1933 en 1934a; 1932c.

Afb. 4. Titelpagina van de bundel *De tuin der goden, deel I: mythen der Egyptenaren, volken van Voor-Azië, Indiërs, Grieken, Scandinaviërs en Kelten* (Utrecht 1940), onder redactie van Van Hamel en met illustraties van Anton Pieck. Het tweede deel werd postuum uitgegeven in 1947. UBU, S qu 1384.

'de kunstzinnige aanleg van de auteur, die tot in zijn laatste levensjaren lust gevoelt om veel lezers te doen delen in wat hem zelf ter harte gaat'.[36] Vandaar wellicht ook zijn bijdragen aan populaire verzamelwerken als *De tuin der goden* uit 1940 met navertelde mythen van verschillende volkeren, waarin hij de Scandinavische mythologie voor zijn rekening had genomen,[37] of zijn voorwoord bij de bundel *Noorse volkssprookjes* van een jaar later met vertalingen uit Asbjørnsens en Moe's beroemde verzameling.[38] Volgens Maartje Draak werkte Van Hamel voor zijn overlijden ook aan andere, meer populariserende uitgaven, waarbij ze onder andere de titels 'Uit de wereld der Edda' (Amsterdam), 'IJslandse Letterkunde' (Den Haag) en 'Het Germaans' (Den Haag) noemt. Opzetten hiervoor zijn in Van Hamels archiefmateriaal te vinden.[39]

Enkele terugkerende thema's

Van Hamel spreekt zich een aantal keren sterk uit tegen de vooral Duitse neiging om IJslandse literatuur in de eerste plaats als 'Oudgermaans' te willen zien, dit ter compensatie van de grote lacunes in de vroege continentale overlevering.[40] Middeleeuwse IJslandse literatuur is volgens hem allereerst als IJslands, slechts ten dele als Oudscandinavisch, en alleen met uitzondering en met uiterste voorzichtigheid te beschouwen als 'Oudgermaans'. Reeds in zijn inaugurele rede had hij de verscheidenheid en de grote verschillen die bestaan tussen de verschillende overgeleverde Oudgermaanse literaturen benadrukt, zonder evenwel hun gemeenschappelijke kern te willen ontkennen.[41]

Deze stellingname komt eveneens sterk naar voren in het artikel 'On *Vǫlundarkviða*' uit 1929. Ofschoon Van Hamel in deze studie van een lied uit de Edda poogt het verloop van het oorspronkelijke verhaal van Wieland (Oudnoords: *Vǫlundr*) de Smid te reconstrueren met hulp van vergelijkingsmateriaal uit de Westgermaanse talen zoals de Oudengelse gedichten *Widsiþ* en *Deor*, benadrukt hij ook hier sterk dat Oudnoordse dichtkunst uiteindelijk alleen met zichzelf vergeleken kan worden. Volgens hem is Eddapoëzie, zeker in het geval van *Vǫlundarkviða*, eerder een populair en lyrisch genre geweest, terwijl de schamel overgeleverde epische dichtkunst in de Westgermaanse talen daarentegen vrijwel geheel aristocratisch van aard was.

Dit scherpe onderscheid tussen 'aristocratische' en 'populaire' dichtkunst was een tweede stokpaardje van Van Hamel, dat hij nog eens in detail bereed in zijn recensie van een recent verschenen uitgave van het rond 1250 in het Middelnederlands geschrevene *Vanden levene Ons Heren*.[42] Van Hamel stelt voor om, net als in het geval van de *Reynaert* wel was gedaan, de inheemse

36 De Vooys 1945-1946, 5-6.
37 Van Hamel 1940a.
38 Van Hamel 1941c.
39 Draak 1947, 80. NA, 303, bevat een typoscript van de publicatie 'Het Germaans' van 64 pagina's (1942 of later); NA, 304, en UBU. Archief Van Hamel, H 5, bevatten typoscripts van de publicatie over IJsland van 63 of 30 pagina's (exclusief bibliografie en registers; 1939 of later). Er is geen typoscript over de Edda, maar UBU, Archief Van Hamel, G 6G, bevat documenten over een cursus over de Edda die Van Hamel gaf voor de Volksuniversiteit in 1944.
40 Van Hamel 1931g.
41 Van Hamel 1923b, 23, 29.
42 Van Hamel 1930i.

'Germaanse' wortels van de taal en vertelstijl van dit relaas van het leven en sterven van Jezus Christus nog eens na te sporen. Dit doet hij vervolgens met hulp van zijn uitgebreide arsenaal aan vergelijkingsmateriaal, om vast te stellen dat de stijl van deze tekst heel anders is dan die van bijvoorbeeld de Oudsaksische *Heliand* uit de negende eeuw, die ook het leven van Christus had nagedicht. De 'gevoelstoon' in *Vanden levene* heeft daarentegen, zo Van Hamel, veel meer overeenkomsten met die van het Oudhoogduitse *Evangelienbuch* van Otfried van Weissenburg uit de Karolingische tijd. Opnieuw verkondigt Van Hamel hier de overtuiging dat de 'Oudgermaanse epiek', verwijzend naar het Oudhoogduitse *Hildebrandslied* en vergelijkbare Oudengelse gedichten, altijd een elitaire, aristocratische stijl heeft gebezigd, die bovendien teloor was gegaan met het verdwijnen van de oorspronkelijke krijgerkaste. Daarentegen beschouwt Van Hamel de 'volksere' toon van Otfried, alsmede van het Oudhoogduitse *Ludwigs-* en *St. Jorislied*, en dus ook *Vanden levene*, als minder gecultiveerd en standsgebonden. Hij noemt deze toon de 'Frankische stijl', die een veel langer leven beschoren zou zijn geweest dan de strenge, 'Saksische', dat wil zeggen aristocratische stijl met haar wortels in de Volksverhuizingen. Iets eenders zou volgens Van Hamel op moeten gaan voor de meer lyrische, 'volkse' Eddaliederen als *Vǫlundarkviða*.

Een wezenlijke groep bijdragen uit de jaren dertig, tenslotte, betreft godsdiensthistorische vragen, een terrein waarop Nederlandse wetenschappers tijdens het interbellum overigens met geleerden als Gerardus van der Leeuw, Claas Jouco Bleeker (1898-1983) en Jan de Vries internationaal een voortrekkersrol speelden,[43] en waarop ook Van Hamel tot zijn dood actief zou blijven. Naast zijn medewerking aan overzichtswerken voor een algemeen publiek, zoals het reeds genoemde *Tuin der goden* en Van der Leeuws groots opgezette *Godsdiensten der wereld*,[44] publiceerde hij ook een aantal specialistische studies op dit gebied.[45] Een terugkerend thema in deze artikelen is Van Hamels singuliere opvatting over de voorstellingen van goden en de lotsbestemming der mensen zoals die onder de heidense Kelten en Germanen zouden hebben bestaan. In 1932 bijvoorbeeld kwam Van Hamel nog eens terug op de raadselachtige beschrijving in het Eddalied *Hávamál* van de manier waarop Óðinn de runen verkreeg.[46] In tegenstelling tot andere interpreten duidde Van Hamel Óðinns handelswijze echter niet als een (zelf)offer, maar als een soort martelaarschap – dit laatste door de god benut als middel om magische krachten naar zijn hand te kunnen zetten. Hierbij beroept Van Hamel zich ten dele op parallellen uit Ierse heiligenlevens, waar, zo Van Hamel, het vasten – ook een vorm van martelaarschap – ondanks de Christelijke context nog steeds als 'drukmiddel' wordt ingezet om zowel God als andere mensen te vermurwen. Deze handeling weerspiegelt volgens hem een nog steeds voortlevende, oude heidense opvatting van magisch denken.

In zijn vergelijkingen tussen IJslandse en Ierse opvattingen oppert Van Hamel telkens opnieuw de idee dat de heidense Ieren geen goden in strikte zin gekend zouden hebben, maar eerder abstracte 'krachten', die slechts met magie zijn te beïnvloeden. De IJslandse cultuur laat daarentegen eerder een theïstische opvatting doorschijnen, alhoewel de goden hier alleen als middelaars tussen (natuur-)krachten en mensen fungeren. De goden worden immers uiterst zelden als scheppers voorgesteld, maar functioneren net als de mensen geheel binnen het bestel van de bestaande natuurkrachten. Zoals de goden echter de natuurkrachten naar hun hand kunnen zetten – *in casu* Óðinn – zo kan ook de mens dit doen door hun voorbeeld na te volgen met gebruik van magie. Alleen de dood is niet manipuleerbaar, zelfs niet voor de goden. In Keltischtalige bronnen vinden we volgens Van Hamel echter geen enkel spoor van zulke bemiddelende goden. Zij getuigen veeleer van een soort 'magisch mechanisme', hetgeen volgens Van Hamel eigenlijk aan een ouder cultuurstadium toebehoort. Hierdoor zouden de Kelten een geheel fatalistische lotsopvatting hebben gehad. Hoewel ook de Germanen niet geheel vrij zouden zijn geweest van magisch denken, zouden hun tussen de mens en zijn lot bemiddelende goden hebben geleid tot de opvatting van een zekere vrijheid van het individu, het 'typisch-Germaanse persoonlijkheidsprincipe', zo Van Hamel,[47] waar fatalisme alleen de dood nog gold.

Hoewel de moderne oudgermanistiek zeker geneigd zal zijn om Van Hamel toe te stemmen waar het gaat om zijn herhaalde aandringen om Oudnoordse literatuur vooral als IJslands te beschouwen, gebiedt de eerlijkheid het ons om toe te geven dat zijn andere theorieën niet of nauwelijks zijn aangenomen door de vakliteratuur van zijn eigen of van later tijd: noch wat zijn scheiding tussen vermeende 'Frankische' en 'Saksische' stijlen, noch wat zijn theorieën op het gebied van de vergelijkende godsdienstwetenschap betreft. Een Deense collega als Vilhelm Grønbech verzocht hem kort na de oorlog weliswaar om verdere publicaties op dit laatste gebied, maar ook deze brief kwam te laat.[48] Veelzeggend genoeg werd hij beantwoord door Van Hamels protégée Maartje Draak,[49] die als enige zijn ideeën op dit gebied zou overnemen en uit zou werken, zij het evenmin zonder erkenning onder internationale vakgenoten.[50]

43 Hofstee 1997 en 2007.
44 Van Hamel 1940e.
45 Onder andere Van Hamel 1932-1933, 1935b, 1928-1936a, 1928-1936b.
46 Van Hamel 1932-1933.
47 UBU, Archief Van Hamel, G 6B, lezing 'Cultuur en afstamming'.
48 Torkil Kemp aan VH (5-2-1946), UBU, Archief Van Hamel, G 3K. Kemp is een student die schrijft namens professor Grønbech.
49 Maartje Draak aan Torkil Kemp (11-4-1946), UBU, Collectie Draak, C 1 nr. 2.
50 Gerritsen 2019, 251-252; Blom 2020, 228-229.

Bibliografie

- Blom, Alderik H., recensie van: Willem Gerritsen, *Verhalen van de drakendochter. Leven en werk van Maartje Draak (1907-1995)* (Hilversum 2019), in: *Zeitschrift für celtische Philologie* 67 (2020) 224-234.
- Bree, Cor van, Maarten van den Toorn en Marijke van der Wal, 'Paradigmawisselingen en constanten: 200 jaar taalkundige diversiteit', *Eene bedenkelijke nieuwigheid. Twee eeuwen neerlandistiek*, red. Jan W. de Vries (Hilversum 1997) 13-53.
- Bremmer, R. H. Jr., 'Cosijn, Pieter Jacob', *Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek*, red. Karina van Dalen-Oskam, Ingrid Biesheuvel, Wim van Anrooij en Jan Noordegraaf (Leiden 2004) zonder paginanummers.
- Draak, A. M. E., 'Anton Gerard van Hamel (Hilversum, 5 juli 1886 – Utrecht, 23 november 1945)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 1945-1946 (1947) 70-80.
- -----, 'Levensbericht L.L. Hammerich', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1975) 228-232.
- Gerritsen, Willem, *Verhalen van de drakendochter. Leven en werk van Maartje Draak (1907-1995)* (Hilversum 2019).
- Grave, Jaap, 'De Duitse neerlandistiek in de Eerste Wereldoorlog', *Nieuw letterkundig magazijn* 36.1 (2018) 40-44.
- Hamel, Anton Gerard van: zie de bibliografie van Van Hamel aan het einde van deze bundel.
- Hammerich, Louis Leonor, *Indeling en ontwikkeling van het Germaans* (Utrecht 1946).
- Hammerich, Louis Leonor en Clara Flensborg, *Duo. Clara og Louis Hammerichs erindringer* (Kopenhagen 1973).
- Henkes, Barbara, 'Voor Volk en Vaderland. Over de omgang met wetenschap en politiek in de volkskunde', *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950*, red. Martijn Eickhoff, Barbara Henkes en Frank van Vree (Zutphen 2000) 62-94.
- -----, *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen opzoek naar Nederlandse identiteit 1918-1948* (Amsterdam 2005).
- Hofstee, Willem, *De godsdientwetenschap van Gerardus van der Leeuw* (Kampen 1997).
- -----, 'The essence of concrete individuality: Gerardus v*an der Leeuw, Jan de Vries,* and National Socialism', *The study of religion under the impact of fascism*, red. H. Junginger (Leiden 2007) 543-552.
- Huizinga, Johan, 'Hendrik Kern', *Verzamelde werken 6: Biografie* (Haarlem 1950) 315-320. (oorspronkelijk gepubliceerd in *De Gids* 81.3 (1917) 187-192)
- Kylstra, Andries, *Het naoorlogse beeld van de Oudgermanist Jan de Vries* (Groningen 1999).
- -----, *Jan P.M.L. de Vries (1890-1964): bijdragen tot een biografie met een reproductie van zijn kampgedichten* (Oegstgeest 2014).
- Mac Mathúna, Séamus, 'Heinrich Wagner (1923-1988)', *Études celtiques* 26 (1989) 215-217.
- Quak, Arend, 'Korrespondenz zwischen A. G. van Hamel und drei isländischen Gelehrten', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 78 (2018) 336-372.
- Schneiders, Marc en Kees Veelenturf, *Celtic studies in the Netherlands: a bibliography* (Dublin 1992).
- Smidt, Dirk-Jan, *Jan de Vries. De radicalisering van een wetenschappelijke collaborateur* (Masterscriptie, Faculteit Geesteswetenschappen Universiteit Utrecht 2007).
- Vonk, Frank, 'Sternstunden der Utrechter Germanistik', *Rückblicke, Ausblicke. Zur Geschichte der Germanistik in den Niederlanden*, red. Ton Naaikens (Utrecht 2009) 37-62.
- Vonk, Frank en Wim Peeters, *In beDEKte termen. Een biografische en instituutsgeschiedenis van het Instituut Frantzen voor Duitse Taal- en Letterkunde. Documenten, foto's, anekdotes en meningen*. Onuitgegeven manuscript [Doetinchem en Utrecht, 2007], online gepubliceerd. Het tweede hoofdstuk, 'Na de dood van Frantzen: de wording van een instituut' (53-100), is online gepubliceerd op: https://docplayer.nl/8066491-2-na-de-dood-van-frantzen-de-ontwikkeling-van-een-instituut-twintigste-eeuwse-erflaters-van-de-universiteit-utrecht.html (geraadpleegd op 28-3-2023).
- Voorwinden, Norbert, 'R.C. Boer versus Heusler: Ein niederländisch-deutscher Gelehrtenstreit (1910-1913)', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 50 (1998) 209-224.
- Vooys, C. G. N. de, 'Herdenking van A. G. van Hamel (5 Juli 1886–23 November 1945)', *Jaarboek der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen 1945-1946* (1945-1946) 231-237.
- Vries, Jan P. M. L. de, 'Levensbericht van Prof. Dr. R. C. Boer (31 Jan. 1863-20 Aug. 1929)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1930* (1930) 1-22.
- Wilde, Inge de, *Werk maakt het bestaan draaglijk: Barend Sijmons 1853-1935* (Groningen 2007).

A. G. van Hamel en IJsland

AREND QUAK

> Land van groote eenzaamheid!
> Land dat tot mijn ziel spreekt in de taal, die zij verstaat, waar zij naar hunkert!
> Land waar ik om gebeden en geroepen heb, en dat voor mij is verschenen als de eerste vochtige dooiwind: mijn hardheid is in u gesmolten en mijn strakheid gebogen.
> Land van mijn stille avonden, thuis in de volheid van huizen en menschen;
> in het donker en de geslotenheid der late uren doortrekt gij mijn ziel!
> Land van mijn hart en mijn smachten.
> IJsland. Ik zie u nu voor mij.

Deze lyrische woorden gebruikt A. G. van Hamel als hij beschrijft hoe hij IJsland voor de tweede keer in zijn leven vanaf het schip de Brúarfoss[1] voor zich uit zee ziet opduiken. Dat moet zijn gebeurd in 1929, toen hij aankwam in Djúpivogur in Oost-IJsland. Voor de voorbereidingen van die reis had hij onder andere de IJslandse geleerde Sigurður Nordal, die hij bij een eerdere reis in 1928 had leren kennen, om raad gevraagd.[2] Een reis naar IJsland was toen immers nog een hele onderneming. De problemen en de duur van een reis vanuit Nederland naar IJsland blijken bijvoorbeeld uit een beschrijving van ene A. W. van Dijk, die in 1932 deze reis maakte als lid van een groep mannelijke en vrouwelijke studenten, die in dat jaar onder leiding van Van Hamel naar IJsland trok om de boeren daar te helpen met de hooioogst. Men reisde per schip van Rotterdam naar Hull, nam daar de trein naar Edinburgh in Schotland en stapte dan op de boot naar IJsland, ook in dit geval was dat trouwens de 'Brúarfoss'. Dit was een klein IJslands vrachtschip, dat ook passagiers vervoerde. Na een zeereis van drie dagen – met soms zeeziekte! – kreeg men dan eindelijk de kust van IJsland in zicht. Van Dijk moet iets gelijksoortigs hebben ervaren, als wat Van Hamel beschrijft, al drukt hij het minder pathetisch uit: 'Sprookjesachtig en onvergetelijk was de eerste aanblik, dien IJsland bood. Vaag, omneveld, doemde een hooge rotskust op en langzamerhand werden watervallen en witte gletschers zichtbaar, die naar zee afgleden.'[3]

Van Hamels plan in 1929 was het moeilijk toegankelijke binnenland van IJsland in te gaan en dat betekende in die tijd reizen per paard met een gids. Die paarden en gidsen moesten van tevoren worden geregeld, zoals blijkt uit de brief aan Nordal. Daarover schrijft Van Hamel ook in zijn boek over IJsland uit 1933, waarin hij in hoofdstuk 2 een loflied zingt op het IJslandse paard. Ook later nog, in 1937, spreekt hij zijn teleurstelling uit over het feit dat de auto in relatief korte tijd de rol van het paard op IJsland heeft overgenomen.

> Toen ik in 1928 voor het eerst op IJsland kwam, was er een klein stukje autoweg van ruim honderd kilometer van de hoofdstad Reykjavík uit naar het Oosten, en ook in enkele andere landsdeelen bestond hier en daar een eindje weg van de havenplaats naar het naastbijliggende achterland. Dat was toen een noviteit. In de meeste streken kon men alleen maar te paard reizen. Als vreemdeling moest men dan een gids hebben, benevens twee rijpaarden per man en een of meer pakpaarden. Dat was een dure liefhebberij, maar voor zijn geld kreeg men dan ook een genoegen dat nauwelijks te evenaren is. De kleine IJslandsche paarden (ik heb altijd geweigerd ze met de Engelschen „ponies" te noemen) zijn wonderbaarlijke dieren. Er waren toen geen wegen, op zijn hoogst hier en daar een paardenpaadje, en het terrein is zeer afwisselend: lavavelden, steen- of aschwoestijnen, zandvlakten, grazige velden, hooge bergen en steile hellingen, en over dat alles brachten de sterke en geharde dieren den reiziger feilloos naar zijn plaats van bestemming. Over de vlakke gedeelten met zachten bodem was het draven en galoppeeren een genot. Men wisselde meerdere malen per dag van rijdier en kón zoo vele kilometers afleggen, alvorens men 's avonds onderdak vroeg in een boerderij, waar de onvolprezen gastvrijheid voor U gereed stond. Den volgenden dag ging het dan weer verder. De rivieren vormden nimmer een beletsel. Ondanks den vaak geweldig gezwollen stroom en de aanbruisende watermassa's brachten de paarden U er altijd levend door, mits gij er maar voor zorgdet niet bang of duizelig te worden en midden in het water uit het zadel te glijden. Wel was

1 Op een ansichtkaart aan Sigurður Nordal van 16 juli 1929 schrijft Van Hamel dat hij op 24 juli met dit schip naar Seyðisfjörður wil vertrekken (Quak 2018, 357). De 'Brúarfoss' was sinds 1926 eigendom van de firma Eimskip in Reykjavík.
2 Quak 2018, 356-357.
3 Beschrijving in *De Standaard*, 8-4-1933.

> het zaak in zulke gevallen een gids uit een naburige boerderij te halen, want het grootste gevaar levert de onzichtbare bodem van den stroom op: waar die uit klei of zand bestaat, kan een paard licht erin zakken, en dan zouden ruiter en rijdier verloren zijn. Er was dus een man noodig, die de rivier „kende"! Maar afgezien hiervan moest men zich daar willoos aan zijn paard overgeven. [...] Ik weet nog enkele deelen van IJsland, waar de autoweg en de brug nog niet doorgedrongen zijn en daarheen richten zich mijn schreden bij voorkeur. Het zijn die streken, waar het geweld der gletscherstroomen zich zoo vaak verplaatst, dat wegen en bruggen toch onmiddellijk weer weggeslagen zouden zijn. Maar afgezien van zulke streken reist niemand meer te paard, zelfs de IJslandsche boeren niet. Zeker, zij hebben een aantal rijpaarden op de boerderij, maar gebruiken die alleen voor boodschappen in de buurt, ongeveer zooals wij een fiets gebruiken. Voor grooter afstanden wordt de auto aangezet. In een tiental jaren is deze reusachtige verandering in het verkeerswezen gekomen, en daarmede is een geweldige besparing van tijd, kracht en geld verkregen. [...] 't Reizen op IJsland is daardoor wel minder poëtisch geworden.[4]

De viering van 1000 jaar IJsland

In 1930 reisde van Hamel opnieuw naar IJsland. Dit keer om de viering van het 1000-jarig bestaan van het IJslandse parlement, het Althingi, mee te vieren. Van Hamel had zich al in 1929 sterk gemaakt voor de Nederlandse deelname aan dat feest in Reykjavík. Het Althingi was met haar 1000 jaar namelijk het oudste parlement in Europa. Ter gelegenheid van dat jubileum had men andere parlementen in Europa en daarbuiten uitgenodigd om vertegenwoordigers te zenden. Alle uitgenodigde parlementen gaven daaraan gehoor, behalve het Nederlandse en wel om zuiver formele redenen. Van Hamel was daarover diep verontwaardigd en schreef:

> Men kon in dezen zomer [1929] geen IJslandsch huis binnengaan en zich als Nederlander bekend maken, of de vraag was, welke overweging de Nederlandsche houding in zake de uitnoodiging naar Thingvellir had bepaald. In het jaar 1930 zal met groote plechtigheid de stichting van den IJslandschen Vrijstaat voor duizend jaar herdacht worden. In de vlakte van Thingvellir, waar in 930 voor het eerst de IJslandsche volksvergadering, directe voorzaat van het tegenwoordige parlement of Althingi te Reykjavik, bijeenkwam, zal dan een grootsch feest gevierd worden. Voormannen uit het IJslandsche publieke leven zullen daar redevoeringen houden. Men zal er de IJslandsche nationale kunsten en sporten vertoonen. Men zal er laten zien, hoe de van ouds beroemde gastvrijheid ook onder de hedendaagschen IJslanders nog altijd levende is. Gasten uit vele landen worden verwacht. De eerste plaats onder dezen zullen de vertegenwoordigers der parlementen van de West- en Midden-Europeesche staten, als mede van Noord-Amerika, innemen, die een uitnoodiging om deze plechtigheid bij te wonen, ontvangen hebben. Men meende namelijk de stichting van het oudste nog levende parlement niet beter te kunnen vieren dan in bijzijn van afgevaardigden van de parlementen der bevriende staten. De gracieuze uitnoodiging om vertegenwoordigers te zenden, werd ook even gracieus door alle mogendheden aangenomen. Door alle op één na. De Nederlandsche Kamers wezen haar af. Iedere IJslander weet dat en heeft daar den mond vol over. 'De reden, die zij opgeven, is, dat hun wet het hun niet toestaat', voegt hij eraan toe. Bij nader onderzoek bleek mij echter, dat het formeele bezwaar gelegen is in het reglement van orde onzer Tweede Kamer, dat geen vertegenwoordiging naar buiten veroorlooft.
>
> Verstandig – om ideëele motieven erbuiten te laten – is deze formalistische houding zeker niet. Bij een gelegenheid als deze de eenige te zijn die ontbreekt, werkt nadeelig. Zelfs in Westminster en in Washington vindt men een bedevaart naar Thingvellir niet beneden zich. Het hooghartig en stijfhoofdig gebaar van Den Haag zal ons land daar ginds stellig geen vrienden bezorgen. Met wat buigzamer houding zou het die zeker hebben kunnen krijgen, en het zou daarvan slechts voordeel trekken. Want, zooals ook uit het vervolg van dit opstel nog blijken zal, IJsland is een land, waar de behoeften snel toenemen.[5]

Ook later komt van Hamel op deze gebeurtenis terug en wel naar aanleiding van een uitgebreid verslag van de festiviteiten op Thingvellir in het *Algemeen Handelsblad* van 8 juli 1930. Daarin meldt de verslaggever van die krant, dat de vertegenwoordiger van Nederland extra applaus kreeg:

> Nadat de heer Knottenbelt, die namens de Nederlandsche volksvertegenwoordiging het woord zou voeren, was aangekondigd en de Nederlandsche vlag in top verscheen, brak een bijzonder hartelijk applaus los. Waaraan dit moet worden toegeschreven is mij niet bekend. Blijkbaar heeft de Nederlandsche naam uit vroegere jaren nog een goeden klank en het eiland tusschen IJsland en Spitsbergen, dat den naam van onzen landgenoot Jan Mayen draagt, herinnert eraan, dat de Nederlanders in vroegere eeuwen hier geen onbekenden waren.

In een reactie hierop schrijft Van Hamel:

> Naar aanleiding van het bijzonder hartelijk applaus, dat de Nederlandsche vlag ten deel viel bij de IJslandsche millennium-feesten, toen mr. Knottenbelt aldaar het woord ging voeren, merkt Uw correspondent op, dat hem onbekend is, waaraan deze bijzondere

4 *Leidsch Dagblad*, 30-10-1937; *De Gooi- en Eemlander*, 17-11-1937. Zie ook Van Hamel 1937b.
5 Van Hamel in 'IJslandsche indrukken', *NRC*, 8-10-1929. Zie ook Van Hamel 1930j en ook 1930k.

> hartelijkheid moet worden toegeschreven. Wie de voorgeschiedenis van de reis van twee leden onzer Staten-Generaal naar IJsland kent, kan de oorzaak dezer hartelijkheid gemakkelijk gissen. En anderen zal het wellicht interesseeren haar te vernemen. In den zomer van 1929 richtte men in ieder IJslandsch huis, hoe afgelegen ook, de vraag tot den Nederlandschen bezoeker, waarom zijn land het eenige was, dat geweigerd had afgevaardigden naar de feesten van het volgend jaar te zenden. Men was daardoor niet direct gekrenkt, doch men betreurde het diep en vond zulk een stijf formalisme onbegrijpelijk. Het reglement van orde der Kamers kent namelijk geen vertegenwoordiging naar buiten. Die regel is natuurlijk nooit voor gevallen als dit bedoeld geweest, maar men klampte zich eraan vast en alle inspanning van onze gezant te Kopenhagen kon Den Haag niet tot beter inzicht brengen. Toch bedierf men zoo de verhouding met een volk, dat in de naaste toekomst zeker een veel belangrijker rol in de wereld zal spelen dan in het jongste verleden. Gelukkig dat men – ditmaal nog net voordat het te laat was – in het eind van 1929 zijn halsstarrigheid liet varen en besloot toch niet de eenige afwezige te zullen zijn. Met het hartelijke applaus hebben de IJslanders stellig hun voldoening erover willen uitdrukken, dat er ten slotte toch nog vertegenwoordigers gekomen waren van een volk, dat hun na verwant is en waarmee zij veel historische banden hebben. Het is typisch IJslandsch om niet te blijven wrokken, maar iemand die ongelijk bekent, dubbel te waardeeren.[6]

Van Hamel zelf had voor die gelegenheid zelfs een gedicht in het IJslands geschreven en wel in *dróttkvætt*, een moeilijke strofevorm uit de Oudnoordse skaldenpoëzie. In verband daarmee had hij op 28 december 1929 aan Sigurður Nordal gevraagd de tekst door te nemen en eventueel te corrigeren.[7] Nadat de Nederlandse journalist Marcus van Blankenstein[8] aan het IJslandse parlement namens Nederlandse specialisten op het gebied van het IJslands een adres en de gekalligrafeerde tekst van het gedicht samen met een aquarel had overhandigd, droeg Van Hamel zijn gedicht voor. Daar Blankenstein een gepromoveerde Indo-Europese taalkundige was, kenden hij en Van Hamel elkaar vermoedelijk persoonlijk. Blankenstein heeft dit adres op 28 juni 1930 overhandigd en daarbij zelfs IJslands gesproken, zoals uit het verslag bij Jónsson en van de journalist in het *Algemeen Dagblad* blijkt.[9] Ook het gedicht wordt bij Jónsson afgedrukt:

> 1. Frjálsir menn um haf þér heilsa
> hróðurorðum, þjóð í norðri,
> hjartans óskir heilar birta.
> Hönd er rétt frá Niðurlöndum.
> 5. Ísland, tókst fyrir árum þúsund,
> ættum dýra, frelsisstýrið,
> aðrir fylgðu, alltaf feðra
> arfi haldi synir djarfir.

In de vrije vertaling, die de journalist van het *Algemeen Dagblad* biedt – en die vermoedelijk op Van Hamel zelf teruggaat – luidt de tekst:

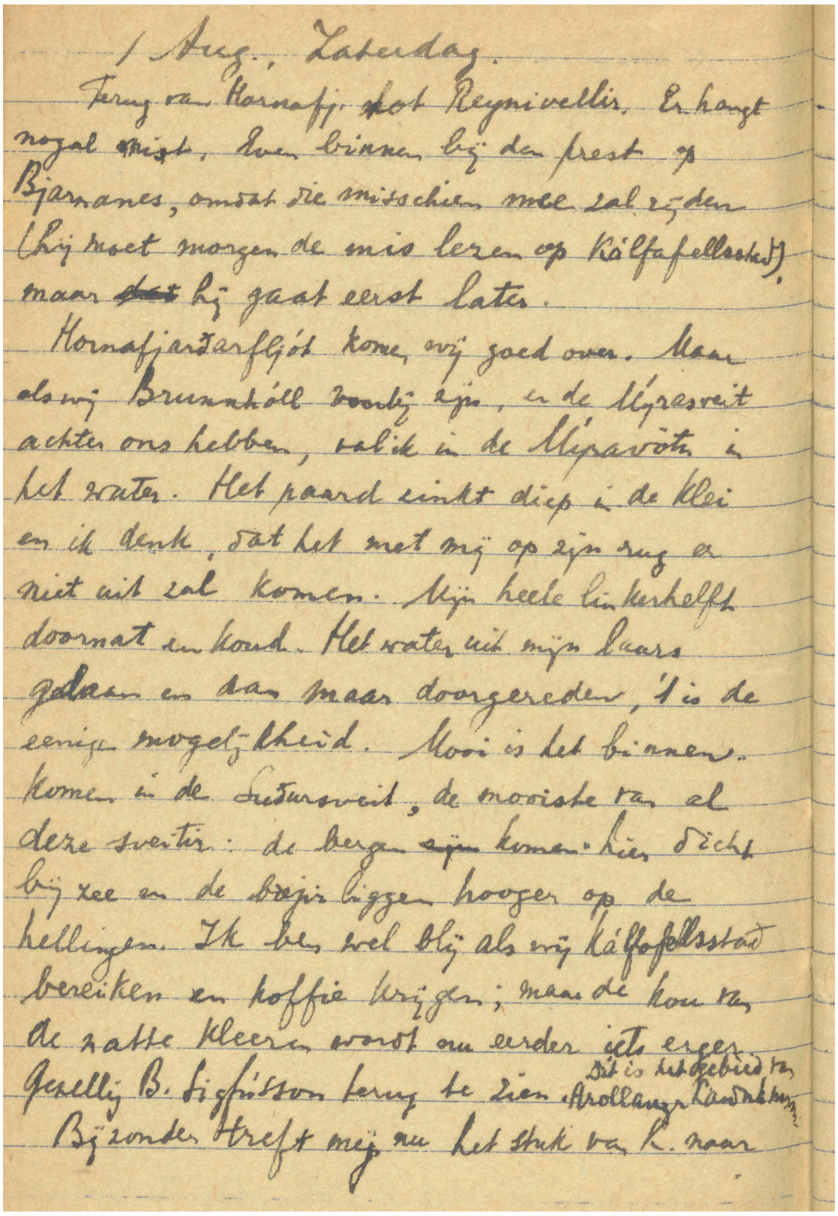
> 1. Vrije mannen van over zee zenden U,
> Roemrijk volk in het Noorden, woorden van groet.
> Zij spreken woorden van hartelijke gelukwens uit
> Een hand uitgestoken uit Nederland.
> 5. Duizend jaar geleden nam IJsland
> Het bestuur van zijn vrijheid zelf
> In handen. Anderen volgden;
> Mogen steeds wakkere zonen
> Het erfgoed der vaderen handhaven.

In elk geval wordt hieruit wel duidelijk, dat Van Hamel zijn best deed om de banden tussen IJsland en Nederland aan te halen.

Studentenreizen

In 1931 was Van Hamel weer op IJsland en bezocht daar de zuidoostkust, zoals blijkt uit het aantekenboekje in het Archief Van Hamel in de Universiteitsbibliotheek Utrecht. Minutieus wordt beschreven, hoe hij vanuit Efri Hvóll met de auto en vooral te paard via de uitlopers van de Vatnajökull naar de Hornafjördur gaat: 'Men gaat hier over den gletscher, daar de Jökulsá niet te doorwaden is. Er liggen twee houweelen klaar, om een pad te hakken: voor de mensch is de gletscher niet moeilijk, maar wel voor het paard, dat niet gemakkelijk over spleten stapt (gjá)'.[10] Typisch in de tekst van de aantekeningen is het gebruik van IJslandse aanduidingen voor elementen in het landschap, zoals *gjá* 'kloof, spleet'. Van Hamels belangstelling gaat daarbij niet alleen uit naar het landschap, maar ook naar de mensen, met wie hij blijkbaar veel gesprekken voerde. Zo weet hij bijvoorbeeld te melden, dat 'Sigurður [Arason van Fagurhólmsmýri] vertelt, dat in de sveit ['streek'] nog herinneringen (*munir,* ws. dus voorwerpen) bestaan aan de stranding van een Holl. schip in 1667: afstammelingen van sommigen van de bemanning nog op Hnappavellir, dit aan M. Simon Thomas[11] zeggen.'[12] Hij voegt er in een latere voetnoot

6 Van Hamel, ingezonden brief, *Algemeen Handelsblad*, 12-7-1930.
7 Quak 2018, 341.
8 Markus van Blankenstein (1880-1964) studeerde Nederlandse literatuur aan de Universiteit Leiden en verdedigde daar zijn dissertatie *Untersuchungen zu den langen Vokalen in der ĕ-Reihe. Ein Beitrag zur Lehre des indogermanischen Ablauts* (1911). Hij begon zijn carrière als journalist in 1906 bij de *NRC* en was van 1909 tot 1920 correspondent van deze krant in Berlijn.
9 Jónsson 1943, 299-300.
10 UBU, Archief Van Hamel, A 31, p. 10.
11 Maria Simon Thomas (1901-1955) verdedigde enkele jaren later haar dissertatie *Onze IJslandvaarders in 17e en 18e eeuw* (Amsterdam 1935) bij Van Hamel. Het is ook kenmerkend voor Van Hamel, dat hij steeds moeite deed zijn promovendi te helpen met de informatie die hij op zijn reizen door IJsland verzamelde.
12 UBU, Archief Van Hamel, A 31, p. 17.

1 Aug., Zaterdag.
Terug van Hornafj. tot Reynivellir. Er hangt
nogal mist. Even binnen bij den prest op
Bjarnanes, omdat die misschien mee zal rijden
(hij moet morgen de mis lezen op Kálfafellsstað)
maar ~~dat~~ hij gaat eerst later.
Hornafjarðarfljót komen wij goed over. Maar
als wij Brunnhóll voorbij zijn, en de Mýrasveit
achter ons hebben, val ik in de Mýravötn in
het water. Het paard zinkt diep in de klei
en ik denk, dat het met mij op zijn rug er
niet uit zal komen. Mijn heele linkerhelft
doornat en koud. Het water uit mijn laars
gedaan en dan maar doorgereden, 't is de
eenige mogelijkheid. Mooi is het binnen-
komen in de Suðursveit, de mooiste van al
deze sveitir: de bergen ~~zijn~~ komen hier dicht
bij zee en de boerderijen liggen hooger op de
hellingen. Ik ben wel blij als wij Kálfafellsstað
bereiken en koffie krijgen; maar de kou van
de natte kleeren wordt nu eerder iets erger.
Gezellig B. Sigfússon terug te zien. Dit is het gebied van
Bijzonder treft mij nu het stuk van K. naar

Afb. 1. Reisdagboek van Van Hamel uit 1931. UBU, Archief Van Hamel, A 31, p. 16.

aan toe: 'Het verhaal van dit schip staat bij Jón Espolin, Íslands Árbækur í sögn-formi, dl. 7, Kaupm. 1827, p. 50. Ik heb dit op Breiðbólstað gezien.' Met instemming vermeldt Van Hamel ook, dat de boeren, met wie hij rijdt, hun saga's door en door kennen, vooral die van hun eigen gebied – 'hier de Njála' voegt hij eraan toe – en bij elke plaats de associaties voor de geest hebben.[13]

Ook na 1930 bleef Van Hamel actief voor de relatie tussen IJsland en Nederland. Hij probeerde de contacten te versterken en een van de manieren waarop hij dat deed, was de organisatie van studentenreizen naar IJsland. Vanaf 1931 was hij betrokken bij het organiseren van zomerkampen op IJsland. De boeren in IJsland kwamen namelijk hooiers tekort en Van Hamel heeft zich ervoor ingespannen dit tekort uit Nederlandse bron op te heffen. Hij had contact opgenomen met het Studentenwerkkamp in Nederland en kreeg daarop 200 aanmeldingen (waaronder van 60 vrouwelijke studenten) om te gaan hooien op IJsland. Drieëndertig studenten zijn inderdaad vertrokken, zoals blijkt uit een verslag in *Het Volk* van 25 juni 1932. Tijdens deze kampen konden Nederlandse studenten in de zomermaanden op IJsland bij boeren verblijven onder voorwaarde dat ze meehielpen op de boerderij. Dat bood dus voor hen een unieke kans om land, mensen en taal direct te leren kennen. Vanaf 1932 gingen elk jaar zo'n 25 studenten naar het eiland in de Atlantische Oceaan. Ook deze bezoeken vinden hun weerslag in de Nederlandse pers, want sommige studenten hebben verslag uitgebracht van hun ervaringen in Nederlandse kranten en tijdschriften. In 1932 zegt Van Hamel daarover in een interview in *De Banier* (6 september 1932):

> Ik heb gesproken met alle boeren, waarbij de 32 studenten waren te werk gesteld en dat ging vaak

13 UBU, Archief Van Hamel, A 31, p. 25. Hij doelt hier op *Njáls saga*, die gaat over gebeurtenissen in de decennia rond het jaar 1000.

> met grote reizen gepaard. Daarbij is mij gebleken, dat de bevolking uiterst tevreden was over het werk dat door onze studenten werd verricht. De Nederlanders hebben dan ook een goede indruk achtergelaten en men heeft het gevoel dat de IJslanders hopen volgend jaar weer van deze hulp te kunnen gebruik maken. Deze goede verstandhouding en samenwerking is vermoedelijk mede te danken aan het feit, dat de beide volken elkander gemakkelijk aanvoelen. Men heeft niet met stroefheid noch met stugheid te kampen gehad. Omgekeerd heeft de IJslandse bevolking voor de studenten gedaan wat ze kon. Overal werd men gastvrij onthaald, want de IJslandse gastvrijheid is enig in haar soort. Naast deze nuttige zijde, die de reis voor de IJslanders had, die tenslotte ook weer zijn waarde had voor de bezoekers zelf omdat het van belang is, dat zij ook in andere omgeving de handen eens uit de mouwen steken, had de tocht ook een wetenschappelijke kant. En ook deze heeft veel nut opgeleverd. De studenten in de IJslandse taal hebben een waardevolle praktische oefening gehad. Zij hebben daardoor ontzaglijk veel geleerd en hun kennis van het IJslandse volksleven en volkskarakter maakt dat hun verdere studie op een veel reëler basis zal kunnen rusten. Maar ook studenten in andere vakken danken uit wetenschappelijk oogpunt veel aan deze reis. Dat is bijvoorbeeld het geval met hen die natuurwetenschappen studeren. De studenten uit Leiden bijvoorbeeld hadden speciale opdrachten meegekregen, die konden worden uitgevoerd. In het bijzonder is waard te vermelden dat een vulkaan beklommen werd, waar anders bijna nooit iemand komt, namelijk de Laki. Er zijn naar Nederland verzamelingen stenen, vogels, vissen en planten meegebracht, die in verschillende Nederlandsche laboratoria een plaats zullen vinden. Ook het menselijke nut van dezen tocht is zeer groot geweest. De deelnemers hebben een inzicht gekregen in de karaktereigenschappen van het volk, waarvan wij de gastvrijheid reeds als een der voornaamste noemden. De bevolking is voorts buitengewoon menslievend en toont een edele broederzin te bezitten en zo was het mogelijk dat een ware verbroedering kon ontstaan.

Het nut van deze zomerkampen blijkt ook uit de reacties van sommige studenten in de Nederlandse pers. Zo schrijft Paula Sluyter in *De Tijd* van 10 februari 1933 over haar ervaringen als melkster op een boerderij in IJsland:

> Heel in het kort wil ik trachten enig idee te geven wat voor werk wij, meisjes, in IJsland verrichtten. Hoofdwerk, en ook 't plezierigst, was wel 't hooien. Zo'n gezonde lichaamsbeweging, samen met mensen als IJslanders en te midden van 'n wijde, grootse omgeving was 'n ongekend genot. Op regendagen hielpen we de „húsfreyja" bij de gewone huiselijke bezigheden, d.i. wassen, mangelen, kousen stoppen, e.d. En dan reed ik meestal 's avonds om 7 uur, na 't koffiedrinken, van 't veld naar huis om te melken. In 'n extra ouwe overall en met melkbus, zeef en emmer, stapte ik stalwaarts. Dat viel wel wat tegen, dat er op IJsland niet buiten wordt gemolken! Spoedig stoorde ik me ook niet meer aan 't minachtend omkijken van 't koebeest. Wel gaf 't altijd enige moeilijkheid als er één 't in z'n hoofd kreeg om de weg naar de wei op te wandelen! Maar alle moeilijkheden die overwonnen moesten worden, wogen toch niet op tegen de voldoening, waarmee ik na afloop de boer kon antwoorden: Ik heb $3^{1}/_{2}$ koe gemolken (er waren er 9, maar dit was mijn maximum). – Voor alles wat ik op IJsland gezien, genoten en geleerd heb, wil ik, naast Professor van Hamel, ook 't „Nederlandsch Studenten-Werkkamp" van ganser harte bedanken.

Een andere studente schrijft in het tijdschrift van de Nederlandse Ornithologische Vereniging in 1933 over de waarnemingen, die zij bij haar verblijf op IJsland in 1932 heeft kunnen doen. Ook uit het verslag in *De Standaard* van 8 april 1933 van de boven al genoemde Van Dijk blijkt dat deze goed genoteerd had welke planten en dieren op IJsland voorkomen en hoe de geologische gesteldheid van het land is.

De studentenwerkkampen leidden ook tot het tweede boek over IJsland in het Nederlands, dat in de jaren 1930 verscheen. De bekende ornitholoog en schrijver Jan P. Strijbos (1891-1963) nam deel aan zo'n zomerkamp en kwam zo onder de indruk van het land en zijn bewoners, dat hij in 1936 een eigen IJslandboek deed verschijnen *In het zog van Raven-Flóki* met een historische inleiding van de toen al even bekende Bert W. Garthoff (1913-1997). In dit boek wordt op p. 25 met waardering over Van Hamels boek uit 1933 gesproken (zie hieronder). Nog een kort artikel in het *Algemeen Handelsblad* van 7 augustus 1937 refereert aan die zomerkampen op IJsland, die onder leiding van Van Hamel werden georganiseerd. In dat jaar was de Wereldjamboree in Amsterdam en deelnemende IJslandse padvinders nodigden 'alle in Nederland woonachtige vrienden van IJsland' uit om hun gast te zijn. Er zou dan een demonstratie worden gegeven van de nationale sport 'glima', het zogenaamde IJslands worstelen, voorts zouden de jongens vaderlandse liederen ten gehore brengen, terwijl tenslotte een openluchtvoorstelling werd gegeven van de stichting van het IJslandse Parlement in 930, waarbij de padvinders in de kostuums van de Vikingen gekleed zouden zijn. Ook probeerde Van Hamel zijn promovendi op het gebied van de (Oud)IJslandse taal en cultuur te helpen door voor hen contacten te leggen met IJslandse geleerden. Zo heeft hij in brieven aan de IJslandse geleerden Sigurður Nordal en Einar Ólafur Sveinsson hen gevraagd zijn promovendus Jan Spoelstra (1906-na 1946) te helpen bij diens onderzoek naar de vogelvrijverklaarden in de Oudnoordse literatuur. Deze is in 1938 daarop bij Van Hamel gepromoveerd.[14]

14 Spoelstra 1938.

IJsland: oud en nieuw

Een belangrijke bijdrage van Van Hamel aan de kennis over IJsland in het Nederlandse taalgebied is het boek, dat hij in 1933 publiceerde: *IJsland: oud en nieuw*.[15] In dit boek, dat duidelijk is gebaseerd op zijn eigen bezoeken aan dat land in de jaren 1929-1932 zingt hij een loflied op IJsland. Maar hij spreekt niet alleen zijn bewondering uit voor land en volk, maar verschaft ook veel informatie. Zoals de titel al aangeeft, gaat het niet alleen om de middeleeuwse cultuur van het land met zijn saga's en Edda, maar ook om het moderne IJsland. Van Hamel schildert de geschiedenis van IJsland tot in zijn tijd en brengt ook verslag uit over de moderne IJslandse literatuur en cultuur. Het boek werd blijkens de recensies in Nederland goed ontvangen, al had men soms wel kritiek op de lyrische toon. Ook op IJsland kon men het boek waarderen zoals blijkt uit de bespreking in het tijdschrift *Skírnir* in 1933 door Guðmundur Finnbogason. Deze citeert in dit verband een strofe uit het Edda-gedicht *Hávamál*, waarin wordt gezegd dat vrienden elkaar geschenken geven. En dit boek zou volgens hem een geschenk aan de IJslanders zijn als dank voor de vriendschap die de auteur op IJsland had ondervonden. Een van de weinige IJslanders, die het boek in de oorspronkelijke taal konden lezen, was de arts en schrijver Björgúlfur Ólafsson (1882-1973), die van 1914 tot 1917 als legerarts in Nederlands-Indië had gewerkt. In een brief van 20 september 1933 aan Van Hamel bedankt hij deze voor de toezending van het boek. Hij merkt daarin alleen op, dat het jammer was, dat zo weinig IJslanders de originele tekst konden lezen en suggereert, dat een vertaling daarom nuttig zou kunnen zijn.[16]

In het boek behandelt Van Hamel vanaf p. 283 ook de oude IJslandse muziek, die volgens hem sterk afwijkt van wat men in Europa gewend is. Hij vervolgt dan met de opmerking, dat hij als niet-musicoloog geen oordeel kan geven of deze muziek teruggaat op de vroegmiddeleeuwse kerkmuziek of dat het nog voorkomt uit de oudste heidense tijden. Hij vervolgt dan met een verwijzing naar de zang, die hij in het keltischtalige deel van Ierland had gehoord en die grote overeenkomsten met de Oudijslandse muziek zou vertonen. Hij vermoedt dan ook, dat hier misschien de 'primitieve muziek van den Europeeschen mensch' (p. 284) bewaard is gebleven. Deze theorie hield Van Hamel duidelijk bezig, want zowel uit de bovengenoemde brief van Ólafsson als uit een brief van Coenraad Lodewijk Walther Boer (1891-1984), musicoloog en kapelmeester van de Koninklijke Militaire Kapel in Den Haag blijkt dat hij hem verder om raad vroeg met betrekking tot zijn ideeën over de oude IJslandse muziek.[17]

Dat men ook op IJsland Van Hamel als geleerde en vriend waardeerde, blijkt uit het feit, dat hij in 1933 tot erelid van Hið íslenska bókmenntafélag benoemd werd. Dit eerbewijs van IJslandse kant haalde zelfs de Nederlandse pers: de krant *Het Vaderland* meldt op 4 juli 1933 dat Van Hamel tot erelid is benoemd en schrijft verder: 'Deze Maatschappij, die in 1816 werd opgericht, vervult in IJsland de plaats eener academie van wetenschappen en haar erelidmaatschap is de hoogste wetenschappelijke onderscheiding, welke daar te lande verleend wordt. Prof. Van Hamel is de tweede Nederlander, wien zij te beurt valt; de eerste was wijlen prof. dr. R. C. Boer te Amsterdam [in 1916]'. Uit de briefwisseling met IJslandse geleerden blijkt trouwens, dat Van Hamel al in 1930 gewoon lid van de *félag* was geworden.

Kunst en vliegwerk

In de jaren 1930 bleef Van Hamel actief op het gebied van de bevordering van de IJslandse cultuur: artikelen en voordrachten worden regelmatig vermeld in de kranten uit die tijd. Zo hield hij in 1933 voor het organisatiecomité een lezing over IJsland in verband met de uitzending van Nederlandse piloten naar een Aërologisch Station bij Reykjavík. Het initiatief daartoe kwam van de KNMI-hoofddirecteur en meteoroloog dr. Hendrik Gerrit Cannegieter (1879-1964). Deze kwam in 1930 op het idee om voor het verkennen van de hogere luchtlagen in het poolgebied militaire vliegtuigen in te zetten. Het KNMI en de Luchtvaartafdeling LVA hadden al, eerst incidenteel en vanaf 1917 structureel, een samenwerkingsverband voor het maken van weervluchten. Op 2 september 1932 kozen twee Fokkers D.VII van de Luchtvaartafdeling vanaf een hobbelig weilandje bij Reykjavík op IJsland het luchtruim. De eerste uitzending van de Nederlandse luchtmacht was een feit. Onder vaak zeer zware weersomstandigheden verrichtte het Detachement IJsland zijn taak. Deze bestond uit het een jaar lang maken van hoogtevluchten tot soms wel 7.000 meter om meteorologische gegevens te vergaren. Het Station was van 2 september 1932 tot 31 augustus 1933 in bedrijf. In september 1933 keerden de drie piloten naar Nederland terug en werden ze gehuldigd.

Een van die deelnemers was de luitenant-vlieger J. H. van Giessen, leider van het Aërologisch Station op IJsland. Hij hield in mei 1933 in Reykjavík een lezing met dia's in het IJslands (!) over 'Luchtvaart en Holland', waarvoor entreegeld werd geheven. De opbrengst hiervan was bestemd voor de nabestaanden van de bemanning van de IJslandse trawler Skúla fogeta, die op 10 april was vergaan en waarnaar de Nederlandse vliegers zonder resultaat elf uur lang de zee hadden afgezocht. Ook heeft hij voor

15 Van Hamel 1933d.
16 UBU, Hs 19 A 2, zie ook Jaski 2008.
17 UBU, Archief Van Hamel G 3B (17-1-1933). Deze Coenraad Boer was een zoon van Van Hamels leermeester voor Oud- en Nieuw-IJslands Richard Constant Boer (1863-1929), een Nederlandse (Oud)Germanist, met als specialiteit Oudnoords. Hij promoveerde in 1888 aan de Rijksuniversiteit Groningen op de sage van Örvar-Odd en was van 1888 tot 1900 leraar Nederlands en aardrijkskunde op het Gymnasium te Leeuwarden, verder van 1894 tot 1900 hoogleraar Oudnoords aan de Rijksuniversiteit Groningen, en vanaf 1900 hoogleraar Oudgermaans en Sanskriet aan de Universiteit van Amsterdam. In 1921 werd de studie Scandinavische talen officieel ingesteld aan de UvA en werd zijn leeropdracht uitgebreid met de continentaal-Scandinavische talen (Deens, Noors en Zweeds) en hun literatuur. Zie ook het artikel van Alderik Blom in dit boek.

Afb. 2. Gedeelte van de boeken met betrekking tot IJsland in de Collectie Van Hamel in de Universiteitsbibliotheek Utrecht (foto: Bart Jaski).

de IJslandse radio gesproken, zoals uit een bericht in het *Leeuwarder Nieuwsblad* van 17 mei 1933 blijkt. Zijn kennis van het IJslands wordt ook in de eerdergenoemde brief van Björgúlfur Ólafsson aan Van Hamel vermeld.

Dat IJsland inderdaad in die tijd in Nederland nog tamelijk onbekend was, blijkt uit een notitie in de *Gooi- en Eemlander* van 17 oktober 1930 over een lezing over IJsland die in de Volksuniversiteit van Hilversum werd gehouden. Niet alleen was de spreker geen Nederlander, maar ene Johannes Velden uit Berlijn, die er volgens de journalist van uitging dat een groot aantal van zijn toehoorders nauwelijks iets van het land hadden gehoord. Ook melden Van Hamel en Strijbos in hun boeken dat in Nederland nog steeds de verkeerde opvatting zou bestaan dat de IJslanders een soort halve Eskimo's zouden zijn. Maar de grootse viering van het duizendjarig jubileum in 1930 had waarschijnlijk de belangstelling voor en de kennis van het land versterkt.

In de winter van 1935-1936 vond er een uitwisseling tussen de faculteiten van de Universiteit Utrecht en die van de Universiteit van Reykjavík plaats. Daarbij gaf Van Hamel gastcolleges over onder andere Gotisch, Nederlands en Oud- en Middeliers op IJsland terwijl zijn IJslandse collega Alexander Jóhannesson gastcolleges in Utrecht gaf. De twee professoren woonden daarbij in elkaars woning in Reykjavík respectievelijk Utrecht.[18] De goede contacten tussen de universiteiten in Utrecht en Reykjavík leidden er ook toe, dat Van Hamel in februari 1936 voorstellen deed voor een boekenruil tussen de universiteitsbibliotheken van Utrecht en Reykjavík. Van Hamel wilde de IJslandse bestanden van de Universiteitsbibliotheek Utrecht graag uitbreiden. Uit een lijst die hij aan Guðmundur Finnbogason, toentertijd leider van de IJslandse Nationale Bibliotheek, stuurde, blijkt dat men in Utrecht nauwelijks op IJsland gedrukte boeken bezat. Met name was Van Hamel geïnteresseerd in moderne IJslandse literatuur.

De Universiteitsbibliotheek Utrecht zou voortaan alle dissertaties en een aantal doubletten naar Reykjavík zenden en Van Hamel hoopte dat de IJslandse bibliotheek hetzelfde zou willen doen. Dat de boekenruil succesvol was, blijkt uit het jaarverslag van de Universiteitsbibliotheek Utrecht waarin wordt gemeld dat deze ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de Rijksuniversiteit Utrecht in 1936 van de IJslanders 'een omvangrijke verzameling IJslandsche literatuur' had mogen ontvangen.[19] De schenking haalde ook de Nederlandse pers. Van Hamel hield in de jaren 1930 niet alleen lezingen over IJsland, maar schreef ook bijdragen in kranten en tijdschriften, zoals in 1937 in de *Gooi- en Eemlander*. Verder hield hij ook radiovoordrachten over moderne IJslandse literatuur in het zogenaamde boekenhalfuur van de AVRO.[20] Zo sprak hij op 21 januari 1934 over de Nederlandse vertaling van Guðmundur Kambans boek *Skálholt*[21] en op 28 mei 1939 van 14.00-14.30 over Halldor Laxness' roman *Sjálfstætt*

18 Zie de brief van Van Hamel vanuit Reykjavík aan Jóhannesson in Utrecht van 26 november 1935; Quak 2018, 365-366.
19 Zie Quak 2018, 349. De lijst met 438 titels, gekozen door professor Niels P. Dungal namens de Hoogeschool van IJsland te Reykjavík is gepubliceerd als *Skrá um íslenzkar bækur* in 1936.
20 Zie ook Van Hamel 1936c.
21 Guðmundur Kamban (1888-1945) was een IJslandse toneelschrijver en romancier. Hij debuteerde als toneelschrijver in 1914 en was de auteur van een aantal historische romans zoals de romancyclus *Skálholt* (1930-1932).

fólk ('Vrije mannen').[22] Ook blijkt uit zijn briefwisseling, dat hij omgekeerd zijn IJslandse collega's op de hoogte hield over boekpublicaties in Nederland met betrekking tot de IJslandse literatuur en cultuur.

Het einde van de IJslandse contacten

Uit de late jaren '30 zijn geen brieven van Van Hamel aan IJslandse collega's bewaard gebleven. In die periode lijkt Van Hamel een crisis doorgemaakt te hebben, die mogelijk te maken had met de politieke situatie in Europa. Er valt daardoor ook een gat in zijn bibliografie. Toen hij de draad weer had opgepakt, waren de Tweede Wereldoorlog en de Duitse bezetting een feit. Contacten met het buitenland en mogelijkheden voor publicatie werden minder of onmogelijk. Na de crisis rond de loyaliteitsverklaring,[23] in het voorjaar van 1943, namen de werkzaamheden aan de universiteit tamelijk abrupt af. In het studiejaar 1944-1945 had Van Hamel nog slechts één student. Intussen werkte hij echter verder en verzorgde, naast artikelen in *Neophilologus*, waarvan hij van 1925 tot aan zijn dood redactielid was, onder andere de bijdrage over Keltische letterkunde in deel twee van de *Algemene literatuurgeschiedenis* (1944).[24]

In een laatste brief aan zijn goede vriend Alexander Jóhannesson van 25 september 1945 spreekt van Hamel de hoop uit, dat de goede contacten met IJsland nu hersteld kunnen worden. Hij is verlangend naar nieuws uit IJsland, want door de oorlogsomstandigheden had hij slechts via het in Kopenhagen uitgegeven tijdschrift *Frjón* informatie gekregen. Hij hoopte echter nu weer te kunnen gaan reizen, al zou dat vanwege de economische situatie de eerste tijd wel niet lukken. Ruim een half jaar na de bevrijding overleed Van Hamel, op 59-jarige leeftijd, tamelijk plotseling na een spoedoperatie in verband met een darmziekte. Na zijn dood schreef Alexander Jóhannesson, met wie hij in 1935 voor een half jaar van leerstoel had geruild, een necrologie in de IJslandse krant *Morgunblaðið* van 5 januari 1946, een eer die weinig andere Nederlanders ten deel zal zijn gevallen.

Van Hamel is natuurlijk vooral bekend als keltoloog. Hij was de eerste echte beoefenaar daarvan in Nederland. Daarnaast was hij echter ook als leerling van R. C. Boer, voor wie hij een in memoriam schreef, actief op het gebied van het Oudnoords, zoals ook uit zijn correspondentie en uit de bijdrage van Alderik Blom in deze bundel blijkt. Maar uit zijn activiteiten tussen 1928 en 1939 blijkt in de eerste plaats zijn grote liefde voor het moderne IJsland. Het duidelijkste wordt dat zichtbaar in zijn boek van 1933. Maar ook uit de bijdragen, die hij in die jaren schreef en de lezingen, die hij gaf. Hij was een onvermoeibaar propagandist voor het land, dat hij zo gaarne bezocht.

Bibliografie

- Finnbogason, Guðmundur, recensie van: Anton Gerard van Hamel, *IJsland: oud en nieuw* (1933), in: *Skírnir* 107 (1933) 226-227.
- Hamel, Anton Gerard van: zie de bibliografie van Van Hamel aan het einde van deze bundel.
- Jaski, Bart, 'Een brief aan Van Hamel in de Universiteitsbibliotheek Utrecht', *Kelten* 39 (2008) 15-16.
- Jónsson, Magnús. *Alþingishátíðin 1930* (Reykjavík 1943).
- Quak, Arend, 'Korrespondenz zwischen A. G. van Hamel und drei isländischen Gelehrten', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 78 (2018) 337-372.
- Schneiders, Marc, 'Hamel, Anton Gerard van (1886-1945)', *Biografisch Woordenboek van Nederland*. http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/hamel [12-11-2013] (geraadpleegd op 27-3-2023), gebaseerd op *Biografisch woordenboek van Nederland* 5 (Den Haag 2002).
- Simon Thomas, Maria, *Onze IJslandvaarders in 17e en 18e eeuw*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 1935).
- *Skrá um íslenzkar bækur, sem Háskóli Íslands sendir Háskólanum í Utrecht að gjöf á 300 ára afmæli hans í júní 1936* = Lijst van IJslandsche boeken, de Hoogeschool te Utrecht in juni 1936 bij gelegenheid van haar 300jarig bestaan ten geschenke aangeboden door de Hoogeschool van IJsland. [S.l.], 1936.
- Spoelstra, Jan, *Vogelvrijen in de IJslandsche letterkunde* (Haarlem 1938).
- Strijbos, Jan P., *In het zog van Raven-Flóki* (Amsterdam s.d. [1936?]).
- Vooys, Cornelis Gerrit Nicolaas de, 'Herdenking van A. G. van Hamel (5 Juli 1886–23 November 1945)', *Jaarboek der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen 1945-1946* (1945-1946) 231-237.

22 Halldór Kiljan Laxness (1902-1998) was een IJslandse schrijver. Bekende werken zijn naast *Sjálfstætt fólk* ('Vrije mannen') onder andere *Salka Valka* en Íslandsklukkan ('De klok van IJsland'). Hij won in 1955 de Nobelprijs voor literatuur.
23 Studenten moesten in 1943 van de Duitse bezetter een zogenaamde loyaliteitsverklaring tekenen waarin zij verklaarden geen handelingen te verrichten die tegen het Duitse Rijk gericht waren. Als deze verklaring niet getekend werd, mocht men geen college meer volgen.
24 Van Hamel 1944a.

Bibliografie van A. G. van Hamel (1886-1945)

SAMENGESTELD DOOR BART JASKI

Voor dit overzicht van de publicaties van Anton Gerard van Hamel is dankbaar gebruik gemaakt van de lijst van zijn keltologische publicaties in Marc Schneiders en Kees Veelenturf, *Celtic studies in the Netherlands: a bibliography* (Dublin 1992) 28-42, nrs. 151-257. In de onderstaande lijst wordt naar de nummering in *Celtic studies in the Netherlands* verwezen bij de afkorting CSN na de bibliografische gegevens. In de onderstaande lijst ontbreekt echter extra informatie die in *Celtic studies in the Netherlands* wel wordt gegeven, zoals de naam van de uitgever, gegevens (op een enkele uitzondering na) van serietitels of andere specifieke informatie, en de Engelse vertaling of omschrijving van artikelen in het Nederlands.[1] Er kan ook een verschil zijn in het jaartal waaronder een bepaalde publicatie is geplaatst.[2]

In de onderstaande lijst wordt onder een bepaald jaar doorgaans eerst de literatuur in CSN gegeven, daarna wat hij daarnaast op andere gebieden heeft gepubliceerd. Voor Van Hamels publicaties in de oudgermanistiek en aanverwante en andere vakgebieden is gebruik gemaakt van online bibliografieën van de DBNL en Regesta Imperii, al halen beide wel A. G. van Hamel en diens oom A. G. van Hamel (1842-1907) door elkaar.[3] Ook is geput uit de publicaties waarnaar wordt verwezen in de artikelen van Alderik Blom en Arend Quak in deze bundel. Daarnaast zijn vooral veel recensies aan de lijst toegevoegd door tijdschriften door te nemen waarin Van Hamel geregeld publiceerde.

Op CODECS staat een lijst waarin in januari 2023 57 keltologische publicaties van Van Hamel waren geïndexeerd.[4] Dennis Groenewegen zorgde voor een chronologische lijst die ik digitaal kon kopiëren en gebruiken als eerste basis voor de onderstaande lijst. CODECS bevat waar mogelijk ook links naar digitale versies van de publicaties in kwestie.

De hier gepubliceerde bibliografie is bedoeld ter ondersteuning van de bundel, en is niet de definitieve bibliografie van A. G. van Hamel. Daarvoor is ze niet specifiek genoeg, en verder bibliografisch onderzoek zou nodig zijn om meer gedetailleerde informatie te kunnen geven en wellicht nog ontbrekende publicaties, zoals bijvoorbeeld in kranten, toe te kunnen voegen.

Afkortingen

English studies = *English studies: a journal of English letters and philology*.
Museum = *Museum: maandblad voor philologie en geschiedenis*.
Propria cures = *Propria cures: Amsterdamsch studenten weekblad*.

Bibliografie

1906-1909
redacteur *Propria cures* (8-12-1906 – 6-4-1909).

1907-1908a
'Land en volk van Wales I-III', *Propria cures* 19 (1907-1908) 62, 74-75, 86-87. (CSN 151)

1907-1908b
'Deirdriu (uit het Oud-Iersch vertaald naar het Boek van Leinster, handschrift der 12e eeuw […])', *Propria cures* 19 (1907-1908) 195-197. (CSN 152)

1907-1908c
'Een soirée musicale', *Propria cures* 19 (1907-1908) 350-351. (CSN 153)

1908-1909
'De minneliederen van Connacht', *Propria cures* 20 (1908-1909) 170-172. (CSN 154)

1909
Recensie van: Holger Pedersen, *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen* 1.1 (Göttingen 1908), in: *Museum* 16 (1909) 256-258. Zie ook 1910b en 1915a. (CSN 155)

1 De lijst in CSN wordt ook vooraf gegaan door een lijst met literatuur over Van Hamel, de meeste naar aanleiding van zijn overlijden. Zie ook de inleiding in deze bundel.
2 Vergelijk CSN nr. 194 (onder 1924) en hier 1925a. In CSN wordt verwezen naar het jaartal waarin het afzonderlijke deel van het tijdschrift *Museum* is verschenen, hier wordt verwezen naar de officiële publicatiedatum van de jaargang waarin de afzonderlijke delen doorgaans werden gebundeld. Bij *Museum* loopt bijvoorbeeld de jaargang 1925 (in twaalf delen) van oktober 1924 tot september 1925. Bij andere tijdschriften kan het om een dubbel jaartal gaan, zoals 1907-1908, als de jaargang zo wordt aangegeven.
3 Zie https://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=hame001 (geraadpleegd 15-1-2023) en http://opac.regesta-imperii.de/lang_en/autoren.php?name=Hamel%2C+Anton+Gerard+van (geraadpleegd 15-1-2023).
4 Zie https://codecs.vanhamel.nl/Hamel_(A._G._van) (geraadpleegd 15-1-2023).

1910a
Recensie van: Rudolf Thurneysen, *Handbuch des Alt-Irischen* 1 (Heidelberg 1909), in: *Museum* 17 (1910) 128-131. Zie ook 1911a. (CSN 156)

1910b
Recensie van: Holger Pedersen, *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen* 1.2 (Göttingen 1909), in: *Museum* 17 (1910) 368-370. Zie ook 1909 en 1915a. (CSN 157)

1911a
Recensie van: Rudolf Thurneysen, *Handbuch des Alt-Irischen* 2 (Heidelberg 1909), in: *Museum* 18 (1911) 96-97. Zie ook 1910a. (CSN 158)

1911b
De oudste Keltische en Angelsaksische geschiedbronnen. Dissertatie Universiteit van Amsterdam (Middelburg 1911). (CSN 159)

1911c
Recensie van: Mary R. Williams, *Essai sur la composition du roman gallois de* Peredur (Parijs 1910), in: *Museum* 18 (1911) 168-171. (CSN 160)

1912a
'On Anglo-Irish syntax', *Englische Studien* 45 (1912), 272-292. Afzonderlijke herdruk *On Anglo-Irish syntax* (Chicago 1977). (CSN 161)

1912b
'Eene nieuwe gedachte in Wales', *De nieuwe gids* 27 (1912) 197-218. (CSN 162)

1912c
Recensie van: Thomas William Rollerston, *Myths and legends of the Celtic race* (Londen 1911), in: *Museum* 19 (1912) 288-291. (CSN 163)

1912d
'De sage van koning Lear', *Onze eeuw* 12 (1912) 247-272.

1913a
'Druidism in Ireland', *Actes du IVe Congrès International d'Histoire des Religions, tenu à Leide du 9e-13e septembre 1912* (Leiden 1913) 147-149. (CSN 164)

1913b
Recensie van: Joseph Loth, *Contributions à l'étude des romans de la Table Ronde* (Parijs 1912), in: *Museum* 20 (1913) 373-375. (CSN 165)

1913c
Recensie van: Thomas FitzHugh, *The sacred tripudium* (Charlottesville 1910), en idem, *Tripudic accent and rhythm and Italo-Keltic speech: supplement to* The sacred tripudium (Charlottesville 1909), in: *Museum* 20 (1913) 414-417. (CSN 166)

1914a
'Iersche indrukken', *Onze eeuw* 14.2 (1914) 211-240. (CSN 167)

1914b
Recensie van: Ernst Windisch, *Das keltische Brittannien bis zu Kaiser Arthur* (Leipzig 1912), in: *Museum* 21 (1914) 249-252. (CSN 168)

1914c
Recensie van: Willem van Eeden Jr., *De Codex Trajectinus van de Snorra Edda* (Leiden 1913), in: *Museum* 21 (1914) 171-173.

1915a
Recensie van: Holger Pedersen, *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen* 2 (Göttingen 1913), in *Museum* 22 (1915) 112-116. Zie ook 1909 en 1910b. (CSN 172)

1915b
'On *Lebor gabála*', *Zeitschrift für celtische Philologie* 10 (1915) 97-197. (CSN 171)

1915c
'E. M. Post en Hirschfeld', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 34 (1915) 184-210.

1915d
Recensie van: Sophia Adriana Krijn, *De Jómsvikingasaga* (Leiden 1914), in: *Museum* 22 (1915) 138-140.

1915e
Recensie van: Franz Cramer, *Römisch-Germanische Studien* (Breslau 1913), in: *Museum* 22 (1915) 240-241.

1915-1916a
'Nennius', *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 3 (K-Ro), red. Johannes Hoops (Straatsburg 1915-1916) 302-305. (CSN 169)

1915-1916b
'The foreign notes in the *Three fragments of Irish annals*', *Revue celtique* 36 (1915-1916) 1-22. (CSN 170)

1915-1916c
'A poem on Crimthann', *Revue celtique* 36 (1915-1916) 262-272. Gecorrigeerde versie: 1917-1919a. (CSN 173)

1915-1916d
'Poems from Brussels MS 5100-4', *Revue celtique* 36 (1915-1916) 274-290. Gecorrigeerde versie: 1917-1919b. (CSN 174)

1916a
'Een episode van den *Torec*', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 35 (1916) 241-261. (CSN 175)

1916b
'Gotica', *Neophilologus* 1 (1916) 254-263.

1916c
'Romantiek en wetenschap', *Onze eeuw* 16 (1916) 52-92.

1917a
Inleiding tot de Keltische taal- en letterkunde (Groningen 1917). (CSN 176)

1917b
Recensie van: Julius Pokorny, *Irland* (Gotha 1916), in*: Zeitschrift für celtische Philologie* 11 (1917) 313-314. (CSN 177)

1917c
'Muziek en dichtkunst', *Onze eeuw* 17 (1917) 92-125.

1917-1919a
'A poem on Crimthann', *Revue celtique* 37 (1917-1919) 335-344. Zie 1915-1916c.

1917-1919b
'Poems from Brussels MS 5100-04', *Revue celtique* 37 (1917-1919) 345-352. Zie 1915-1916d.

1918a
Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland ('s-Gravenhage 1918). Herdrukt (Utrecht 1973).

1918b
'Anlautendes *v* im As., Mnd., Mnl.', *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 42 (1918) 296-315.

1919a
'Tondalus' visioen en Patricius' vagevuur', *Neophilologus* 4 (1919) 152-165. (CSN 178)

1919b
'Het Keltische vraagstuk in het Britsche rijk', *Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde* 34 (1919) 268-295. (CSN 179)

1919c
[met J. P. van der Linden] *Litteraire stroomingen sedert de middeleeuwen. De nieuwe Nederlandsche letterkunde. Voordrachten door Dr. A. G. van Hamel gehouden voor het Comité voor Hooger Onderwijs buiten de Universiteiten te Vlaardingen, in den cursus 1918-1919, weergegeven en met aanteekeningen voorzien door J. P. van der Linden* (Vlaardingen 1919).

1920a
Recensie van: Eilert Ekwall, *Scandinavians and Celts in the north-west of England* (Lund/Leipzig 1918), in: *Museum* 27 (1920) 112-116. (CSN 180)

1920b
Isolement en gemeenschap. *Openbare les bij de opening van zijn lessen als privaat-docent in het Keltisch aan de Rijksuniversiteit te Leiden den 29 october 1920* ('s-Gravenhage 1920). (CSN 181)

1920c
'Herleefd Bretagne', *Onze eeuw* 20.3 (1920) 195-220. (CSN 182)

1920d
'De bibliotheek der Nederl. Handelshoogeschool te Rotterdam', *Bibliotheekleven* 5 (1920) 266-268.

1920e
'Verzen (van dood en zonde)', *De nieuwe gids* 35 (1920) 570-577.

1920f
Recensie van: Jacob Prinsen, *Gerbrand Adriaensz. Bredero* (Amsterdam 1919), in: *De Gids* 84 (1920) 155-159.

1921a
[met Karel Rudolph Gallas] 'Over *Ossian*'. Recensie van: Paul van Tieghem, *Ossian en France* (Parijs 1917), in: *Neophilologus* 6 (1921) 117-130. (CSN 183)

1921b
Recensie van: Thomas FitzHugh, *The Old-Latin and Old-Irish monuments of verse* (Charlottesville 1919), in: *Museum* 28 (1921) 248-249. (CSN 184)

1921c
'François Hoogstraten (1632-96)', *Rotterdamsch Jaarboekje* (2de serie) 9 (1921) 46-66.

1922a
'Taldir, bard van Bretagne', *Onze eeuw* 22.2 (1922) 210-227. (CSN 185)

1922b
Recensie van: Rudolf Thurneysen, *Die irische Helden- und Königssage bis zum siebzehnten Jahrhundert* 1-2 (Halle 1921), in: *Museum* 29 (1922) 267-270. (CSN 186)

1923a
Recensie van: Gaston Esnault, *La vie et les oeuvres comiques de Claude-Marie le Laé (1745-1791)* (Parijs 1921), in: *Museum* 30 (1923) 207-209. (CSN 187)

1923b
Lijnen in de Germaansche oudheid (Utrecht 1923).

1923c
Gotisch handboek (Haarlem 1923). 2de editie: 1931e.

1924a
'De ziel van Ierland's strijd', *Onze eeuw* 24.3 (1924) 33-48. (CSN 188)

1924b
'Tristan's combat with the dragon', *Revue celtique* 41 (1924) 331-349. (CSN 189)

1924c
'Yan Kallo'h', *De witte mier* nieuwe reeks 1 (1924) 59-64. (CSN 190)

1924d
'De geschiedenis van Bretagne'. Recensie van: C. Danio, *Histoire de notre Bretagne* (Dinard 1923), in: *De witte mier* nieuwe reeks 1 (1924) 218-221. (CSN 191)

1924e
'Iersche lente', *De witte mier* nieuwe reeks 1 (1924) 255-260. (CSN 192)

1924f
'Elvenmuziek', *De witte mier* nieuwe reeks 1 (1924) 355-362. (CSN 193)

1925a
Recensie van: Julius Pokorny, *Die älteste Lyrik der grünen Insel* (Halle 1923), in: *Museum* 32 (1925) 65-66. (CSN 194)

1925b
[vert.] Pádraic O'Conaire, *De vertakte boom: schetsen en korte verhalen* (Lochem 1925). (CSN 195)

1925c
'Norse history in *Hanes Gruffydd ap Cynan*', *Revue celtique* 42 (1925) 336-344. (CSN 196)

1925d
'Een praehistorische roman', *De witte mier* nieuwe reeks 2 (1925) 293-299. (CSN 197)

1925e
Recensie van: Julius Pokorny, *Altirische Grammatik* (Berlijn/Leipzig 1925), in: *English studies* 7 (1925) 176-177. Zie ook 1927f. (CSN 198)

1925f
Recensie van: Julius Pokorny, *Die Seele Irlands: Novellen und Gedichte, aus dem Irisch-Gälischen des Patrick Henry Pearse und anderer* (Halle 1922), in: *Museum* 32 (1925) 178-179. (CSN 199)

1925g
Recensie van: Arend Odé, *De uitgangen met* r *van het deponens en het passivum in de Indo-Europeesche talen* (Leiden 1924), in: *Museum* 32 (1925) 201-204. (CSN 200)

1925h
'*Vǫluspá 27-29*', *Arkiv för nordisk filologi* 41 (1925) 293-305.

1925i
Recensie van: Sigmund Feist, *Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache mit Einschluss der Krimgotischen und sonstiger gotischer Sprachreste*, 2de editie (Halle 1923), in: *Neophilologus* 10 (1925) 69-72. Zie ook 1937f en 1940n.

1925j
Recensie van: Alexander Haggerty Krappe, *The legend of Roderick, last of the Visigothic kings, and the Ermanarich cycle* (Heidelberg 1923), in: *Neophilologus* 10 (1925) 302-310.

1925k
Recensie van: Alexander Jóhannesson, *Grammatik der urnordischen Runeninschriften* (Heidelberg 1923), in: *Museum* 32 (1925) 123-126.

1925-1945
redacteur *Neophilologus* (1925-1945).

1926a
'De accentuatie van het Munster-Iersch', *Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde*, serie A 61.9 (1926) 287-324. Ook afzonderlijk gepubliceerd (Amsterdam 1926) 1-38. (CSN 201)

1926b
'De klanken van het Iers-Gaelisch', *Neophilologus* 11 (1926) 125-135. (CSN 202)

1926c
'Wales en zijn const van retoriken', *De witte mier* nieuwe reeks 3 (1926) 1-7. (CSN 203)

1926d
'Ierland's heldendrama', *De witte mier* nieuwe reeks 3 (1926) 108-112. (CSN 204)

1926e
Recensie van: Sigurður Nordal, *Völuspá. Gefin út með skýringum* (Reykjavík 1923), in: *Arkiv för nordisk filologi* 42 (1926) 327-334.

1926f
Recensie van: Edward Henry Sehrt, *Vollständiges Wörterbuch zum Heliand und zur altsächsischen Genesis* (Göttingen 1925), in: *Neophilologus* 11 (1926) 230-231.

1926g
Recensie van: *La Saga du scalde Egil Skallagrimsson: histoire poétique d'un viking scandinave du Xe siècle*, vert. Félix Wagner (Brussel 1925), in: *Neophilologus* 11 (1926) 231-232.

1926h
Recensie van: George Thomas Flom, *The language of the Konungs Skuggsjá (Speculum Regale) according to the chief manuscript, AM. 243 B a Fol.* Vol. 2 (Urbana 1923), in: *Neophilologus* 11 (1926) 232-233.

1926i
'De Scandinavische Hamletsage', *Neophilologus* 11 (1926) 278-280.

1926j
Recensie van: Nils Otto Heinertz, *Eine Lautverschiebungstheorie* (Lund/Leipzig 1925), in: *Neophilologus* 11 (1926) 297-299.

1926k
Recensie van: *Festschrift Eugen Mogk zum 70. Geburtstag 19. Juli 1924* (Halle 1924), in: *Museum* 33 (1926) 88-90.

1927a
'Ierland en het Gaelisch', *Haagsch maandblad* 8 (1927) 593-602. (CSN 205)

1927b
'Een Iersch kettingsprookje', *Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde*, serie A 63.10 (1927) 259-273. Ook afzonderlijk gepubliceerd (Amsterdam 1927) 1-15. (CSN 206)

1927c
'Koning Arthur's vader', *Neophilologus* 12 (1927) 34-41. (CSN 207)

1927d
'The battle of Leitir Ruide', *Revue celtique* 44 (1927) 59-67. (CSN 208)

1927e
Recensie van: Roger Sherman Loomis, *Celtic myth and Arthurian romance* (New York 1927), in: *English studies* 9 (1927) 155-158. (CSN 209)

1927f
Recensie van: Julius Pokorny, *Altirische Grammatik* (Berlijn/Leipzig 1925), in: *Museum* 34 (1927) 116-117. Zie ook 1925e. (CSN 210)

1927g
Recensie van: Ludwig Mühlhausen, *Die vier Zweige des Mabinogi* (Halle 1925), in: *Museum* 34 (1927) 178-179. (CSN 211)

1927h
Recensie van: Erik Rooth, *Altgermanische Wortstudien* (Berlijn/Leipzig 1925), in: *Museum* 34 (1927) 117-119.

1927i
'Over den logischen zinsbouw'. Recensie van: Albert Sechehaye, *Essai sur la structure logique de la phrase* (Parijs 1926), in: *Neophilologus* 12 (1927) 81-85.

1927-1928
'The nominatives *áer*, *kýr*, *sýr*', *Acta philologica Scandinavica: tidsskrift for nordisk sprogforskning* 1-2 (1927-1928) 31-42.

1928a
'Über die vorpatrizianischen irischen Annalen', *Zeitschrift für celtische Philologie* 17 (1928) 241-260. (CSN 212)

1928b
Recensie van: Edmund Kerchever Chambers, *Arthur of Britain* (Londen 1927), in: *English studies* 10 (1928) 14-17. (CSN 213)

1928c
Recensie van: *Medieval studies in memory of Gertrude Schoepperle Loomis* (Paris/New York 1927), in: *English studies* 10 (1928) 76-79. (CSN 214)

1928d
Recensie van: Franz Jostes, *Sonnenwende: Forschungen zur germanischen Religions- und Sagengeschichte 1. Die Religionen der Keltogermanen* (Münster 1926), in: *Museum* 35 (1928) 99-100. (CSN 215)

1928e
Recensie van: John Jay Parry, *The* Vita Merlini (Urbana 1925), in: *Neophilologus* 13 (1928) 225. (CSN 216)

1928f
Recensie van: Carl Johan Sverdrup Marstrander, *Observations sur les présents indo-européens à nasale infixée en celtique* (Kristiania 1924), in: *Neophilologus* 13 (1928) 230-231. (CSN 217)

1928g
'Zooals de ouden zongen ...', *Neophilologus* 13 (1928) 213-214.

1928h
Recensie van: Johan Carlie, *Studium über die mittelniederdeutsche Urkundensprache der dänischen Königskanzlei von 1330-1430, nebst einer Übersicht über die Kanzleiverhältnisse* (Lund 1925), in: *Neophilologus* 13 (1928) 224-225.

1928i
Recensie van: Carl Wesle, *Priester Wernhers Maria. Bruchstücke und Umarbeitungen* (Halle 1927), in: *Neophilologus* 13 (1928) 225.

1928j
Recensie van: Harald Beyer, *Norwegische Literatur* (Breslau 1927), in: *Neophilologus* 13 (1928) 226.

1928k
Recensie van: *The Borgarthing Law of the Codex Tunsbergensis*, red. George Thomas Flom (Urbana 1925), in: *Neophilologus* 13 (1928) 226.

1928l
Recensie van: Iver Alnæs, *Norsk sætningsmelodi. Dens forhold til ordmelodien. En undersøkelse av østnorsk riksmaal* (Kristiania 1916), in: *Neophilologus* 13 (1928) 226-227.

1928m
Recensie van: Nils Ödeen, *Studier i Smålands bebyggelsehistoria; ett bidrag till svensk ortnamnsforskning* (Lund 1927), in: *Neophilologus* 13 (1928) 227.

1928n
Recensie van: Karl Ringdal, *Om det attributive adjektivs position i Oldnorsk prosa* (Kristiania 1918), in: *Neophilologus* 13 (1928) 227-228.

1928o
Recensie van: Gunnar Freudenthal, *Om typiska skiljaktigheter mellan modersmålsutveckling och språkkurs: ett bidrag till språkundervisningens psykologi* (Lund 1925), in: *Neophilologus* 13 (1928) 230-231.

1928p
Recensie van: Finnur Jónsson, *Óláfr þórðarson: málhljóða- og málskrúðsrit* (Kopenhagen 1927), in: *Museum* 34 (1927) 258-259.

1928q
Recensie van: Marten Jan van der Meer, *Historische Grammatik der niederländischen Sprache, I: Einleitung und Lautlehre* (Heidelberg 1927), in: *Neophilologus* 13 (1928) 308-309.

1928r
Recensie van: Hugo Gering, *Kommentar zu den Liedern der Edda* (Halle 1927), in: *Neophilologus* 13 (1928) 309.

1928s
Recensie van: Walther Heinrich Vogt, *Stilgeschichte der eddischen Wissendichtung* I: *Der Kultredner (þulr)* (Breslau 1927), in: *Neophilologus* 13 (1928) 309-310.

1928t
Recensie van: Alexander Jóhannesson, *Hugur og tunga* (Reykjavík 1926), in: *Neophilologus* 13 (1928) 310.

1928u
Recensie van: *Festskrift til Hjalmar Falk 30. desember 1927: fra elever, venner og kolleger* (Oslo 1927), in: *Neophilologus* 13 (1928) 310.

1928v
Recensie van: Per Wieselgren, *Författarskapet till Eigla* (Lund 1927), in: *Neophilologus* 13 (1928) 311.

1928w
'Ons conservatieve klankstelsel', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 47 (1928) 8-25.

1928-1936a
'Gods, skalds and magic', *Saga-Book of the Viking Society for Northern Research* 11 (1928-1936) 129-152.

1928-1936b
'The conception of fate in early Teutonic and Celtic religion', *Saga-Book of the Viking Society for Northern Research* 11 (1928-1936) 202-214. (CSN 240)

1929a
'Een schijnbare klankparallel in West-Europa', *Donum natalicium Schrijnen: verzameling van opstellen door oud-leerlingen en bevriende vakgenooten opgedragen aan mgr. prof. dr. Jos Schrijnen bij gelegenheid van zijn zestigste verjaardag, 3 Mei 1929* (Nijmegen/Utrecht 1929) 312-323. (CSN 218)

1929b
Recensie van: Alexander Haggerty Krappe, *Balor with the evil eye: studies in Celtic and French literature* (New York 1927), in: *Museum* 36 (1929) 91-93. (CSN 219).

1929c
'Hengest and his namesake', *Studies in English philology: a miscellany in honor of Frederick Klaeber*, red. Kemp Malone en Martin Bronn Ruud (Minneapolis 1929) 159-171.

1929d
'The prose-frame of Lokasenna', *Neophilologus* 14 (1929) 204-214.

1929e
'On *Vǫlundarkviða*', *Arkiv för nordisk filologi* 45 (1929) 150-167.

1929f
'De talen der aarde', *Vragen des tijds* 55.2 (1929) 249-268.

1929-1930
'Levensbericht van Dr. R. C. Boer (31 jan. 1863 – 20 aug. 1929)', *Jaarboek van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, 1929-1930* (1929-1930) 1-50.

1930a
'The Celtic grail', *Revue celtique* 47 (1930) 340-382. (CSN 220)

1930b
Recensie van: Acton Griscom en Robert Ellis Jones, *The* Historia regnum Britanniae *of Geoffrey of Monmouth; with contributions to the study and its place in early British history; together with a literal translation of the Welsh manuscript no. LXI of Jesus College, Oxford* (Londen etc. 1929), in: *English studies* 12 (1930) 34-38. (CSN 221)

1930c
Recensie van: Clark Harris Slover, 'Early literary channels between Britain and Ireland', *Studies in English* 6 (1926) 5-52; 7 (1927) 5-111 (University of Texas bulletin, no. 2648 en 2743), in: *English studies* 12 (1930) 38-40. (CSN 222)

1930d
Recensie van: Gustav Neckel, *Germanen und Kelten: Historisch-linguistisch-rassenkundliche Forschungen und Gedanken zur Geisteskrisis* (Heidelberg 1929), in: *Museum* 37 (1930) 238-239. (CSN 223)

1930e
Recensie van: Hermann Schneider, *Germanische Heldensage. Einleitung: Ursprung und Wesen der Heldensage, I. Buch: Deutsche Heldensage* (Berlijn/Leipzig 1928), in: *Museum* 37 (1930) 3-5. Zie ook 1934h, 1935h.

1930f
Recensie van: Gudmund Schütte, *The Gothonic nations: a manual of the ethnography of the Gothic, German, Dutch, Anglo-Saxon, Frisian and Scandinavian peoples*, vol. I, vert. Jean Young (Cambridge 1929), in: *Museum* 37 (1930) 127-129. Zie ook 1934g.

1930g
Recensie van: Félix Wagner, *Les poèmes héroïques de l'Edda et La saga des Völsungs* (Parijs 1929), in: *Museum* 37 (1930) 176-177.

1930h
Recensie van: Leiv Heggstad, *Gamalnorsk ordbok med nynorsk tyding* (Oslo 1930), in: *Museum* 37 (1930) 294-295.

1930i
'De Frankische dichtstijl', *Neophilologus* 15 (1930) 127-131.

1930j
'IJslandsche indrukken', *Vragen des tijds* 56.1 (1930) 24-46.

1930k
'De IJslandsche Vrijstaat vóór duizend jaar gesticht', *Vragen des tijds* 56.2 (1930) 333-355.

1930l
'Nederland-IJsland', ingezonden stuk in het *Algemeen Handelsblad*, 12-7-1930, avondblad, eerste blad, 2.

1931a
'Het Eerste Internationaal Arthuriaansch Congres', *Neophilologus* 16 (1931) 55-58. (CSN 224)

1931b
Recensie van: Fritz Mezger, *Der Ire in der englischen Literatur bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts* (Leipzig 1929), in: *English studies* 13 (1931) 150-151. (CSN 225)

1931c
Recensie van: M. F. Liddell, *Irland* (Leipzig/Berlijn 1931), in: *English studies* 13 (1931) 151-152. (CSN 226)

1931d
'On Ari's chronology', *Arkiv för nordisk filologi* 47 (1931) 197-215.

1931e
Gotisch handboek, 2de editie (Haarlem, 1931). 1ste editie: 1923c.

1931f
'De samenhang der Vǫluspá', *Neophilologus* 16 (1931) 196-205.

1931g
'De jongste studiën over IJsland'. Recensie van: Walther Heinrich Vogt (red.), *Deutsche Islandforschung 1930* (Breslau 1930), in: *Neophilologus* 16 (1931) 278-281.

1932a
[red.] Lebor Bretnach*: the Irish version of the* Historia Britonum *ascribed to Nennius* (Dublin 1932). (CSN 227)

1932b
Recensie van: Hans Glunz, *Britannien und Bibeltext: der Vulgatatext der Evangelien in seinem Verhältnis zur irisch-angelsäksischen Kultur des Frühmittelalters* (Leipzig 1930), in: *English studies* 14 (1932) 193-196. (CSN 228)

1932c
'Gambanteinn', *Neophilologus* 17 (1932) 136-143, 234-239.

1932d
Recensie van: Sigurd Agrell, *Senantik mysteriereligion och nordisk runmagi* (Stockholm 1931), in: *Museum* 39 (1932) 18-20.

1932e
Recensie van: Lis Jacobsen, *Nye Runeforskninger* (Kopenhagen 1931), in: *Museum* 39 (1932) 89.

1932f
Recensie van: Ernst Sprockhoff, *Zur Handelsgeschichte der germanischen Bronzezeit* (Berlijn 1931), in: *Museum* 39 (1932) 98-99.

1932g
Recensie van: Hermann Hirt, *Handbuch des Urgermanischen*, vol. I: *Laut- und Akzentlehre* (Heidelberg 1931), in: *Museum* 39 (1932) 118-119. Zie ook 1933f en 1935e.

1932h
Recensie van: Jan de Vries, *Contributions to the study of Othin, especially in his relation to agricultural practices in modern popular lore* (Helsinki 1931), in: *Museum* 39 (1932) 186-188.

1932-1933
'Oðin hanging on the tree', *Acta philologica Scandinavica: Tidsskrift for nordisk sprogforskning* 7 (1932-1933) 260-288. (CSN 229)

1933a
[red.] *Compert Con Culainn and other stories*, Mediaeval and Modern Irish series 3 (Dublin 1933). (CSN 230)

1933b
'Prae-litteraire typologie'. Recensie van: Hector Munro Chadwick en Nora Kershaw Chadwick, *The growth of literature I: the ancient literatures of Europe* (Cambridge 1932), in: *Neophilologus* 18 (1933) 289-292. (CSN 231)

1933c
'Partholón', *Revue celtique* 50 (1933) 217-237. (CSN 232)

1933d
IJsland: oud en nieuw (Zutphen 1933).

1933e
Recensie van: Wilhelm Jordans, *Der germanische Volksglaube von der Toten und Dämonen im Berg und ihrer Beschwichtigung. Die Spuren in England* (Bonn 1933), in: *English studies* 15 (1932) 96-97.

1933f
Recensie van: Hermann Hirt, *Handbuch des Urgermanischen*, vol. II: *Stammbildungs- und Flexionslehre* (Heidelberg 1932), in: *Museum* 40 (1933) 123-124. Zie ook 1932g en 1935e.

1933g
Recensie van: Ernst Albin Kock, *Notationes Norroenae: anteckningar till edda och skaldediktning*, 17-18 (Lund 1932), in: *Museum* 40 (1933) 152. Zie ook 1936d.

1933h
Recensie van: Alexader Jóhannesson, *Die Mediageminata im isländischen* (Halle 1932), in: *Museum* 40 (1933) 172-173.

1933i
Recensie van: Sigurd Agrell, *Die spätantike Alphabetmystik und die Runenreihe* (Lund 1932), in: *Museum* 40 (1933) 208.

1933-1934
'Supranormale verschijnselen op IJsland', *Tijdschrift voor parapsychologie* 6 (1933-1934) 177-199.

1934a
'The mastering of the mead', *Studia Germanica tillägnade Ernst Albin Kock den 6 december 1934* (Lund/Kopenhagen 1934) 76-85. (CSN 233)

1934b
'The game of the gods', *Arkiv för nordisk filologi* 50 (1934) 218-242. (CSN 234)

1934c
'Aspects of Celtic mythology', *Proceedings of the British Academy* 20 (1934) 207-248. Ook afzonderlijk gepubliceerd als The Sir John Rhŷs memorial lecture (Londen [1934]) 1-44. (CSN 235)

1934d
Recensie van: John Revell Reinhard, *The survival of geis in mediaeval romance* (Halle 1933), in: *English studies* 16 (1934) 27-32. (CSN 236)

1934e
Recensie van: Hans Glunz, *History of the Vulgate in England from Alcuin to Roger Bacon: being an inquiry into the text of some English manuscripts of the Vulgate Gospels* (Cambridge 1933), in: *English studies* 16 (1934) 142-144. (CSN 237)

1934f
'*Vatnsdoelasaga* and *Finnbogasaga*', *Journal of English and Germanic philology* 33 (1934) 1-22.

1934g
Recensie van: Gudmund Schütte, *Our forefathers. The Gothonic nations: a manual of the ethnography of the Gothic, German, Dutch, Anglo-Saxon, Frisian and Scandinavian peoples*, vol. 2, vert. Jean Young (Cambridge 1933), in: *Museum* 41 (1934) 158-159. Zie ook 1930f.

1934h
Recensie van: Hermann Schneider, *Germanische Heldensage. II. Buch 1: Nordgermanische Heldensage* (Berlijn/Leipzig 1933), in: *Museum* 41 (1934) 179-180. Zie ook 1930e en 1935h.

1934i
Recensie van: *J.H. Bresdorffs udvalgte afhandlinger inden for sprogvidenskab og runologi*, red. Jørgen Glahder (Kopenhagen 1933), in: *Museum* 41 (1934) 239-240.

1935a
'De Iersche reis van Olaf de Pauw', *Neophilologus* 20 (1935) 41-50. (CSN 238)

1935b
'De IJslandse gang tegen de zon', *Neophilologus* 20 (1935) 212-223.

1935c
Recensie van: Jan de Vries, *De skaldenkenningen met mythologischen inhoud* (Haarlem 1934), in: *Museum* 42 (1935) 5.

1935d
Recensie van: Andreas Heusler, *Germanentum* (Heidelberg 1934), in: *Museum* 42 (1935) 44-45.

1935e
Recensie van: Hermann Hirt, *Handbuch des Urgermanischen*, vol. III: *Abriss der Syntax* (Heidelberg 1934), in: *Museum* 42 (1935) 65-66. Zie ook 1932g en 1933f.

1935f
Recensie van: Gunnar Leijström, *Om obestämda artikeln: ett bidrag till nordisk språk-historia* (Stockholm/Kopenhagen 1934), in: *Museum* 42 (1935) 126-127.

1935g
Recensie van: Delmar Olof Zetterholm, *Atlamál: studier i en eddadikts stil och meter* (Stockholm/Kopenhagen 1934), in: *Museum* 42 (1935) 239.

1935h
Recensie van: Hermann Schneider, *Germanische Heldensage. II. Buch 2: Englische Heldensage [...]* (Berlijn/Leipzig 1934), in: *Museum* 42 (1935) 297-298. Zie ook 1930e en 1934h.

1935-1936
'The saga of Sorli the Strong', *Acta philologica Scandinavica: tidsskrift for nordisk sprogforskning* 10 (1935-1936) 265-295.

1936a
'The Old-Norse version of the *Historia Regum Britanniae* and the text of Geoffrey of Monmouth', *Études celtiques* 1 (1936) 197-247. (CSN 239)

1936b
'IJslands Odinsgeloof', *Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde*, serie B 82.3 (1936) 147-188. Ook afzonderlijk gepubliceerd (Amsterdam 1936) 1-42.

1936c
'In het land waar de gang der zon geen vaste leefregel aangeeft. Herinneringen aan een verblijf op IJsland in de winter van 1935', *Radiobode: officiëel orgaan van de AVRO*, 1936 nr. 12 (1936) 32-33.

1936d
Recensie van: Ernst Albin Kock, *Notationes Norroenae: anteckningar till edda och skaldediktning*, 19-20 (Lund 1934), in: *Museum* 43 (1936) 36-37. Zie ook 1933g.

1936e
Recensie van: Eli Fischer-Jørgensen, *Dialektgeografiens betydning for opfattelsen af lydforandringer* (Kopenhagen 1934), in: *Museum* 43 (1936) 57.

1936f
Recensie van: Werner Ludwig, *Untersuchungen über den Entwicklungsgang und die Funktion des Dialogs in der isländischen Saga* (Halle 1934), in: *Museum* 43 (1936) 93-94.

1936g
Recensie van: Pavel Brežnik, *Mundart der hochdeutschen Ansiedlung Franztal in Jugoslawien, 2. Zur Heimatfrage der Siebenbürger Sachsen* (Halle 1935), in: *Museum* 43 (1936) 298-299.

1937a
'La racine *uen-* en celtique et en germanique', *Mélanges linguistiques offerts à M. Holger Pedersen à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire, 7 avril 1937* (1937) 103-109. (CSN 241)

1937b
'Reizen op IJsland – Land van tegenstellingen', *Leidsch Dagblad*, 30-10-1937, 17; 'IJsland in loop der eeuwen – Sterke zin voor problemen der afstamming', 2-11-1937, 13; 'IJslandsch economisch leven – Landbouw, veeteelt en visscherij', 4-11-1937, 9; 'IJsland's geestelijke cultuur staat op een hoog peil', 27-11-1937, 17; 'IJsland's volkskarakter en politiek', 11-12-1937, 17. Ook gepubliceerd in onder andere het *Haarlem's Dagblad* vanaf 9-11-1937 en *De Gooi- en Eemlander*, vanaf 17-11-1937, soms met andere titels.

1937c
Recensie van: Gudmund Schütte, *Sigfrid und Brünhild: ein als Mythus verkannter historischer Roman aus der Merowingerzeit* (Kopenhagen 1935), in: *Museum* 44 (1937) 8-9.

1937d
Recensie van: Wilhelm Streitberg, Victor Michels en Max Hermann Jellinek, *Germanisch: allgemeiner Teil und Lautlehre* (Berlijn/Leipzig 1936), in: *Museum* 44 (1937) 66.

1937e
Recensie van: Gudmund Schütte, *Gotthjod und Utgard: altgermanische Sagengeographie in neuer Auffassung*, I (Kopenhagen 1935), in: *Museum* 44 (1937) 68-69. Zie ook 1938c.

1937f
Recensie van: Sigmund Feist, *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache mit Einschluss des krimgotischen und sonstiger zerstreuter Überreste des Gotischen*, 1-3. 3de editie (Leiden 1936), in: *Museum* 44 (1937) 230-232. Zie ook 1925i en 1940n.

1938a
'The text of *Immram curaig Maíldúin*', *Études celtiques* 3 (1938) 1-20. (CSN 242)

1938b
'Het geheim der Kelten', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1937-1938* (1938) 15-32. (CSN 243)

1938c
Recensie van: Gudmund Schütte, *Gotthjod und Utgard: altgermanische Sagengeographie in neuer Auffassung*, II (Kopenhagen 1936), in: *Museum* 45 (1938) 10-11. Zie ook 1937e.

1938d
Recensie van: Torsten Wennström, *Tjuvnad och fornaemi, I: rättsfilologiska studier i svenska landskapslagar* (Lund 1936), in: *Museum* 45 (1938) 48-49.

1938e
Recensie van: *Ordgeografi och språkhistoria: bidrag från Nordiska seminariet vid Uppsala Universitet*, red. V. Jansson et al. (Stockholm/Kopenhagen 1936), in: *Museum* 45 (1938) 178-179.

1938f
'Ons zelf-onderzoek', *Neophilologus* 23 (1938) 359-365.

1939a
Recensie van: G. A. Evers et al., *Lijst van gedrukte geschriften over de Rijksuniversiteit te Utrecht. Proeve eener bibliografie 1634-1936* (Utrecht 1937), in: *The Library Association Record*, 4th series, 4 (November 1937) 612. Zie ook 1940f.

1939b
Recensie van: Hertha Marquardt, *Die altenglischen Kenningar: ein Beitrag zur Stilkunde altgermanischer Dichtung* (Halle 1938), in: *English studies* 21 (1939) 12-15.

1939c
Recensie van: Hermann M. Flasdieck, *Harlekin. Germanischer Mythos in romantischer Wandlung* (Halle 1937), in: *Museum* 46 (1939) 80-82.

1939d
Recensie van: Karl Gustav Ljunggren, *Undersökningar över nordiska ortnamns behandling i medellågtyskan och medellågtyska drag i gamla nordiska ortnamn* (Lund 1938), in: *Museum* 46 (1939) 236-238.

1939e
Recensie van: George Meir, *Dood en doodssymboliek in Ibsens werken* (Antwerpen/'s-Gravenhage 1938), in: *Museum* 46 (1939) 304-305.

1940a
[red.] *De tuin der goden. Mythen der Egyptenaren, volken van Voor-Azië, Indiërs, Grieken, Scandinaviërs en Kelten* [vol. 1] (Utrecht [1940]). Zie ook 1947.

1940b
'Algemene inleiding', *De tuin der goden. Mythen der Egyptenaren, volken van Voor-Azië, Indiërs, Grieken, Scandinaviërs en Kelten* [vol. 1], red. Anton Gerard van Hamel (Utrecht [1940]) i-viii. Gereviseerde 2de en 3de editie (Utrecht 1945).

1940c
'Mythen der Scandinaviërs', *De tuin der goden. Mythen der Egyptenaren, volken van Voor-Azië, Indiërs, Grieken, Scandinaviërs en Kelten* [vol. 1], red. Anton Gerard van Hamel (Utrecht [1940]) 267-334, 407. Gereviseerde 2de en 3de editie (Utrecht 1945).

1940d
'Mythen der Kelten', *De tuin der goden. Mythen der Egyptenaren, volken van Voor-Azië, Indiërs, Grieken, Scandinaviërs en Kelten* [vol. 1], red. Anton Gerard van Hamel (Utrecht [1940]) 335-404, 408. Gereviseerde 2de en 3de editie (Utrecht 1945). (CSN 244)

1940e
'De godsdienst der Kelten', *De godsdiensten der wereld* vol. 2, red. Gerardus van der Leeuw (Amsterdam 1940) 172-192. Gereviseerde 2de editie (Amsterdam 1948). Gereviseerde 3de editie, door Maartje Draak: *De godsdiensten der wereld* vol. 1, red. Gerardus van der Leeuw en Claas Jouco Bleeker (Amsterdam 1940) 521-541. (CSN 245)

1940f
Recensie van: G. A. Evers et al., *Lijst van gedrukte geschriften over de Rijksuniversiteit te Utrecht. Proeve eener bibliografie 1634-1936* (Utrecht 1937), in: *Opstellen bij zijn afscheid van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht op 31 mei 1940 aangeboden aan G. A. Evers*, red. Abraham Hulshof (Utrecht 1940) 26-27. Zie ook 1939a.

1940g
'De studie van Ierse handschriften', *Opstellen bij zijn afscheid van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht op 31 mei 1940 aangeboden aan G. A. Evers*, red. Abraham Hulshof (Utrecht 1940) 123-145. (CSN 246)

1940h
'De emphatische zinsbouw in het Keltisch', *Neophilologus* 25 (1940) 206-225. (CSN 247)

1940i
Recensie van: Sigmund Skard, *Vinje og antikken: studier i norsk åndshistorie* (Oslo 1938), in: *Museum* 47 (1940) 89-90.

1940j
Recensie van: Helmut Arntz, *Die Runenschrift: ihre Geschichte und ihre Denkmäler* (Halle 1938), in: *Museum* 47 (1940) 107-108.

1940k
Recensie van: *Beiträge zur Runenkunde und nordischen Sprachwissenschaft. Gustav Neckel zu seinem 60. Geburtstag von Mitforschern, Freunden und Schülern dargebracht*, red. Kurt Helmut Schlottig (Leipzig 1938), in: *Museum* 47 (1940) 133-134.

1940l
Recensie van: Ivar Dahl, *Substantival inflexion in early Old-English: vocalic stems* (Lund/Kopenhagen/Londen 1938), in: *Museum* 47 (1940) 171-173.

1940m
Recensie van: Sigurd Agrell, *Die Herkunft der Runenschrift* (Lund 1938), in: *Museum* 47 (1940) 233-234.

1940n
Recensie van: Sigmund Feist, *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache mit Einschluss des krimgotischen und sonstiger zerstreuter Überreste des Gotischen*, 4-6. 3de editie (Leiden 1939), in: *Museum* 47 (1940) 263-264. Zie ook 1925i en 1937f.

1940o
Recensie van: Ture Johannisson, *Verbal och postverbal partikelkomposition i de germanska språken* (Lund 1939), in: *Museum* 47 (1940) 301-302.

1940p
Recensie van: Gudmund Schütte, *Die Welt der Germanen* (Jena 1939), in: *Museum* 47 (1940) 343-345.

1941a
[red.] *Immrama*, Mediaeval and Modern Irish series 10 (Dublin 1941). (CSN 248)

1941b
Recensie van: Herbert Blasche, *Angelsachsen und Kelten im Urteil der* Historia ecclesiastica gentis Anglorum *des Bedas* (Göttingen 1940), in: *English studies* 23 (1941) 153-154. (CSN 249)

1941c
'Inleiding', *Noorse volkssprookjes uit de verzameling van Asbjørnsen en Moe*, vert. Greta Baars-Jelgersma (Utrecht 1941) i-ix.

1941d
Recensie van: Bruno Schweizer, *Zimbrische Sprachreste. 1: Texte aus Giazza (Dreizehn Gemeinden ob Verona), nach dem Volksmunde aufgenommen und mit hochdeutscher Übersetzung herausgegeben* (Halle 1939), in: *Museum* 48 (1941) 45-46.

1941e
Recensie van: Anton Pirkhofer, *Figurengestaltung im Beowulf-Epos* (Heidelberg 1940), in: *Museum* 48 (1941) 290-291.

1941f
Recensie van: Torsten Wennström, *Brott och böter: rättsfilogiska studier i svenska landskapslagar* (Lund/Leipzig/Kopenhagen 1940), in: *Museum* 48 (1941) 316-317.

1942a
'Mythe en historie in het oude Ierland', *Mededeelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde*, nieuwe reeks 5.10 (1942) 505-541. Ook afzonderlijk gepubliceerd (Amsterdam 1942) 1-37. (CSN 250)

1942b
Recensie van: Anne Heiermeier, *Bibliographie des wissenschaftlichen Veröffentlichungen Rudolfs Thurneysens* (Halle 1942), in: *Museum* 49 (1942) 258. (CSN 251)

1942c
Recensie van: *Føroya kvæði: Corpus carminum Faeroensium. A Sv. Grundtvig et J. Bloch comparatum*. II.1, red. Christian Matras (Kopenhagen 1941), in: *Museum* 49 (1942) 114.

1942d
Recensie van: Jan de Vries, *Altnordische Literaturgeschichte*, I: *Frühhistorische Literaturformen, die heidnische Periode* (Leiden 1941), in: *Museum* 49 (1942) 259-260.

1942e
Recensie van: Åke Ohlmarks, *Stellt die mythische Bifrost den Regenboden oder die Milchstrasse dar? Eine textkritisch-religionshistorische Untersuchung zur mythographischen Arbeitsmethode Snorri Sturlasons* (Lund 1941), in: *Museum* 49 (1942) 261-262.

1942f
Recensie van: Jakob Sverdup en Ingerid Dal, *Tysk syntaks i historisk fremstilling* (Oslo 1942), in: *Museum* 49 (1942) 264-265.

1943a
'De legende van Sint Brandaen en *Maeldúin's Zeereis*', *Album René Verdeyen* (Brussel/Den Haag 1943) 351-357. (CSN 252)

1943b
'Arthur van Brittannië en Aneirin', *Neophilologus* 28 (1943) 218-228. (CSN 253)

1943c
Recensie van: Pierre Lambrechts, *Contribtions à l'étude des devinités celtiques* (Brugge 1942), in: *Museum* 50 (1943) 260-262. (CSN 254)

1943d
'Een IJslandse Longinus-legende', *Neophilologus* 28 (1943) 121-152.

1943e
Recensie van: Hermann Hirt, *Die Hauptprobleme der indogermanischen Sprachwissenschaft*, red. Helmut Arntz (Halle 1939), in: *Neophilologus* 28 (1943) 157.

1943f
Recensie van: Franz Rolf Schröder, *Ingunar-Freyr* (Tübingen 1941), in: *Neophilologus* 28 (1943) 157-158.

1943g
Recensie van: Ruth Dzulko, *Studien zur isländischen Lyrik der Gegenwart* (Breslau 1941), in: *Neophilologus* 28 (1943) 158-159.

1943h
Recensie van: Ernst Krenn, *Föroyische Sprachlehre* (Heidelberg 1940), in: *Neophilologus* 28 (1943) 159.

1943i
Recensie van: Franz Rolf Schröder, *Skadi und die Götter Skandinaviens* (Tübingen 1941), in: *Neophilologus* 28 (1943) 159-160.

1943j
Recensie van: Tue Gad, *Individ og milieu i nederlandske barneskildringer fra 1860 til 1940* (Kopenhagen 1941), in: *De nieuwe taalgids* 37 (1943) 87-88.

1944a
'Keltische letterkunde', *Algemene literatuurgeschiedenis: geschiedenis van de belangrijkste figuren en stromingen in de wereldliteratuur*, vol. 2, red. Jan de Vries (Utrecht/Antwerpen [1944]) 43-69. (CSN 255)

1944b
Recensie van: *Kleine Schriften von Andreas Heusler (1865-1940)*, Lieferung I, red. Helga Reuschel (Berlin 1942), in: *Museum* 51 (1944) 35-36.

1944c
Recensie van: Hans Krahe, *Germanische Sprachwissenschaft*, I: *Einleitung und Lautlehre*; II: *Formenlehre*, 2 vols. (Berlin 1942), in: *Museum* 51 (1944) 58-60.

1944d
Recensie van: Karl Fritiof Sundén, *A new etymological group of Germanic verbs and their derivatives: a study on semantics* (Göteborg 1943), in: *Museum* 51 (1944) 101-103.

1944e
Recensie van: *Forntida gårdar i Island: meddelanden från den nordiska arkeologiska undersökningen i Island sommaren 1939*, red. Mårten Stenberger (Kopenhagen 942), in: *Museum* 51 (1944) 153-156.

1945
Geschiedenis der taalwetenschap, Servire's encyclopaedie 43, Afd. taalwetenschap 1 (Den Haag 1945).

1946
'Primitieve Ierse taalstudie', *Mededeelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde*, nieuwe reeks 9.9 (1946) 295-339. Ook afzonderlijk gepubliceerd (Amsterdam 1946) 1-45. (CSN 257)

1947
[red.] *De tuin der goden II: mythen der Chinezen, Japanners, volken van Indonesië en Oceanië, volken van Zuid-Amerika, volken van Midden- en Noord-Amerika en de volken van Afrika* (Utrecht 1947). Zie ook 1940a.

1948
[red.] *Een jaarkring in legenden: legenden van Oudejaarsavond, Driekoningen, Vastenavond, Paschen, St. Joris, Walpurgisnacht, Pinksteren, St. Jan, St. Michael, Allerheiligen, St. Nicolaas, Kerstmis enz. van 12 verschillende Europeesche volken* (Utrecht 1948). (CSN 256)

Boekbesprekingen per radio

23-7-1933 AVRO, boekenbespreking John Galsworthy, *Bloeiende wildernis* (Amsterdam 1932).

21-1-1934 AVRO, boekenbespreking Gudmundur Kamban, *Op Skalholt* (Utrecht 1932).

28-5-1939 AVRO, boekenbespreking Halldór Laxness, *Vrije mannen* (Den Haag 1938).

Biografieën van de auteurs en de redactie

Alderik Blom studeerde geschiedenis, keltologie, oudgermanistiek en muziekwetenschap in Utrecht, Amsterdam en Galway en promoveerde vervolgens in Cambridge. Na enkele jaren als docent in Oxford werd hij in 2017 tot hoogleraar keltologie in Marburg benoemd.

Pierre Faure heeft Franse taal en cultuur, Keltische talen en cultuur, en Ancient, medieval and renaissance studies gestudeerd aan de Universiteit Utrecht. Hij heeft onder andere gepubliceerd in *Études celtiques*. Zijn onderzoek betreft voornamelijk de historische fonologie van Franse dialecten en van het Brits-Keltisch, met een verdere specialisatie in het Middelbretons.

Mícheál Ó Flaithearta heeft een PhD in Keltische studies van de Nationale Universiteit van Ierland, Galway. Hij heeft over verschillende aspecten van de Keltische studies gedoceerd aan universiteiten in Ierland, Duitsland, Wales en Zweden. Sinds 2007 is hij docent Keltische talen en cultuur aan de Universiteit Utrecht.

Aaron Griffith studeerde, na een BA in wiskunde, taalwetenschap en Indo-Europees aan de Universiteit van Chicago, waar hij zijn PhD verkreeg. Hij werkte als postdoc en daarna als docent bij de Universiteit van Wenen voordat hij als universitair docent naar Utrecht kwam, waar hij steeds nog werkzaam is.

Bart Jaski studeerde geschiedenis in Groningen en Cork en promoveerde in 1995 aan Trinity College Dublin. Hij doceerde van 2002 tot 2007 bij de opleiding Keltisch in Utrecht en werd daarna conservator handschriften van de Universiteitsbibliotheek Utrecht. Hij was zes jaar voorzitter van de Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies en is sinds 2004 redactielid van het tijdschrift *Kelten*.

Lars Nooij volgde de bachelor Keltische taal en cultuur en de master Ancient, medieval and renaissance studies aan de Universiteit Utrecht, alvorens in 2021 te promoveren in de vroege Ierse studies aan de Nationale Universiteit van Ierland, Maynooth. Hij is sinds 2015 redactielid en sinds 2019 hoofdredacteur van het tijdschrift *Kelten*.

Sanne Nooij-Jongeleen heeft een bachelor en master in de Keltische talen en cultuur afgerond aan de Universiteit Utrecht. Ze werkt nu als beleidsadviseur bij de Universiteitsbibliotheek Utrecht. Verder is zij lid van de redactie van het tijdschrift *Kelten* en algemeen bestuurslid van de Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies.

Angharad Price promoveerde in de Moderne talen aan Jesus College, Oxford, waar ze ook een DPhil in de Keltische studies afrondde. Ze is de auteur van verschillende academische monografieën, alsmede van drie romans. Op dit moment is ze professor Welsh aan de Universiteit van Bangor.

Arend Quak studeerde Duitse en Zweedse taal- en letterkunde in Amsterdam en Uppsala. Vanaf 1971 werkte hij aan de Universiteit van Amsterdam als wetenschappelijk medewerker en later als hoofdmedewerker bij de vakgroepen Duits en Scandinavistiek. Vanaf 2008 was hij als bijzonder hoogleraar Oudgermaanse taal- en letterkunde verbonden aan de Universiteit Leiden. Sinds 2011 is hij met emeritaat.

Bernadette Smelik studeerde Mediëvistiek aan de Universiteit Utrecht. Haar proefschrift ging over de verteltechnische functies van bijfiguren in een Oudfranse Arturtekst. Sindsdien specialiseerde zij zich in de Ierse Arthurromans, met name in verwachtingspatronen die deze teksten oproepen bij een publiek. Op dit moment is zij senior lecturer en managing director van het Institute for Computing and Information Sciences aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.

Nike Stam promoveerde in 2017 cum laude aan de Universiteit Utrecht op middeleeuws Ierse tweetaligheid in het Commentaar op de *Félire Óengusso*. Tussen 2018-2021 werkte ze als O'Donovan scholar aan het Dublin Institute for Advanced Studies, School of Celtic Studies. Momenteel werkt ze weer aan de Universiteit Utrecht met een NWO Veniproject, waarin ze archaïserende Ierse spellingen onderzoekt.

Ranke de Vries studeerde Keltisch en mediëvistiek in Utrecht en heeft haar promotieonderzoek verricht aan Trinity College Dublin. Na tien jaar les te hebben gegeven in Keltische talen en cultuur aan de Universiteit Utrecht is ze nu Ben Alder Professor in Celtic Studies en hoofd van de afdeling Keltisch (Celtic studies) aan St. Francis Xavier University, Antigonish, Nova Scotia, Canada.

Afkortingenlijst

ATU
Aarne-Thompson-Uther index van folklore.

CODECS
Collaborative online database and e-resources for Celtic studies: https://codecs.vanhamel.nl/Home (geraadpleegd op 29-3-2023).

DBNL
Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren: https://www.dbnl.org/ (geraadpleegd op 29-3-2023).

DIL
Dictionary of the Irish language, tegenwoordig eDIL: https://dil.ie/ (geraadpleegd op 29-3-2023).

NA
Nationaal Archief, Den Haag, specifiek de documenten van en met betrekking tot Anton Gerard van Hamel in Den Haag, Nationaal Archief, 2.21.081 (Archief van J.A. van Hamel), nrs. 290-307.

NLI
National Library of Ireland, specifiek de brieven van Anton Gerard van Hamel aan Richard Irvine Best in Dublin, National Library of Ireland, MS 11004 7 i-iv.

Thes. Pal.
Stokes, Whitley en John Strachan (red. en vert.), *Thesaurus Palaeohibernicus*, 2 vols. (Cambridge 1901-1903).

UBU
Universiteitsbibliotheek Utrecht.

VH
Anton Gerard van Hamel.